

Cseh Gizella

A színműíró Gárdonyi

Az egri vár kertjében, a Bebek-bástyán nyugszik – szemben a házzal, ahol élt – Gárdonyi Géza, az „egri remete”, a dualizmus kori magyar irodalom egyik legérdekesebb alakja. Édesapja Ziegler Sándor gépész, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc fegyvergyárosa. Gárdonyi előbb a sárospataki kollégiumban tanul,¹ majd Pesten, s végül 1878-tól az egri liceumban. Évekig tanítókodik, majd különböző lapokat szerkeszt az ország különböző nagyvárosaiban (*Garabonciás Diák*, *Tanítóbarát*, *Szögedi paprika*, *Magyar Hírlap*). Több éves budapesti tartózkodás után végül 1897 nyarán vonul vissza az irodalmi közéletből; édesanyjával és két fiával Egerben telepedik le. Itt hal meg 1922-ben.

Életében és művészetében sok az ellentmondás, kettősség: világmegváltó szándék és küzdelem a létfenntartásért; a műveletlenség gúnyolása és meleg szeretet a falusi emberek iránt; könnyed humor és komoly, világjobbító gondolatok; egyházellenesség és hit; hajlam a remeteségre és nyugtalan vándormadár lélek. „Mindene megvolt ahhoz, hogy Jókai örökébe lépjen. Volt bőven termő tolla – gyorsan és könnyen írt –, sok-sok meséje, történelmi képzelőereje, szorgalma és népszerűsége, csak éppen az anyagi, családi rendezettség hiányzott, ami szinte megbénította munkakedvét” – írja Mezei József.² Ugyanakkor különlegesen érzékeny és egyben termékeny író, akinek életében a kudarcokat szép elismerések enyhítik: így például a Petőfi Társaság (1898), a Kisfaludy Társaság (1903, visszautasította), a Vörösmarty Akadémia (1918), illetve a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1910), majd tiszteleti (1920) tagsága.

Első munkáin az a sok keserűség érződik, melyek a helyét kereső fiatal néptanítónak kell megélnie. Ez az ismeretanyag később bölcs humorra enyhül írásaiban. Valójában mint a paraszti élet ábrázolója tűnik föl. Nagy sikert arat Göre Gábor-könyveivel, e humoros parasztkarikatúrákkal. Majd meglelve a neki legjobban megfelelő műfajt, a paraszti idillt, emelkedni kezdett a magyar irodalom halhatatlan írói közé. A szerző nevét országosan ismertté „legjobb regénye”, az 1901-ben megjelent *Egri csillagok* tette.

Gárdonyi Géza a 19-20. század fordulóján – utóbb említett műve sikerén felbuzdulva – próbálkozik meg újra régi, dédelgetett vágyával, a színműírással, hiszen ő maga drámai alkotásaitól várta volna mindenekelőtt a halhatatlanságot – mondta hajdani titkárukrol Feszty Árpádné.³ Gárdonyi, ugyancsak 1901-ben *Az én falum* egyik novellájából alkotja meg *A bor* című színművét. A darab váratlan sikert hoz. Nemcsak a szerző alkotói pályáján jelentett fordulatot, de a magyar dráma történetének is jelentős állomásává lett. A drámaírói pálya azonban korántsem *A borral* kezdődött.

Gárdonyi színműírói pályájának kezdetei néptanítói korszakához kötődnek. A szerző életének e négy esztendeje alatt egy-egy népszínmű rendezését is elvállalja. 1884-ben utolsó állomáshelyén, Sárvárrott pedig drámai műfordítással kísérletezik: Shakespeare *Julius Caesar* című művét ülteti át magyar nyelvre.⁴ A fiatal Gárdonyi igazi iskolája a győri *Hazánk* szerkesztősé-

ge, ahol kritikusként is megismerkedik a színház különleges világával, a dramaturgiával, a színpadi technikával. Ezen a munkahelyen sajátítja el a mesterségbeli fogásokat, amelyek eredményeként végül maga is megpróbálkozik a drámaírással. Már Győrbe kerülése évében a Népszínháznál kopogtat *Zendülés a pokolban* című három felvonásos, látványos bohóságával. A színház részéről csupán elutasítást kap. A darab születésének körülményeit az író fia, Gárdonyi József a következőképpen idézi fel: „[Gárdonyi]: *Zendülés a pokolban* című színművem írásához május 12-én (1886) fogtam. Befejeztem május 12-én. Tehát öt nap alatt. (...) *Zendülés a pokolban*. Gárdonyi első dicsőségre mélyre. Bekopogtat vele a Népszínházhoz. (1886. június 5.) Levelet kaptam a Népszínház titkárától, hogy a darabom ügyében gyorsan menjek az igazgatóhoz. – Jót várok. Bizonyosra veszem, hogy előadják. (...) Darabomat a Népszínháznál nem fogadták el. Visszaadták. Meglepett. Igaz, nem válogattam az élceket. (1886. június 14.)” Ez a sikertelenség azonban nem vette kedvét: „Darabomat némi javítással benyújtottam a színikörhöz. (1886. június 17.)”⁵

Gárdonyi ezt követően folytatja egyéb színművei létrehozását, amelyek – az elsőhöz hasonlóan – még színpadra kerülésük előtt megbuknak. Az első műve, *A divatgróf, avagy egy névtelen akadémia 100. ülése* című bohósága mégis színre kerül 1888. március 2-án Győrött. Payr Sándor evangélikus lelkész (és egyben kortárs) a következőket írja a darab és a bemutató kapcsán: „Szávay Gyula, a szegedi árvíz által kiöntött győri jogász (...) 1882 óta szerkesztette Győrött a Garabonciás diák című élclapot. (...) Míg Győrött káplánkodtam, Gárdonyi valami Divatgróf vagy ilyenféle színművét is előadatta Somogyi Károly direktor. De a bukás teljes volt. Még Szávay főszerkesztő jóbarát is csak ennyit írt a lapjába: 'Tegnap Gárdonyi darabját adták elő a színházban. Nem szólunk róla.' (...) Rábel László, akkori fiatal győri jogász és hírlapíró (...) a Divatgróf bukásáról többet is tud. Gárdonyit a barátai színművének előadása után egy díszes íróasztali készlettel akarták megtisztelni. (...) Úgy volt, hogy a színház után majd a Vigadó termében gyűlnek össze, ott adják át és közös vacsorán ott üdvözlik. Meglepő volt már, hogy a színházban az újdonságra igen csekély számmal jött el a közönség. A színműben jóformán semmi cselekmény sem volt, s Gárdonyi ezt a hiányt a rossz viccek áradatával akarta pótolni. Az egész darab olyan üres, szellemtelen és ízléstelen volt, hogy a szerző legjobb barátai sem mertek tapsolni. Az igazság ereje nem engedte. Vártak, de a többi felvonás sem volt különb. A teljes bukást látva, nem várták be a darab végét, hanem menekülni kezdtek. Így tett Gárdonyi is, ki a színpad mögött egyetlen jó fekete kabátjában várta a kihívásokat. Távozás közben a folyosón találkozott Rábel Lászlóval, s keserűen csak annyit mondott: 'No, bizony egyszer legalább kitapsolhattatok volna.' Az ünneplés a Vigadóban teljesen elmaradt. (...) Rábel szerint Szávay a hírlapjában a heti műsorról beszámolva csak ezt írta: 'Péntek, Gárdonyitól a Divatgróf – Spongya!’⁶ A darab bemutatója tehát oly mérvű botrányba fulladt, hogy Gárdonyi dühében a pótolhatatlan kéziratot eltépi.⁷

Gárdonyi életpályáján Győr után Szeged következik, ahol újságírói tevékenysége mellett tovább folytatja drámaírói munkásságát is.⁸ Itt találkozik 1890-ben a Műbarátok Köre pályázatával, amely 200 frankos pályadíjjal jutalmazza egyfelvonásos, tündéres dalművét, az *Argyrus királyfit*. A mű ugyan megjelenik, színpadra mégsem kerül. Gárdonyi József édesapja sikerét az alkotói pálya fordulópontjaként értékeli: „Gárdonyinak a pályázat nem 200 frankot jelentett. Nem sikert. Nem dicsőséget. Nem szárnyakat a nevének. Hanem irodalmi életfordulót. Meséinek új tartalmat.”⁹

1893. február 24-én Szegeden kerül sor egy új Gárdonyi-premierre.¹⁰ Az akkor már Budapesten élő szerző egyfelvonásos vígoperettjét, *A paradicsomot* mutatják be. A darab a *Figurák* kötet (1890, Mikszáth Kálmán előszavával) *Gizehi pergamenlapok* című novellájából készült. Zenéjét Barna Izsó, a szegedi színház akkori karmestere szerezte. A vígoperett a bibliai Ádám-

Éva történet parafrázisa; az első emberpár bibliai szereplését örökíti meg vaskos élcek és kacagtató helyzetek közepette. A színmű néhány előadást megért. Ugyanakkor ez volt az első Gárdonyi-darab, amely külföldre is eljut. Bécsben a Józsefvárosi Színház akarja bemutatni, de a cenzúra vallásellenes tartalma miatt betiltja.¹¹

Első műveinek sikertelensége elkedvetleníti Gárdonyit. Egy időre megvált a színpad világától. Csupán 1901-ben jelentkezik ismét, az *Egri csillagok* sikere után, *A bor* című színművével.

1901. március 29-én a budapesti Nemzeti Színház Gárdonyi *A bor* című drámáját adja elő, amely *Az én falum* című novelláskötet egyik írásából elevenedett meg.¹² A darab hatalmas sikerét többek között az magyarázza, hogy a halottnak hitt népszínmű feltámasztását látják benne, megszabadítva azt konvencióitól.

A népszínmű a 20. század elejére alig őriz már valamit korábbi értékeiből, az érdekegyesítés programjából, haladó hagyományaiból. A népelet immár csupán külsőségekben nyilvánul meg benne. Tóth Ede és *A falu rossza* 1875-ös sikere a műfaj további útját és karakterét eleve meghatározta; az idillikus műfaji variáns győzedelmeskedett, a népdráma esélye hamvaiba hullt. Avagy ahogy Hegedűs Géza fogalmaz: „A népszínmű és a népdráma harcában az idill és a realizmusig nem jutó realista igény vívta meg egymással harcát. S ebben a harcban – a közönség döntése alapján – az idill győzött.”¹³ A népszínmű arra szolgál tehát, hogy melodramatikus ízével, vasárnapozó parasztjaival, érzelmes szerelmi jeleneteivel, népies dal- és táncbetéteivel elszórakoztassa a közönséget. Ugyanakkor a kozmopolita ihletettséggű operettel is egyre kevésbé tudja felvenni a versenyt. A társadalom, a falu, a későbbiekben a város valódi problémái és nehézségei a műfaj világát meg sem érintik.

Az idillikus tendencia két legfőbb „eszköze” a századforduló színházi világának két szuggesztív bálványa, Blaha Lujza, „a nemzet csalogánya” és Tamássy József, maga „a falu rossza”. Kettejük nélkül a népszínmű nem vált volna halhatatlanná, ugyanakkor azonban fejlődési lehetőségének kérdése sem záródott volna le a két színész egyéniségének szubjektív függvényeként, hisz kettejük karaktere eleve a népszínmű műfajának reprezentálására predesztinálódott. Ez volt a haladást, ugyanakkor az idillikus változatlanságot biztosító legmarkánsabb tényezők egyike.¹⁴ A műfaj esetében pedig lezajlott egy értékvesztő folyamat, amely az idők során egyre torzult, és addig hatolt, hogy a műfaj szinte egyenlővé lett a pejoratív világlátással, értelmezéssel. Ily módon a későbbiekben értették alatta mindazt a mesterséges világbábrázolást, igénytelenséget, a népi kultúra eltorzított, problémamentes idilljét, amely fogalmak e műfaj hanyatlásával kerültek be az irodalmi köztudatba, s később váltak magával a műfajjal azonosná.¹⁵ Ilyen körülmények között – és az ismertetett folyamattal párhuzamosan – Tömörkény István és kortársai realista parasztbábrázolása nyomán mindinkább a levegőben volt már a valódi, korszerű népies színművek, adott esetben a népdráma megteremtésének az igénye.

Beöthy László, amikor 1900-ban átveszi a Nemzeti Színház igazgatását, egy népdráma színre vitelét tervezi. Ennek szellemében Tömörkényt és Gárdonyit is népdráma írására kéri fel. Gárdonyi erre válaszul megírja *A bort*.¹⁶ A darabot, amelynek először *A bikavér* címet szánja, alig egy hónap alatt alkotja meg. Beöthy a kész színművet elfogadja, de csak hosszabb nehézségek után tűzi műsorra. Maga az író sem bízik a sikerben, ezért egy nappal a bemutató előtt, 1901. március 28-án az alábbi nyilatkozatot adja a *Budapesti Hírlapban*: „Beöthy László azt álmodta egyszer, hogy én tudok színdarabot írni. Attól fogva üldözőbe vett, s nem volt tőle nyugtom.(...) Egy novellámat dolgoztam fel, *A bor* címűt. Mikor már készen volt, akkor ejtett aggodalomba az a gondolat, hogy az ittas parasztra orrot fintorít majd a cilinderes érzés. Ha egy Dupont vagy Delacroix nevű paraszt a részeg, ezt tisztelettel szemléljük, de hogy egy

Baracs részeg legyen... azt nem tűri el a párizsi szemüveg. De most már mindegy, megírtam. A közönség intelligens része meg fogja érezni, hogy ez csak kísérlet: a népszínmű vaskos tulipánjainak finomított áthímzése egy lengőbb szövetű vígjátékféle munkába. Szerencsémnek tartom, hogy az ország legelső színháza vállalkozott az előadására, s mégis – szokatlan lévén nekem a színház levegője – úgy érzem magamat, mint az az ember érezhette magát, aki ráült Blondin hátára s engedte magát vinni a kötélén, amely át volt feszítve a Niagarán.¹⁷

A *bor* megszületése – bizonyos értelemben – a magyar népdrama létrejöttét is jelenti, amelyben a stílizáltsággal szemben főként a hiányolt realista elemek szerepelnek, és „ha nem is nagyon mélyen, ha nem is a legsúlyosabb kérdések rejtekéig, a darab valamiképpen mégis bevilágított a századforduló ismeretlen, irodalomban jóformán ábrázolatlan paraszti világba. Ez az újság *A bor* művészi történeti érdeme, ez fogja meg ma is a darab olvasóját, nézőjét.”¹⁸ Az „öreg márciusi”¹⁹ bemutatót nem kíséri látványos siker. A kritikusok többsége tartózkodó, vannak, akik egyenest izléstelenséget emlegetnek. Molnár Ferenc a *Budapesti Napló*ban a következőképpen ír: „Istenem, de szép volt. Más szerző behozza a barátait a nézőtérre, ez ott szerezte őket... A közönségre nem volt lármás hatással Gárdonyi darabja. De ha lehet ilyen jóslatokat csinálni, nagy hatással lesz a népszínműírókra. Igenis, itt van az író, aki megtanítja az urakat népszínművet írni.”²⁰

Molnárnak igaza lett: *A bor* valóban meghódítja a közönséget. Egy év alatt ötven előadást ér meg, 1910. december 25-én pedig már századszor játsszák a Nemzeti Színházban.²¹ A mű kezdetben hideg fogadtatása és lassú térhódítása szükségszerűen következik a darab erényeiből és gyöngéiből. A közönség drámát várt izgalmas fordulatokkal, látványos külsőségekkel, és egy egyszerű falusi történetet kapott. *A bor* nem a külső cselekményre, hanem a lélektani konfliktusokra épít. Egy fiatal parasztgazda, Baracs Imre részegen megveri a feleségét, mire az kislíával együtt hazaköltözik az anyjához. Ami ezután történik, annak a lelki folyamatnak az illusztrálására szolgál, amely Baracsban és Szunyog Juliban lejátszódik, míg saját büszkeségükön erőt véve kibékülnek. Gárdonyira jellemző, hogy elsősorban a jellem érdekli, a külső cselekmény kevésbé. A jellemen belül is az emberi természet kettőssége, az észlely és az ösztönlény ragadja meg figyelmét. Baracs Imrében is ezt érzékelteti: a józan, családjáért élő, értelmes embert és a kötekedő legényt. Baracsnál a változást a bor idézi elő, ezért fogadja meg, amikor elveszi Julit, hogy többet nem iszik. Az öccse, Matyi is pontosan ivászatért volt becsukva. Éppen a kiszabadulását ünneplik, amikor Juli rábeszéli Imrét, aki már hét éve nem vett a kezébe poharat, hogy igyon. Baracs pedig kaptatosan duhajkodni kezd. A borban a századelő naturalista színházi gyakorlata érvényesül. Gárdonyi a való életet akarja a színpadon a lehető legkövetkezetesebben megjeleníteni. Ezt tartja szem előtt a környezet aprólékos kidolgozásánál és a jellemek pontos felépítésénél. Alakjai találóak, karakterisztikusak, ez nyeri meg fokozatosan – a kritikusokon túlmenően – a közönség tetszését. Az elmondottak magukban rejtik *A bor* korszakos jelentőségének titkát, amelyek eredőjét elsősorban témájában és újszerű parasztszemléletében kell keresnünk. Gárdonyi színpadra viszi a parasztot, mint gondolkodó, érző embert. Szakítást jelent ez minden addigi hagyománnyal és előítéllettel.

A bor budapesti sikere megalapozta a drámaíró Gárdonyi országos hírnevét. A fővárosi premier után egy évvel a darabot bemutatják Szegeden (1901. április 20.), egy évvel később Egerben (1902. augusztus 17.), végül 1903. február 21-én Bécsben is színre kerül.²²

Gárdonyi a váratlan sikeren annyira fellelkesül, hogy még abban az évben új színpadi művel próbálkozik. Természetesen kísérletezik, ismét egyik kedves műfaja, a magyar népoperett megteremtésén fáradozik. Úgy tervezi, hogy megírja a betlehemi legenda kétezres éves történetét. Meg is születik a *Karácsonyi álom* című betlehemes játék,²³ amelyet a budapesti Nemzeti Színház 1901. december 13-án mutat be.²⁴

Ebben a művében a népmese és a legenda elemei vegyítődnek a paraszti környezettel. A darab meséjében betlehemes parasztok érkeznek a színházhoz, ahol éppen előadásra gyűlt össze a közönség. A rendező el akarja őket kergetni, de az igazgató közbelép; elhatározza, hogy – karácsony lévén – adják elő a hagyományos paraszti játékot, a betlehemeset. Maga a folklorisztikus játék itt kezdődik, amelyben azonban magának a betlehemi történetnek jut a legcsekélyebb szerep. Annál több azoknak az álmoknak, amelyek a paraszti valóságot megszínesítik, ahol a jó uralkodik, ahol minden vágy teljesül.

A Nemzeti Színház előadása nem hozott sikert. Gárdonyi József szerint azért került le a műsorról, mert szezonarab volt.²⁵ Jelentőssé mégis azáltal lesz, hogy Gárdonyi a legendák és az álmok világát próbálta meghódítani az irodalom számára.

Amint az már az eddigiekből is kiderült, Gárdonyi a műfajok terén is előszeretettel újít, kísérletez. Igaz ez az 1902-ben írt *Annuska* című vígjátékára is, amellyel a magyar népi vígjátékot próbálta megteremteni. A darabot 1903. január 9-én mutatta be a Nemzeti Színház.²⁶ A mű sikere kevésbé látványos, de több neves kritikus (például Fenyő Miksa) elismerően nyilatkozik róla: „...csupa bárányfelhő az egész, melyek az ég alján vonulnak át, a napot egy pillanatra sem homályosítva el...” Ugyanakkor a következő, a mai napig létjogosult megállapítást teszi Gárdonyi drámaírói talentumáról: „Összefoglalás: Gárdonyi novellakarakterei a színpadon alakokká válnak, intimitásai csak nagy erőfeszítéssel tudják megőrizni költői melegségüket. S hogy mégis megőrzik – Gárdonyi gazdagságának bizonyítványa. Nem vérbeli drámaíró: a komplikált vonalak szimfóniáját nem ő írja meg. Zenéje mégis lágy, dallamos, magyar zene. Egészében véve úgynevezett tisztességes bukás; a drámaíró meghalt, éljen a novellista.”²⁷

Az *Annuskáról* Alexander Bernát a következőképpen vélekedik, *A bomál* egyenesen jobbnak ítéli: „Én a darabot érték dolgában A bor fölé helyezem, mert egyenletesebb, harmonikusabb, igazabb.”²⁸ Ady Endrének más a véleménye: „Írója babérjait nem növelte, de népszerűségét igen. Gárdonyi e darabban leplezte le legjobban önmagát: amaz írók közül való ő, kik nem magasságról nézik a dolgokat, s kik, ha naivak, ezért éppen nem röstelkednek. Benne élnek a történeteikben...”²⁹

Az *Annuskát* Gárdonyi Ligeti Juliska és Rózsahegyi Kálmán színészeknek írta. Avagy ahogy a színmű ajánlásában ő maga fogalmaz: „Ezt a vígjátékot Ligeti Juliskának és Rózsahegyi Kálmánnak írtam. Ez a két fiatal színész A borban elragadó kedvességgel játssza azt a két rövid kis szerepét, s én arra gondoltam, hogy nekik írok valami olyan drámát, amelynek az ő kedvességük legyen a főereje. Így írtam Annuskát. Reményeimben nem csalatkoztam. E vígjátékban Ligeti Juliska is, Rózsahegyi Kálmán is elsőrangú színésznek bizonyult. Ligeti Juliskának csak a mozdulatairól regényt tudnék írni, s Rózsahegyi természetes játéka tanulmányul szolgálhatna a színészkolák növendékeinek. Valahányszor látom őket a vígjátékban, úgy érzem magamat, mintha a mesebeli forrásból innám, amely visszaadja az ifjúságot. Ez a művészet varázsa, az igazi művészeté, amely az embert a tiszt gyönyörűség tündérvilágába emeli. És én e művészet hatása alatt illeszttem a fejükre hálás elismerésemnek e kis koszorúját. Gárdonyi Géza.”³⁰

A darab prózai eredetije a *Novellák* című kötet (1894) *Annuska apáca lesz* című elbeszélése. A vígjáték meséje a novellához viszonyítva alig változik: Annuska egy apáciskolából kerül ki azzal az elhatározással, hogy apáca lesz. Szülei azonban – főleg aggasztó anyagi helyzetük miatt – férjhez akarják adni Balogh Miklóshoz, a szomszéd földbirtokoshoz. A szülők közben értesülnek arról, hogy a prépost nagybácsi, ha Annuska apáca lesz, kétszázezer koronával kárpótolja őket. A külső akadály ezzel ugyan elhárult, de közben Annuska megszereti választott vőlegényét. Komikus helyzetek és bonyodalmak sora következik, amelyek során Miklós – amikor már szembesült Annuska szándékával – kijelenti, ha Annuska apácának megy, ő

barát lesz. A konfliktust maga Annuska oldja fel, aki az érte jövő apácák elől Miklós karjába menekül.³¹

Az *Annuska* finom, „gárdonyias” (avagy ahogy Ady mondja, „elannuskásított”) társadalomkritikája mellett azonban az egyik legszórakoztatóbb Gárdonyi-vígjáték, hiszen kitűnő jellemrajzok és bravúros technikai megoldások tucatját halmozza. Ezt maga Ady is elismeri, aki a következőket írja: „Annyi elrejtett jókedv még alig szabadult föl a Szigligeti Színházban, mint tegnap este...”³²

Eddigi színjátékaiban Gárdonyi egy-egy novelláját dolgozta át színpadra, a *Zétában* azonban egy regényt kell beszorítania a dráma keretei közé. A *láthatatlan embert* dramatizálja, kétségekkel. Míg *A bor* és az *Annuska* az eredeti novellához képest bővült, gazdagodott, addig a *Zéta* inkább leszűkíti az alapjául szolgáló regényt. A darabot 1905. december 17-én mutatta be a Nemzeti Színház, de nem sokáig maradt műsoron.³³ A színmű sorsán tökéletesen tükröződik a Somló Sándor–Gárdonyi Géza viszony, hiszen a kettejük direktori-szerzői együttműködése korántsem volt felhőtlen.³⁴ A darab története Gárdonyi Somló általi megelőszobáztatásával kezdődik, majd a bemutató előtt két nappal a főszereplő Márkus Emiliától elveszik az egyik főszerepet. Végül a darabot ugyan bemutatják, de Gárdonyi 1905. december 23-án mégis ezt írja: „Somló egy farizeus levelet küldött, amelyben azt írja, hogy *Zétát* a karácsonyi napról leveszi, mert nincs elég közönség.”³⁵

A *Zéta* után a sikertelen drámái próbálkozások sora következik. A régi magyar népballadából meríti a *Fehér Anna* című betyártörténet ötletét.³⁶ A színművet a Király Színházban mutatják be 1905. november 24-én Fedák Sárival, az ünnepelt primadonnával a főszerepben.³⁷ A darab (finoman fogalmazva) megbukik, többek között Fedák „Zsazsa” miatt, aki – anno 1873. szeptember 24-én Abonyi Lajos *A betyár kendőjének* előadásában Blaha Lujzához hasonlóan³⁸ – nem nyújtott hiteles alakítást.³⁹

Gárdonyi időrendben soron következő drámája a *Fekete nap*, alcíme szerint „történet a szabadságháborúból”. A színmű eredetije, az azonos című novella 1905. február 18-án született, a színmű maga 1905 nyarán, csupán három nap alatt.⁴⁰ A mű létrejöttéről az alábbiakat írja Gárdonyi József: „Jászai Marinak készült. Fedák Sári *Fehér Annája* után Jászai Mari kibékítésére. Új és kiválóan ígérkező szerep Jászainak. Ezért írta.”⁴¹ 1906. július 7-én mutatták be a Fővárosi Nyári Színházban.⁴² Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egy napját örökíti meg benne Gárdonyi, kifejezve erős Habsburg-ellenességét. A darab főhőse Moháriné, az idős asszony, akinek négy gyermeke közül három már odaveszett a harcmezőn. A közben hozzá beszállásolt osztrák tisztekkel kedves, készséges, remélve, hogy a honvédek között harcoló gyermeke bántódás nélkül hazatér. De amikor a nap végén fiát holtan hozzák a csataterőről, megváltozik; egyetlen célja lesz, hogy a közelében lévő osztrák tisztekkel végezzen. Ezt meg is cselekszi, hiszen valamennyit megmérgezi. S amikor a kivégző osztag elé viszik, vádbeszédet mond az osztrák elnyomók ellen: „A vérem kell? – kiáltja. – Nem az első vér, mely fejetekre hull! Nem is az utolsó, ti vérivó besték! Vigyétek haza az én piros véretem a talpatokon, és mutassátok meg a császárotoknak, akit fölköszöntöttetek. Mondjátok neki: 'Íme, egy vak magyar asszony vére, aki egymaga húsz németet megölt, de legyőztük őt; tűzz a mellünkre aranykeresztet!’”⁴³ A bemutató után a *Budapesti Hírlap* 1906. július 8-án megjelenő száma így ír: „Gárdonyi Géza elcsapta a múltját. Idilleket írt. A levegője alig rezdült... (...) Most még sötétebb mesét hozott, könyörtelen, véres, vad mesét. (...) A játék halálra megy. Halálos gyűlölet, puskaropogás, az elesett emberek nyögése, csatazaj, trombitaropogás, a circumdederunt tompa hangja: ezek töltik be a színpadot. (...) Ez az idegrázó dráma könyörtelenül van megcsinálva. (...) Gárdonyi szenzációs drámáját néhány ragyogó zsánerképpel enyhítette. (...) Az előadásban Jászai Mari ragyogja be a színpadot csodálatos művészetével Moháriné szerepében.”⁴⁴

A mű kapcsán a *Budapesti Hírlap* 1906. július 10-én újabb, kedvező kritikát közöl: „Fekete nap. (...) A dráma kínzóan izgató jelenetei ellenállhatatlan erővel ragadták meg a közönséget. A mű sikere Jászai Marinak köszönhető. A nagy tragikának írta Gárdonyi a vak asszony szerepét. Az ő művészete adott szárnyat a nehezen gördülő cselekménynek. (...) A színikört zsúfolásig megtöltő közönség tomboló lelkesedéssel ünnepelte Jászai Marit. (...) A gondos rendezésért Krecsényi igazgatót illeti a dicséret.”⁴⁵

A téma valóban magában rejt egy tragédia lehetőségeit, Gárdonyi tollán mégsem válik azzá. A darab egyetlen kidolgozott figurája Moháriné, a köréje épített történelmi tabló azonban hiteltelen és erőltetett. A dicsőítő kritikák ellenére a realitást azért érzékelik a kortársak is, hiszen – mértékkel –, de a *Budapesti Hírlap* hozza az ellenvéleményt is: „A fekete éjszaka szinte találoán borult rá erre a *Fekete napra*.”⁴⁶

A színlapok 1909-ben Gárdonyi *A falusi verebek* című drámájának előadását hirdetik. Ezzel a művével is egy újabb területet, a faluról városba került cselédlány sorsát mutatja be. A mű tematikáját tekintve Bródy Sándor *Dadájával* rokonítható, de Gárdonyinál az eredeti népdramai ihletettségből bohózat születik. A darab az 1909. január 9-i bemutatót követően mintegy ötven előadást ért meg a Nemzeti Színház színpadán.⁴⁷ Zöldág Janit, a falu egyik nincstelen, fiatal legényét elviszik katonának. Erzsi, a bíró húga, akit otthon szóba sem engednek állni a legénnyel, utána szökik; a fővárosban cselédlánynak szegődik. A darab során természetesen kiderül, mit is jelent a cím. Erzsi szolgálata során mondja az úri család fiatal kisasszonyának: „Maga kisasszony, olyan, mint a hattyú. Kedvére úszkál a világba. De mink Janival, mink csak ízék vagyunk... verebek. Szegény didergő verebek...”⁴⁸ A történet végére azonban minden a visszájára fordul. A bíróék – Panni, a másik fiatal cselédlány révén, akitől Erzsi a munkakönyvét elkérte – felfedezik Erzsi hollétét, és kényszerítik, hogy térjen haza. Erre a fiatal pár elhatározza, hogy – Rómeó és Júlia nyomán – inkább (együtt) jobblétre szenderül. A drámai esély itt fordul át a bohózati végkifejletbe: halál helyett csupán alaposan berúgnak. Majd minden – a kötelező vígjátéki klisék szerint – jóra fordul: Zöldág Janiról kiderül, hogy a gróf törvénytelen fia, ily módon a két fiatal házasságának már semmilyen akadályja nincs.

A Falusi verebekkel befejeződik Gárdonyi drámaírói pályafutása, végképp búcsút mond a színpadnak. Belefáradt a hiábavaló kísérletekbe: „Csak most látom, mennyire kifordít valómból a drámázás. Nem tudok aludni, dolgozni, még olvasni se.”⁴⁹ Nem volt vérbeli drámaíró. Drámái inkább dramatizált novellák, mint igazi színművek, s minden jelentőségük, színpadi sikerük ellenére is alatta maradnak prózaírói munkásságának.

Gárdonyi halála után két évvel, 1924-ben posztumusz kiadványként jelent meg a *Szentjánosbogárkák*, a tíz kisebb Gárdonyi-színművet magába foglaló antológia. A kötet a következő darabokat tartalmazza: *Az új lámpás*. Játék két képben; *Művészbimbó*. Színpadi jelenet; *Sekszpír költőzése*. (Gárdonyi megjegyzése: „Ha netán abban az aggasztó szerencsében részesül ez a kis írásmű, hogy színpadra viszik, attól tartok, nem fölösleges a figyelmeztetésem, hogy mindez csak beszélgetés, nem pedig szavalmány.”)⁵⁰; *Koszorú-kötés*. A Jókai-sorozat előjátéka; *Betlehemes játék*. Gyermekeelőadás két felvonásban – *A karácsonyi álom c. színjátékból*; *Előjáték az egri színháznak*. Az egri színház megnyitására. 1904. augusztus 20.; *Paradicsom*. Vigoperett egy felvonásban; *Színészek érkezése*. Előjáték a miskolci évad első estjén; *Árgyrus királyfi*. Tündéries dalmű egy felvonásban; *Az erdő élete*. Balett-szerű álmokép három változásban.⁵¹

A kötet egyik legérdekesebb, rövid kis darabja *Az erdő élete* című „balett”, fantáziakép, amelynek kapcsán Gárdonyi József a következőket írja: „Gárdonyi írói talentuma a Feszty-körkép titkarsága idején különösen hajlott a hatalmas méretekben terjengő fantáziára. (...) Pihent

fantáziájának elég az Erdélyben száguldó vonatablak keretében megpillantani egy eléje surranó őserdőt, képzelete már színjátékot tervez belőle, *Az erdő élete* balettet (1895. szeptember 30.), mellyel, ha párizsi szerző talán világsikert arat, de mert magyar író, *Az erdő élete* balettért egy gratuláló kézfogást nem kap. Se meg nem zenésítik. Se elő nem adják.”⁵²

Ízes története van az egri színház ünnepélyes megnyitójára írt rövid jelenetnek. Az egri Gárdonyi Géza Színház honlapján erről a tényről a következők szerepelnek: „A színházavató díszelőadásra 1904. augusztus 20-án került sor. Az est díszvendége Gárdonyi Géza volt, aki külön erre az alkalomra írta a *'Dobó István szelleme'* című előjátékot. A jelenet bemutatását követően került sor Dobsa Lajos: *István, első magyar király* című szomorújátékának előadására. Az első színi szezon lefolytatására Balla Kálmán miskolci színingazgató kapott megbízást.” A későbbi eseményekről pedig a következő olvasható: „1955. október 23-án ismét Gárdonyi Géza *Előjátékát* láthatta az egri közönség. Az alkalom: Eger végre önálló társulattal rendelkező színházat kapott. Az épület ekkor vette fel a Gárdonyi Géza nevet. A megnyitőig korszerűsítették, felújították a színházat. Az ünnepélyes megnyitón jelen volt Gárdonyi Sándor is, az író fia.”⁵³

Gárdonyi József az egri 1904. augusztus 20-i bemutató – kissé mulattató és zavarba ejtő – történetét a következőképpen meséli el:

„Színháznyitó Egerben, 1904. augusztus 20.

A deszkaszínház levedlette Egerben reves oldalait és tákolt gerendáit. Helyén kőfalak, boltívek és nagy háromszög oromzat tolakodott fel, büszkén. Egernek kőszínháza épült. Illett is. Ideje is. A város színházba járó közönségének ízlése kívánta a deszkabodé halomba döntését. A megnyitót a helyi írónagyok nagyja, Gárdonyi írta, az István király színmű elé, amellyel ki tudja hány évre terjedő színelőadások sora megkezdődött. Az István király színművet játszották a naptári ünnep miatt, de meg azért is, mert első szent királyunknak az egri vár építésén kívül az egri püspökség alapításáért is hálálkodhatott a város. Gárdonyi prológusa Dobó Istvánt, a várvédőt kelti életre. Az újonnan érkező színészek felrándulnak a várba, Dobó sírjához. Eléneklük honfíui lelkesedésükben a Himnuszt. Dobó felébred. Üdvözli a kultúra új palotájában az új törekvésben induló művészetet. Így képzelte el és írta meg Gárdonyi, akinek ez a színházmegegyítő volt az első nyilvános egri szereplése, amikor Gárdonyi is, akarva, nem akarva, megmutatta magát a betörmödött, nagyérdemű közönségnek. A nézők sokasodása és mindenképpen jelen lenni akarása annyira ment, hogy a színház új falait is szinte veszélyeztette.

Gárdonyit, Egerben is elérte a színpadi végzet az egri színháznyitón. Így történt:

A függöny fölszalad. A prológust kezdik. A színészek rövid beszélgetés, szófonás után a katonazenekar hangjainál eldörgik a Himnuszt. A karmester várja, hogy Dobó István mozduljon. De bizony Dobó nem ébred. A karmester egy darabig bírja zenével – Ismétlés! Piano! – szól le halkan a nagytrombita felé. Gárdonyi a páholyban érzi: itt valami nincs rendjén. Rohan a színpadra. Dobó nyugodtan fekszik a falusi mángorló aljából átmázolt színpadi kőágyon. Az egyik színész közelebb lép hozzá. – Atteremtésit... Nem bírok felkelni. – súgja a közelébe került színésznek Dobó István. A színész próbálkozik. Megfogja Dobó kezét. A felkelés így se megy. Oldalt kerül s a kőpad mögé lebújva emeli-tolja a nyugvó várkapitányt. A talpra állítás így sem sikerül. – Függöny! – jelenti végre a Dobót támogató színész a kulisszák mögött röviden. A kárpit lehull. Dobó Istvánt két színész támogatja, hogy felülhessen, lábait lerakhassa és odatámaszthassa derekát a kőpad széléhez, mert Dobó István ebben a történelmi percben érzi, ha előre lép: lábai összerogynak. A függönyt újra felrántják. Ott áll Dobó István talpon. Gyöngyöző arccal. Múzeumból aznap délután kihozott egri ostrombeli, súlyos vaspáncél öltözetében. Szorgalmasan verejtékezőn. Az utolsó szavaknál a hőség miatt már a szakállát is

a kezével tartotta. Gárdonyit a színigazgató csak a polgármesterrel együtt tudta visszatartani, hogy az ominózus színháznívó tapsai elől meg ne szökjön.⁵⁴

Gárdonyi színpadi művei közül a 20. század eleje óta csupán néhány darab került színre, eddig összesen öt alkalommal. *A bor* az Állami Déryné Színházban (1965. március 23.) és a Békés Megyei Jókai Színházban (1985. május 03.) Turián György m. v., illetve Giricz Mátyás m. v. rendezésében. Az *Annuska* az Agria Játékszín, az Egerben megrendezendő Agria Nyári Játékok keretében 1985. július 11-én Kalmár András rendezésében, majd 2000. október 20-án az egri Gárdonyi Géza Színház Stúdiószínpadán, Beke Sándor rendezésében. A *Fehér Anna* című betyártörténet egyetlen bemutatójára 1965. szeptember 23-án került sor, ugyancsak az egri Gárdonyi Géza Színházban, Bálint György rendezésében.⁵⁵

Gárdonyit 1922-ben az egri vár Bebek bástyáján a város által adományozott dízsírhelyre temették. Sírján egyszerű fakereszt hirdeti mondását: „Csak a teste...”⁵⁶ Kereső, kísérletező író volt, aki a századforduló éveiben alakította ki sajátos, egyedi stílusát. Művészete átmenet volt a 19. és a 20. század között. Az elsők között feszegette eredményesen a 19. századi írói látás egyre szűkebbnek bizonyuló kereteit, túllépett Jókain, Mikszáthon, és előkészítette az utat Móricz Zsigmond számára. Gárdonyi legjobb művei máig nem veszítettek frissességükből, művészi erejükből.

Jegyzetek

¹ Vö. Rácz Lajos: *Gárdonyi tanulása Sárospatakon = Sárospataki Református Lapok, 1916. 11. szám, 80-81.o.*: „A kitűnő regényíró (...) diákpályájának egy kicsi részletével a sárospataki főiskolához fűződik. (...) 1898 elején akkori közigazgatónkhoz, Radácsi Györgyhöz azzal a kéréssel fordult, hogy szeretné megismerni a főiskola régi történetét, mert lelkében olyan regénnyel birkózik, melynek tárgya, egyik másik része Patakot is érinheti; ha tehát vannak ilyen nemű régi könyveink, óhajtáná azokat megszerezni. 'Különben – mint írta – a pataki iskolának egy kis ideig én is tanítványa voltam, Maklár Pap Miklós volt a tanárom, meg is vert; de azért mindig hálással szeretettel emlékszem rá.' (...) Az igazgató 1898. február 23-án a kért régi könyveket örömmel küldötte el, teljes kárpótlásul a régi nádpálcáért. A könyvküldésre a következő rövid, de tanulságos, kedves levél volt a válasz:

'Tisztelt Uram! Nagy örömet szerzett nekem szíves soraival és az érdekes munkák megküldésével. Ezekből látom, hogy micsoda jeles, történelmileg is nevezetes intézménynek voltam én fél évig a növendéke. Az a magyar szellem, amely a főiskolának ma is fundamentuma, az alatt a kis idő alatt is bizonyára nagy hatással volt rám, s hogy ezután a fővárosba kerültem, egyrészt a pataki félévnek köszönhetem, hogy a budapesti levegő nem rontott meg magyarságomban. Szeretettel köszönti önöket tisztelő tanítványuk, Gárdonyi Géza. Eger, 1898. március 6.'”

² *A magyar irodalom története, főszerkesztő: Sötér István, 4. kötet, Budapest, 1965, 902.o.*

³ Futó Jenő: *Gárdonyi Géza, Hódmezővásárhely, 1930, 14-16.o.*; Fesztly Árpádné: *A tegnap, Budapest, 1924, 13.o.*: „Ennek a nyugodtan, higgadtan kiszabott útnak egyik fordulóján került össze mivelünk. Bródy Sándornak, gyerekkori pajtásának írt, megérkezett Pestre és szeretne valami délutáni foglalkozást addig, míg kedve szerint el nem helyezkedhet. Ajánljon neki valamit – ha tud. A Körkép akkor volt megnyílófélben, s a társaságnak titkárra volt szüksége; ügyes, öt-

letes emberre, aki egyúttal a reklámról is gondoskodik; meg tud írni minden héten 1-2 humoros riportot, kitalált vagy megtörtént vidám történetkéket a Körképről és látogatóiról, amiket aztán le kell adni a lapokba. (...) Bródy gondolt egyet. – elhozta hozzánk először Gárdonyi levelét, utóbb magát Gárdonyit. Megegyeztünk, – s Göre (úgy terveztük később), elfoglalta a titkári állást. Több mint egy évig titkároskodott. Mulattatta, nagyon mulattatta ez furcsa foglalkozás.” Továbbá v.ö.: Feszty Árpádné, i. m. 22-23.o.: „Sohase felejttem el azt a leírhatatlan, kábult boldogságot, amit A bor sikere okozott neki. Titkolta ugyan, mégis annyira meglátszott rajta! (...) De a sikerből és a dicsőségből ennyi sem volt elég. Fel akart emelkedni a legmagasabbra, a legnagyobbakig. Dante és Shakespeare motoszkáltak a fejében. (...)”; u.o. 37.o.: „Nagyon szívére vette darabjainak fél és egész bukásait. Azt hitte, rosszakarat, irigység, hogy mindig csak a regényírást dörzsölik az orra alá, amikor ő tragédiákat akar írni, második Shakespeare akar lenni. Főleg A karácsonyi álom fáj neki. Misztikus, szép dolog, sikere is volt – de nem az, amit ő várt. Nem világsiker. Akkor annyira szenvedett, hogy komolyan féltettük a teljes meghasonlástól.”

⁴ Z. Szalai Sándor: *Költészet és dramaturgia*. In: uő: *Gárdonyi műhelyében*, Budapest, 1977. 234.o.

⁵ Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. I. kötet, Budapest, 1934, 150-152.o.

⁶ Payr Sándor: *Gárdonyi apja és a Ziegler család Sopronban és Nemeskéren*, Sopron, 1934, 4-6.o.

⁷ Gárdonyi József: i. m. I. 161-162.o.

⁸ Hofbauer László, dr.: *Gárdonyi Géza szegedi újságíróskodásának története (1888-1891)*, Debrecen, 1932.

⁹ Gárdonyi József: i. m. I. 213.o.

¹⁰ Kéky Lajos: *Gárdonyi Géza*, Budapest, 1926, 36-38.o.

¹¹ Gárdonyi József: i. m. I. 226-227.o.

¹² Kéky: i. m. 36-38.o.

¹³ Hegedűs Géza – Kónya Judit: *A magyar dráma útja*, Budapest, 1964, 110.o.

¹⁴ Vö.: Batta András: *Álom, álmom, édes álmom...* Budapest, 1992.; Blaha Lujza naplója, Budapest, 1987.

¹⁵ Pl. Ember Ernő: *A népszínmű útja*, Debrecen, 1935.; *Ember Ernő: A magyar népszínmű története Tóth Ede fellépésétől a XIX. sz. végéig*, Debrecen, 1934.; Tóth Lajos: *A magyar népszínmű története*, Budapest, 1932.

¹⁶ Pataki József: *Gárdonyi mint színműíró*. In: *Az egri remete*, szerk: Simon Lajos, Budapest, 1932, 112-115.o.

¹⁷ Idézik: Z. Szalai Sándor: *Gárdonyi Géza alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, 1977, 184-187.o.; uő: *Költészet és dramaturgia*, i.m. 235-236.o.; Gárdonyi József: i. m. II. 56-57.o.

¹⁸ *Színházi kalauz*, szerk: Vajda György Mihály és Szántó Judit, Budapest, 1981⁴ I. kötet, 665-666.o.

¹⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 51.o.

²⁰ Uo. II. 59-60.o.

²¹ Uo. II. 181-182.o.

²² Uo. II. 68-72.o.; Pataki: i. m. 115.o.

²³ Gárdonyi József: i. m. II. 77-78.o.: „A karácsonyi álom operett megzenésítését Gárdonyi Lányi Géza barátjától várta. (...) Gárdonyi maga olvasta fel Lányinak az operettet. Valami váratlan meglepetésnek szánta Lányi számára. Hát, az is lett, meglepetés. Lányi a végszónál fanyaran mosolygott: – Ez nem operett. De mégcsak nem is színmű. – Hát mi a pokol? – Verses legenda. (...) Mikor Lányi elment, az operett szót dühösen áthúzogatta. Törölte. – Hát ha nem operett, akkor betlehemes játék.”

- ²⁴ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ²⁵ Gárdonyi József: i. m. II. 78.o.
- ²⁶ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ²⁷ Fenyő Miksa: Annuska. Gárdonyi Géza darabja = Magyar Génius, 1903. január 11.
- ²⁸ Gárdonyi József: i. m. II. 114-115.o.
- ²⁹ Ady Endre: Annuska. Gárdonyi Géza darabja = Nagyvárad Napló, 1903. április 22.
- ³⁰ Gárdonyi Géza: Annuska. Vigjáték. Budapest, 1903.
- ³¹ Gárdonyi József: i. m. II. 107-115.o.
- ³² Ady Endre: i.m.
- ³³ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ³⁴ Vö. Gárdonyi József: i. m. II. 130-131, 163.o.
- ³⁵ Uo. II. 131.o.
- ³⁶ Feszty Árpádné: i. m. 23.o.: „A magyar balladák és misztériumok feldolgozásával akart valami óriásit alkotni. Azalatt, míg ez a terv foglalkoztatta, nem beszélt róla. Csak amikor rájött, hogy nem tudja megvalósítani...”
- ³⁷ Kéky: i. m. II. 36-38.o.
- ³⁸ Kerényi Ferenc: Egy népszínmű tanulságaiból. In: Irodalomtörténeti tanulmányok, szerk: Farkas P. és Novák L., Szentendre, 1989. 397.o.
- ³⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 138-140.o.
- ⁴⁰ Uo. II. 141.o.
- ⁴¹ Uo. II. 140.o.
- ⁴² Kéky: i. m. 36-38.o.
- ⁴³ Gárdonyi Géza: Fekete nap. Történet a szabadságháborúból, Budapest, 1906. 138.o.
- ⁴⁴ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 8.
- ⁴⁵ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 10.
- ⁴⁶ Fekete nap = Budapesti Hírlap, 1906. július 8
- ⁴⁷ Kéky: i. m. 36-38.o.
- ⁴⁸ Gárdonyi Géza: Falusi verebek. Színmű, Budapest, 1909. 62.o.
- ⁴⁹ Gárdonyi József: i. m. II. 165.o.
- ⁵⁰ Egyébként ez a jelenet volt Gárdonyi akadémiai székfoglalója az MTA levelező tagjává választása után. 1912. május 5-én hangzott el és az Akadémiai Értesítő is közölte.
- ⁵¹ Vö.: Perényi József: Gárdonyi Géza színművei = Irodalomtörténet, XVII. évf., 1928. 218.o.
- ⁵² Gárdonyi József: i. m. I. 274.o.
- ⁵³ Vö.: www.gardonyiszinhez.hu
- ⁵⁴ Gárdonyi József: i. m. II. 131-133.o.
- ⁵⁵ Vö.: www.oszmi.hu, Színházi Adattár, Bemutatótár.
- ⁵⁶ Feszty Árpádné: i. m. 41-42.o.: „Két évet kinn töltöttünk Münchenben. Később, hazajövet, különös, beteges, fantasztikus hírek jutottak hozzám harmad-, negyedszából az egri remetéről. Gárdonyi alakja, egészen csudás, szinte dalai láma-szerű dimenziókat öltött. Láthatatlan emberré lett. De ez csak növelte alakjának misztikus titokzatosságát Mindig többet beszéltek róla, és mindig fantasztikusabb, hihetlenebb dolgokat. Tavaly aztán egy reggel azt olvastam: Gárdonyi meghalt Egerben. Akkor hallottam azt is, hogy utolsó éveiben köröskörül befalaztatta nagy, angolkarszékes szobáját; csak picit ablakon szivárgott be a világosság a magasból, s ott írt, írt, töprengett és ment, ment az általa kiszabott keskeny, és mégis oly széles, grandiózus úton fölfelé: a ismeretlenbe... Nagyon szeretnék valamit tudni az utolsó tizenöt év Gárdonyijáról. Hogy jutott a befalazott ablakig? Ki és mi kísérte odáig? Azt hiszem, erre nincs felelet. Vagy mégis van? Talán ez az, ez a mondása: „Csak a testem!”

Kraiciné Szokoly Mária

Az egész életen át tartó tanulás kihívásai az ezredfordulón

Az egész életen át tartó tanulás fogalma

A *lifelong learning* mai fogalma – amelyet szinte valamennyi országban a nemzeti nyelvre történő fordítás nélkül, angol formában használnak – az elmúlt harminc évben alakult ki. Az európai felnőttképzést meghatározó változási folyamatnak jó lett volna, ha része a fogalom tisztázása, azaz a megkülönböztetés a tanítás, nevelés, tanulás, képzés (teaching, education, upbringing, training) között. Ez azonban nem történt meg, miközben a nemzetközi szervezetek a kifejezést széles körben használták. Így az 1996-os esztendő mind az OECD, mind az Európai Unió a *lifelong learning* évének deklarálta, azaz a következő öt, illetve négy éves periódusra a szervezetek az egész életen át tartó tanulást tekintették első számú oktatási-képzési prioritásnak. A nemzetközi és a magyar szakirodalom áttekintése kapcsán megállapítható, hogy a *learning* megfelelőjének általában a *tanulást* tekintik. Bardócz András szerint tanuláson a tanuló személyének saját magára irányuló tevékenységét értjük. Pontosabban azt mondhatnánk, hogy saját magára ható tevékenységét, hiszen előfordulhat, hogy tanulásnak tekintjük a nem szándékos tanulást is. A tanuló aktív közreműködésétől azonban soha nem tekinthetünk el.

A történeti leírások kiindulópontként a 70-es éveket jelölik meg, amikor Paul Lengrand egy UNESCO-konferencián elmondott jelentése az *Introduction to life-long learning* címet viselte, majd ezt követően számos európai és világszervezet, így az OECD, az UNESCO, az Európa Tanács és a Római Klub használta a fogalmat más-más indíttatásból, más-más filozófia és szándék mentén. A fogalom egyébként azért került az érdeklődés homlokterébe, mert erre az időszakra már prognosztizálták a munka világának összezsugorodását és a munkanélküliség várható kiszélesedését. Az ezzel járó jelenség-együttest napjainkban tényként éljük meg: ilyen a formális képzés expanziója és időbeli kiterjedése, a szabadidőben megszerzett tudás és kompetenciák felértékelődése a munkaerőpiacon, továbbá a munka világában és a társadalmi életben való sikeres létezés feltételeként a folyamatos tanulás társadalmi szükségességének és egyéni igényének megjelenése.

1970-72-ben Edgard Faure vezetésével nemzetközi felmérés készült az oktatás helyzetéről. A eredményt közzetevő tanulmány a *Learning to be. The world of education today and tomorrow* címet viselte, hangsúlyozva az egyén jogát és szükségét a tanuláshoz, továbbá a széles tömegek bevonásának szükségességét a tanulásba. 1973-ban az OECD *Recurrent education: a strategy for life long learning* (Visszatérő oktatás: stratégia az egész életen át tartó oktatás számára) c. jelentése a globális gazdaság és a versenyképesség mentén építette fel gondolatmenetét és főként a foglalkoztatás kérdéseivel és az egyéni tanúlással való összefüggéseivel foglalkozott. Érintette pl. az alapoktatás és a pedagógusképzés szerepét, de elsősorban a kötelező iskoláztatáson túli oktatást, képzést célozta meg.

A 80-as években már széles körben használták a fogalmat iskolarendszeren kívüli, nonformális tanulási értelemben, a 90-es években pedig a munkanélküliség elleni harc és a versenyképesség növelésének eszközeként került a politika homlokterébe. A egész életen át tartó oktatás és

1 tudomány és társadalom

egész életen át tartó tanulás megkülönböztetése nem véletlen. Az utóbbi évtizedben a hangsúly az oktatásról a tanulásra helyeződik át. Az oktatás fogalma ugyanis sokak számára magán viseli az iskolai kudarcok, az alapoktatás nehézségeinek asszociációit, illetve erősen felveti az állam felelősségét a széles tömegek tanuláshoz való hozzáférése vonatkozásában. A tanulás fogalmában viszont az egyén saját tanulmányi előmeneteléért való személyes felelőssége jelenik meg direkt módon, azzal, hogy az egyénnek szabad választása van abban, hogy az oktatási piacon mit választ. Ezt kicsit elfedi az a tény, hogy a hozzáférés biztosítása széleskörű társadalmi feltételek megteremtésének kötelezettségét rója az államra. Az utóbbi években azonban a radikálisan megváltozott szocio-ökonómiai okok és a nemzeti oktatási rendszerek változásai miatt a két fogalom közötti különbség eltűnni látszik, főként az egész életen át tartó tanulás használata válik általánossá, de megmaradt a definíciók pontatlansága és absztrakt jellege.

1995-ben jelent meg *Teaching and Learning – Towards the learning society* címmel az Európai Bizottság *Fehér Könyve*, amely az európai közösségi politika legfontosabb irányadó dokumentuma lett. Ez középpontba állította az egyéni felelősséget és elfogadta azt az álláspontot, hogy a *lifelong learning* legalább annyira az egyén önmegvalósításáról és állampolgári jogainak gyakorlásáról szól, mint amennyire a gazdasági célok elérésének eszköze. 1997-ben a Tudás Európájáról szóló európai bizottsági közlemény a 2000-2006 közötti időszak uniós képzési programját az egész életen át tartó tanulás céljának szentelte. Az eredetileg univerzális és humanisztikus, jövőbe látó fogalomból kinövő *lifelong learning* a nemzeti és nemzetközi politikák szerves részévé vált, anélkül, hogy a fogalmat behatóbban kutatták volna. Mint kívánatos társadalmi célok esetében, a *lifelong learning* esetében is különbség van az ideál és a valóság, az elmélet és a gyakorlat, az ígéret és az eredmények között. Fontos megválaszolnandó kérdés, hogyan mérhetőek, és hová vezetnek a nemzetközi összehasonlítások. Az EU politika egyik központi elvévé vált *lifelong learning* jelenleg legáltalánosabban elfogadott meghatározása az OECD-től származik: "Az egész életen át tartó tanulás az egyéni és társadalmi fejlődés valamennyi formáját átöleli függetlenül attól, hogy az milyen környezetben – formális módon iskolákban vagy szakképzési, felsőoktatási és felnőttoktatási intézményekben, vagy nem formális módon a családi otthonban, a munkában vagy más közösségekben folyik. Ez a megközelítés a rendszer minden elemére kiterjed: figyelme életkortól függetlenül egyformán összpontosít a standard tudásra és minden olyan készségre, amelyre minden embernek szüksége van. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy minden gyermeket már az élete kezdetén fel kell készíteni, és érdekeltté kell tenni a tanulásban, és arra irányítja az erőfeszítéseket, hogy minden olyan felnőtt, függetlenül attól, hogy van-e vagy nincs munkája, akinek átképzésre vagy a készségei megújítására van szüksége, erre lehetőséget kapjon." Ezt a fogalmat használja a *Memorandum on lifelong learning* című, az Európa Tanács által 2001-ben kiadott dokumentum is, amelyet a Tanács vitára bocsátott az európai nemzetek számára, s a viták során kialakított nemzeti programok alapján fogalmazódott meg az ún. Európai Cselekvési Program. Az új dokumentum fő vonásaiban változatlanul hagyta a Memorandumot, de megvalósításának futamidejét lerövidítette, tartalmát pedig több ponton kritikával illette, új hangsúlyokat és prioritásokat állapítva meg. Érintetlen maradt azonban a *Memorandum* egyik fő gondolata, az – egyébként világszerte válságban lévőnek ítélt – formális oktatás mellett a nonformális és informális tanulás szerepe, fontosságának és elismerésének jelentősége.

A kritika főbb pontjai a következő kérdésekre vonatkoztak. A *Memorandum*ban más területek rovására túl nagy hangsúlyt kapott a gazdasági növekedésnek egyoldalúan alárendelt, a munkaerőpiac kihívásainak való direkt megfelelést szolgáló felnőttképzés koncepciója, és ennek megfelelően főként a „digitális korszak alapkészségeinek” kifejlesztését célozta. A humanista szemléletű kritika rámutatott a társadalmi alapproblémák megoldásának fontosságára a fel-

nőttoktatásban, a társadalmi-tanulási megosztottság és az alacsony képzettségű társadalmi csoportok helyzetére, ennek megfelelően az informatikai tudás fejlesztése mellett hangsúlyozza az elemi alapkészségek fejlesztésének szükségességét. Amíg a *Memorandum* az aktív állampolgár formálása és a foglalkoztathatóság fejlesztése két egyenrangú momentumát állította a középpontba, a cselekvési program a következő négy célterületet jelölte meg: a személyiség kiteljesítése, aktív állampolgárság, befogadó társadalom, a foglalkoztathatóság és a munkaerő adaptáció. Ennek megfelelően módosult az egész életen át tartó tanulás definíciója: „az egész életen át megvalósuló minden tanulási forma, ami a tudás fejlesztését, illetve az egyén, az állampolgár, a társadalom és/vagy a foglalkoztatás perspektívájában a képességeket és kompetenciákat fejleszti”.

A felnőttképzés, azaz az egész életen át tartó tanulás társadalmi méretű szükségletének felismerése és megvalósítása kulcsfontosságú feladat az Európai Unió és Magyarország minden polgára számára. A 20. század utolsó negyedében felgyorsult változások, a globalizáció és az infokommunikációs technológiák gyors elterjedése szerte Európában rávilágítottak az oktatásügy több évtizedes lemaradására. Az iskolarendszer lassan, vagy egyáltalán nem követi a gazdasági változásokat, sem képzési kínálatában, sem az oktatás tartalmában, még kevésbé módszereiben. Az iskolában – beleértve az egyetemeket – megállni látszik az idő, az iskolai munkát változatlanul az osztállyal szemben, a tábla előtt, a katedrán álló, instrukciókat osztogató tanár testesíti meg. A tanári munka tekintélyelvre alapoz, az ettől való eltérés „alternativitást” jelent. Pedig az oktatás a globalizációs verseny kulcsfontosságú területe, „a tanulás kulcs a 21. századhoz”, jelezte az 1997. évi hamburgi felnőttoktatási világkonferencia jelmondata. Az oktatásügygel szemben megfogalmazódó egyik legmarkánsabb új követelmény az oktatás térbeli és időbeli kiterjesztése, azaz az élethosszig tartó tanulás (*lifelong learning*), amelyet az Európai Unió kulcsfontosságú feladatként ajánl valamennyi európai állam számára.

Magyarországon a közvélemény talán hajlamos arra, hogy a felnőttképzést a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felemelésével, főként a közoktatás és első szakképzést pótló funkciójával azonosítsa, hiszen ez ma a magyar politika egyik jogos – az európai versenyképesség szempontjából kiemelkedő jelentőségű – prioritása. Tanulmányunk célja azonban az, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy az új évezred első évtizedeiben – amikor Magyarországon az európai államokhoz hasonlóan az iskoláskorú népesség negyven százaléka jut be a felsőoktatásba –, a felnőttoktatásról való gondolkodás során nem szabad megfeledkezni a felsőoktatásról, amelynek gazdagodó intézményrendszere és tevékenysége az ifjak graduális képzése mellett, a növekvő számú diplomás felnőtt tömegek továbbképzését is jelenti.

Ez nem volt mindig így. Az emberi élet tanulással eltöltött idejének – egészen élethosszig tartó – meghosszabbodása a 20. század utolsó negyedének eredménye. A 20. század elején az emberi életút három, egymástól világosan elhatárolódó szakaszra volt osztható: a gyermek- és ifjúkori tanulás idejére, a felnőttkori munkavégzés három-négy évtizedére, majd az időskori „jól megérdemelt” pihenés időszakára. A nevelés és tanulás időszaka elsősorban a kötelező iskolai oktatást jelentette, hossza időszakonként és iskolatípusonként változott, a század második felére tizenkét évre nőtt, azaz általában tizennyolc éves korig tartott, mert az iskoláskorú népességnek csak kis része folytatta tanulmányait 22-24 éves korig a felsőoktatásban. Az iskolai oktatás és az ahhoz kapcsolódó szakképzés keretében mindenki elsajátította azt a szükséges tudás- és képességrendszert, amely birtokában – némi önképzéssel kiegészítve – sikeres lehetett életútja során a munkában, a társadalmi és a privát életben egyaránt. A felnőttkor középpontjában főként a munka állott, egészen a nyugdíjazásig. Az életmód nagyjából előre látható volt, és alig változott a nevelés időszakától a munkán át a nyugdíjas éveikig.

A 20. század utolsó negyedében döntő változás következett be. A technikai fejlődés, a globalizáció jelenségei, az info-kommunikációs technológia megjelenése következtében a tudás felezési ideje lecsökkent, azaz a gyermek- és ifjúkorban megszerzett tudás (iskolai végzettség) már nem biztosította hosszú távra a felnőttkori munkavégzéshez szükséges tudást. A munka világa összezsugorodik, az emberek egyre kevesebben és egyre rövidebb ideig képesek helytállni. A tanulás ideje gyakran harminc éves korig kitolódik, hiszen a felsőoktatásban első diplomát, fokozatot megszerzők szinte azonnal további végzettségek megszerzését tűzik ki célul. A munka világában lévők – a munkamegosztás minden szintjén – rákényszerülnek a folyamatos tanulásra, hiszen az életút során legalább ötször kell szakmát váltani, de legalábbis a szakmai ismereteket és kompetenciákat megújítani. Általánossá válik a munka melletti tanulás, s az egész életen át tartó tanulás lesz a munka világába való bejutás és bennmaradás általános feltétele: az életút során történő többszöri szakmaváltás, vagy akár egy szakma elméleti és gyakorlati ismereteinek többszöri megújítása. E folyamat részét jelenti az oktatás időbeli kiterjedése. Kitolódik az ifjúkori kötelező iskoláztatás időszaka: általánossá válik a középfokú végzettség megszerzése, és a felsőoktatás expanziója révén az adott korosztály 40-50 %-a szerez felsőfokú végzettséget. A felnőttkort uraló munka világa átstrukturálódik. Megszűnik az egybefüggő, rendszerint egy munkahelyen, megszakítatlanul eltöltött munkásélet, helyette a munka világában és a (formális vagy nonformális) tanulás világában eltöltött át- és továbbképző periódusok váltják egymást. Az életút tehát szakaszossá válik, tanulással és munkával eltöltött életszakaszok váltogatják egymást. Az életút gyakorta 2-3 éves „projektekben” végzett munkatevékenységek és ezeket összekötő formális vagy nonformális utakon szerveződő tanulási periódusok láncolatává válik.

A felnőttoktatás tehát ma egyre kevésbé értelmezhető szűken vett pedagógiai fogalomként. A felnőttek oktatása ma jogi, szabályozási, gazdasági és társadalompolitikai és más kérdéseket foglal magában.

Felnőttoktatás – felsőoktatás

Az előjelzések szerint az új évezredben arányaiban a tanulás válik uralkodóvá a munka világával szemben. Azaz tovább zsugorodik a munkában eltöltött idő, és tovább hosszabbodik az iskolai rendszerű oktatásban való részvétel ideje: előbb harminc éves korig, majd azt követően a további képzettségek, fokozatok megszerzéséért, akár az egész élet hosszában. Ezzel párhuzamosan természetessé válnak a szabadidőben végzett informális, vagy a hosszabb-rövidebb nonformális tanulási periódusok. Az egész életen át tartó tanulás szükséglete a teljes munkaerőpiacot érinti, de meghatározó jelentősége van az egyre nagyobb tömegeket jelentő, a tudástársadalom alapját jelentő diplomások körében. Azokban az évtizedekben, amikor a 18 éves korú népesség közel fele a felsőoktatás – ifjú felnőtt – hallgatója, várható, hogy rövidesen, érett felnőttként – posztgraduális, továbbtanuló hallgatóként – ismét kopogtat a felnőttoktatási intézmények kapuján. A felsőoktatásban megvalósuló felnőttképzés piaci jellegű szolgáltatás, elveinek, módszereinek és oktatásszervezésének alapvetően különböznie kell az egyetemek hagyományos, államilag finanszírozott, nappali tagozatos elitképzésben kialakult gyakorlatától és ethoszától.

A felnőttek életében kombinálódik a tanulás, a munka és a szabadidő, a tanulóval kapcsolatos egyéni céljai és lehetőségeik eltérőek. Szerke a világon és itthon is egyre gyakrabban tapasztaljuk – ahogy azt az angol nyelvhasználat is jelzi –, hogy a nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások sem tekinthetők mindig „főállású diákoknak” (*full-time students*), inkább „félállásúaknak” (*part-time students*), mert az ő életvitelüket is több szerep felvállalása jellemzi (diák, munkás, szülő, közéleti személyiség). A tanulás mellett dolgozni kényszerülnek,

1 tudomány és társadalom

mert önmagukat, esetleg családjukat „eltartó” felnőttek, sokszor nem tehetik meg, hogy teljes erővel a tanulásra koncentráljanak. A felnőtt tanulók igényei és tanulási szokásai tehát eltérnek az iskolarendszerben megszokottaktól. A felnőttképzési piac tehát a tanulóközpontú „tanulási” paradigma megvalósulását igényelné, miközben a magyar felsőoktatási intézmények – graduális és posztgraduális szinten egyaránt – az oktatóközpontú „tanítási paradigma” szerint épülnek fel, és a hagyományos iskolai oktatás tradicionális modelljét, strukturáját követik. A képzés időbeosztása az iskolai tanévhez hasonlóan szeptembertől júniusig tart, módszerei kevésbé alkalmazkodnak a felnőtt tanulók elvárásaihoz, sajátosságaihoz.

A legtöbb felsőoktatási intézmény szerzte a világon az elmúlt évszázad oktatására jellemző „oktatási paradigma” alapján működik: középpontban a tanár és a tanítás áll. Küldetése: instrukciókat adni – a tanártól a tanuló felé irányuló – ismeretátadáshoz, valamint képzési programokat és a kiadott oklevelek révén szakképzettségeket ajánlani. E paradigma sikere rendszerint a „bemenettől”, a belépő diák előképzettségétől függ, valamint a tanári kartól, akiket publikációik, könyveik számával, idézettségük eredményességével minősítenek, s akiktől sokkal inkább várnak el tudományos fokozatot, mint pedagógiai módszertani szakértelmet.

Az oktatásügy számára új kihívást jelentő „tanulási paradigma” középpontjában a tanuló és a tanulás áll. Az intézmény küldetése elsősorban a sikeres tanulási folyamatot eredményező tanulási környezet megteremtése, az önálló ismeretszerzés segítése. A siker a tanuló tanulásának hatékonyságán és kimeneti eredményein mérhető le: „az oktatásból kilépő tanuló” munkaerőpiaci megfelelése, azaz sikere adja a képzés minőségét. A képzés eredményességében nagy szerepe van a tanuló igényeihez alkalmazkodó, tanulóbarát képzési struktúrának (hely, idő, tartalom, módszer), a kedvező tanulási környezet megteremtésének, a kooperatív, az előzetes tapasztalatokra építő tanulási módszerek alkalmazásának.

A felsőoktatás a felnőttképzési piac kihívásának csak akkor tud megfelelni, ha ezt küldetésében felvállalja, erre tudatosan felkészül: a hagyományos oktatási paradigma helyett a tanulási paradigma elveit követi. Személyi és tárgyi feltételeiben, a képzések formájában, tartalmában és módszereiben alkalmazkodni tud a változó világ változó szükségleteihez. A tanítási paradigma rugalmatlan rendszerével és kevésbé tanulóbarát módszereivel sokszor akadályozza a felnőttek tanulásban való részvételét és a tanulásuk sikerét. A gátak akkor bonthatók le, ha a képző intézmények, adott esetben a felsőoktatási intézmények nagyobb figyelmet fordítanak a tanulók szükségleteire, az oktatás szervezésekor alkalmazkodnak a diákok életviteléhez. Flexibilis és moduláris képzési kínálatát közel viszi a felnőtt tanulóhoz térben és időben, hogy bárki, bármikor beléphessen a képzés világába. A felsőoktatásban megvalósuló felnőttoktatásnak is – hasonlóan a szabadpiac kínálatához – fel kellene ismerni, hogy minden tanulóknak egyéni céljai és szükségletei vannak. A felsőoktatásnak erre kellene reagálni átlátható és rugalmas képzésekkel, résztvevőbarát tanulási környezettel, egyénre szabott tanulási utak, programcsomagok kínálatával. A tanulási stratégiának magába kellene foglalnia az on-line és off-line, az önrányító, a probléma-alapú és a csoportban történő tanulást.

Nem számít újdonságnak, hogy az információk, tudások és kompetenciák egy jelentős részét a tanuló gyermekek és felnőttek egyaránt az iskolán kívülről – családból, baráti körből, a civil társadalmi gyakorlatból, a médiából – szerzik. Ezeket a tudásokat természetes módon kamatoztatják mindennapi életükben, de ritkán akceptálják a munkaerőpiacon, mert bizonyítvány-központú világunkban ezek mérésére, hivatalos elfogadtatására nincs mód. Az oktatási rendszer szinte minden szintjén új jelenség, hogy az EU kezdeményezi a felnőtt tanulók élettapasztalatainak, az iskolán kívül – informális és nonformális tanulás útján – szerzett tudásuk mérését és elismerését, munkaerőpiacon történő figyelembe vételét. A felnőttképzésnek és a felsőoktatásnak egyaránt fel kell készülnie arra, hogy a diákok és felnőttek élettapasztalatait,

a formális képzési rendszeren kívülről hozott képességeit és kompetenciáit figyelembe vegye, építsen rá. A felnőttképzőknek folyamatosan tudatosítaniuk kell, hogy az egész életen át tartó tanulás korában kettős szerepük van: facilitátorok és nevelők egyszerre és egy személyben. Tudatában kell lenniük, hogy társadalmi missziót látnak el, napi munkájukban azonban a felnőtt tanuló szükségleteiből kiindulva praktikus és használható tudás, működőképes kompetenciák és tudások elsajátítását kell biztosítaniuk.

A felsőoktatás piaci elvárásai

Átláthatóság és áttekinthetőség. A felsőoktatási rendszer kiterjedésével, a költségigények résztvevőket is érintő növekedésével egyidejűleg a társadalom egyre áttekinthetőbb képet igényel a képzési folyamat tartalmáról, az elsajátítandó ismeretekről és kompetenciákról, ezek piaci értékéről. Áttekinthető, egységes, számszerűen megfogalmazódó, formalizált teljesítménymutatókra lenne szükség, amely azonban kikezd(het)i az oktatói autonómia és az oktatás minőségének hagyományos felfogását.

Differenciált, a piaci igényekhez és az egyéni karriertervezéshez alkalmazkodó, rugalmas képzési kínálat. Az egész életen át tartó tanulás széleskörű elterjedésének egyenes következménye a karriertervezés általánossá válása. Az iskolarendszerbe belépő fiatal, és a munkaerőpiacon dolgozó felnőtt – tanácsadó segítségével vagy önállóan – megtervezi saját karrierjét, amelyben a tanulásnak kitüntetett jelentősége, előre tervezett helye és ideje van. Ehhez kellene alkalmazkodni a felsőoktatási intézmények képzési kínálatának. Minden felsőoktatási tanulmányokat folytató hallgatónak egyéni karrierjéhez világosan illeszthető egyetemi továbbképzési utakat kellene kínálni, már az első diploma megszerzésének időszakában. Ezt nemcsak a forráshiányos felsőoktatás növekvő kiadásai és szűkülő állami forrásai sürgetik, hanem az oly sokszor emlegetett presztízs és tekintély, azaz, hogy az egyetemek tartsák kezükbe volt hallgatóik szakmai képzésének jogát és felelősségét. Ha az egyetem nem kínál semmit, vagy amit kínál, annak piaci értéke alacsony vagy nem világos, akkor a volt hallgató fájó szívvel, de elhagyja az „alma matert” és új, piaci képzőhelyeket részesít előnybe. Ennek a feladatnak a megvalósításához kínál jó és gyors lehetőséget a kreditrendszer, amely a felsőoktatási szakok hazai és nemzetközi tovább építhetőségének az alapja.

Új, korszerű és rugalmas módszerek. A felsőoktatás keretén belül szerveződő felnőttoktatás is megköveteli a különböző előképzettségű és társadalmi háttérű, eltérő korú és igényű hallgatóság elvárásaihoz igazodó oktatási módszerek, eljárások, oktatásszervezési módok bevezetését. A magyar pedagógiai műhelyek kutatják a változó oktatási gyakorlatot, eredményesek az új pedagógiai eszközök megalkotásában, de a felsőoktatásban dolgozók ezeket az eredményeket nem ismerik és ritkán alkalmazzák. Csak elvétve találkozunk nyitott képzési formákkal, moduláris, távosított tananyagokkal, a résztvevő igényeihez alkalmazkodó oktatásszervezési formákkal.

Minőségbiztosítás – korszerű személyi és tárgyi feltételek. A felsőoktatás minőségbiztosítási garanciái között a részben meglévő minősített oktatói kar mellett döntő a képzés tárgyi környezetének javítása, az unos-untig emlegetett informatikai hálózat fejlesztése és a high-tech technológiák és megoldások jelenléte, általánossá válása.

A munkahelyi kompetenciák fejlesztése. Az európai gazdaság által igényelt leggyakoribb kompetenciák a következők: rugalmasság és alkalmazkodóképesség, az önálló és társas tanulásra való képesség, problémamegoldó képesség és kreativitás, a bizonytalanság kezelésének képessége, megbízhatóság és kiszámíthatóság, együttműködési és kommunikációs képességek, az írott kommunikáció alkalmazásának képessége, idegen nyelvű és különböző kultúrák közötti kommunikáció, az információs és telekommunikációs technológia alkalmazásának képessége.

A magyar iskolarendszerből kikerülő, elméletileg jól képzett, de gyakorta működésképtelen és átválthatatlan tudással felvértezett fiatalok nagy része az elvárt kompetenciák hiányában nem találja helyét a munkaerőpiacon, és azonnali, tömegesen megjelenő átképzési szükségletet jelentenek szinte valamennyi társadalom számára. A leggyakoribb hiányosságok a következők: tanulási kapacitás, nyelvi kompetencia, az anyanyelv ismerete, írástudás és szövegértés, kritikai gondolkodás és elemző készség, más nyelvek és civilizációk ismerete és elfogadása, rugalmasság, kreativitás, kezdeményezőkézség, döntési készség.

Az oktatási rendszernek e kompetenciák fejlesztése terén kellene előrelépni. Ezek közül jelenleg az idegennyelv-tudás és az informatikai ismeretek kaptak prioritást. Ehhez kell alkalmazkodnia a felsőoktatásnak is, továbbá – a felnőttképzésen belül is – nagy súlyt kellene helyezni a (szak)nyelvi képzésre, hogy elmozduljunk attól az állapottól, amely szerint a magyar lakosság kevesebb, mint 5%-a tekinti önmagát legalább egy idegen nyelv tudójának.

A hazai felsőoktatás helyzete az uniós csatlakozás után

Magyarország európai uniós csatlakozását követően a magyar felsőoktatás a nemzetközi oktatási piac konkurenciájával kényszerül szembenézni. Már az új évezred elején megmutatkozott, hogy a tehetséges és tehetős fiatalok Európa egyetemére igyekeznek, illetve számos európai egyetem igyekszik betörni a közép-európai piacra. Ugyanakkor a magyar egyetemekre – már csak a nyelvi bezártság miatt, illetve, mert kevés egyetemen van lehetőség idegen nyelvű képzés meghirdetésére –, relatíve kevés külföldi hallgató érkezik. Felmerülhet a kérdés: melyek a hagyományosan színvonalasnak és gyakran Európa-hírűnek tekintett magyar felsőoktatás erősségei és gyengeségei az új, nemzetközi piaci helyzetben?

Erősségnek tekinthetők a versenytársakhoz képest: európai léptékű, nagy intézmények, állami működési garanciák, tökeerősség; országos lefedettség, hálózati jellegű működés EU és hazai vonatkozásban; a hazai és nemzetközi kredit transzfer (ECTS) kidolgozottnak tekinthető; minőségbiztosított (elsőként akkreditált) intézmények és programok; széles spektrumú képzési kínálat lehetősége; nagy tudású, minősített humán erőforrás (oktatók, oktatásszervezők, technikusok, egyéb alkalmazottak), több területen kizárólagosság; több területen kiváló, másutt jó tárgyi feltételek; magas társadalmi presztízs, ismertség a piacon; kiterjedt nemzetközi és hazai kapcsolati tőke; erős politikai befolyás; működő informatikai rendszerek; magas a tudásmunkások aránya; magas az infokommunikációs és idegennyelvi kompetenciával rendelkező humán erőforrás aránya.

Ezzel szemben a magyar felsőoktatás gyengeségei a következők: lassú reagálás a társadalmi kihívásokra; a konkrét, változó piaci szükségletek fel nem ismerése, figyelmen kívül hagyása; a felnőttképzési piac ismeretének, az ehhez történő alkalmazkodás hiánya, a *lifelong learning* szellemiségének hiánya; tájékozatlanság a felnőttképzési EU-dokumentumok területén; arisztokratizmus, a tömegoktatás és a piaci jelleg elutasítása; szervezeti, működési rugalmatlanság, nehezen mozdítható rendszer; hiányzik az egyetemeken a felnőttképzés egységes szervezeti kerete (továbbképző központok rendszere); hiányoznak a korszerű irányítási és vezetési ismeretek; alacsony létszámú túlterhelt oktatói kar; motivátlanság az oktatási innovációra, főként az új felnőttképzési feladatokra; alacsony együttműködési készség; elavult, a piacnak inadekvát képzési formák, módszerek, eljárások; a korszerű oktatási eszközrendszer gyakran elavult vagy hiányzik.

A felsőoktatással szemben megfogalmazódó nagy kihívások – például az elit- és tömegképzésből adódó, gyakran egymásnak ellentmondó követelményeknek való megfelelés; a tömegképzési feladatok kapcsán a bevétel orientáltság és a minőség körül kialakult, egymásnak feszülő viták vagy a gazdaság gyors változásaihoz alkalmazkodni kívánó kompetencialapú

képzés igényének megjelenése – mellett nem szabad megfeledkezni az *esélyegyenlőség* kérdéséről, a szociokulturális hátránnyal induló fiatalok esélyteremtésének problémáiról. Ugyanis – miközben a felsőoktatás beiskolázási rátái szerte a világon abszolút mértékben növekednek – a gazdaságilag és szociálisan kedvezőtlenebb helyzetű társadalmi csoportok gyermekei alulreprezentáltak (maradnak) a főiskolások, egyetemisták körében. Az egyetemek a felsőoktatási expanzió megjelenéséig elit intézmények voltak, amelynek felvételi követelményei és szabályai sokszor áthághatatlan akadályt jelentettek a hátránnyal indulók számára. Az egyetemek expanziója, a szélesedő részvétel lehetősége az elsődleges feltétele annak, hogy széles társadalmi csoportok – beleértve a korábban kirekesztett rétegeket – számára megnyíljon a felemelkedés útja. A gazdaságilag kedvezőtlenebb csoportok alulreprezentáltak a felsőoktatásban, és a növekvő képzési keretszámokban sem változik ez az arány. A kutatások alapján úgy tűnik, hogy az expanzió megtartásakor, mérsékelt további növelésekor hangsúlyosan foglalkozni kell a felsőoktatásból hagyományosan kirekesztett rétegekkel. Az Egyesült Királyságban pl. ennek egyik útjának tekintik a beiskolázási kor megnyújtását, annak lehetővé tételét, hogy a 19-30 évesek is beléphessenek az első fokozat megszerzése céljából, és további erőfeszítéseket kívánnak tenni a fogyatékosok és a bevándorlók nagyobb arányú beiskolázásáért. A felsőoktatási politikának közelebb kell kerülni a helyi közösségekhez, és kapcsolatot kell teremtenie a széleskörű önkéntes és közösségi szektorral.

„Az egész életen át tartó tanulás immár nem csupán az oktatás és képzés egyik aspektusa: ennek kell irányító elvvé válnia az ellátás és részvétel terén a tanulási összefüggések teljes kontinuumában. Az elkövetkezendő évtizedben ezt az elképzelést (víziót) kell a gyakorlatban megvalósítani. Európa minden lakójának – kivétel nélkül – biztosítani kell az esélyegyenlőséget, hogy a társadalmi és gazdasági változás által támasztott igényekhez igazodni tudjanak, és Európa jövőjének kialakításában aktívan részt vehessenek.” (*Memorandum on Lifelong Learning*, European Commission, Brussels, 2000)

Irodalom

Bardócz András: *Mi bajotok az iskolával III. Lifelong learning. A felnőttképzés új útjai. Lifelong learning füzetek*, Debrecen, 2002

Botkin, J. et al. *No limits to learning: Briging the human gap. A report to the Club of Rome*, 1979

Boutin, Gérald és Julien, Louise: *L'obsession des compétences. Éditions Nouvelles*, Québec, Montréal, 2000

Competencies for the knowledge economy (Summary). Education policy analysis. Education and skills. OECD CERI, 2001

Halász Gábor: *ELTE BTK Doktoriskolai előadások*, 2001 (kézirat)

eEurope 2002 – An information society for all. Action Plan, European Commission, Brussels, June, 2000

Kelly, Diana: *A New „Learning Paradigm” for the Lifelong Learning University. 23th Eucen European Conference*, Pécs, 2002

Lifelong Learning: the Contribution of Education Systems in the Member States of the European Union. Eurydice European Unit, Lisszabon. 2000. március 17-18.

Memorandum on Lifelong Learning, European Commission, Brussels, 30.10.2000

Nyíri Lajos: *A tudás szerepe az új társadalomban. in: A globalizáció kihívásai Magyarországon (szerk.: Földesi György, Inotai András) Napvilág Kiadó*, 2001

1 tudomány és társadalom

Osborne, Mike: *What works? Widening Participation and Social Inclusion*, in: 23th EUCEN European Conference „Teacher, Facilitator, Mentor or Manager? PTE FEEFI, Pécs, 2002. május

Pintér Róbert – Z. Karvalics László: *Információ és globalizáció: az infrastruktúrától a társadalomig*, in: *A globalizáció kihívásai Magyarországon*, i.m.

Pethő László: *A felnőttoktatás fogalmának változásai*, in: *A felnőttoktatás új útjai*, Debrecen, 2002

Report from the commission – The concrete future objectives of education systems, European Commission, Brussels, 19.12.2000

Soltész Péter: *Lifelong learning rendszerek I. = Magyar Felsőoktatás*, 1997

The Bologna Process – Towards the European Higher Education Area Berlin Summit on Higher Education Conference of European Ministers in charge of Higher Education on 18/19 September 2003

Torsten Husén: *Learning Society*, 1974

„What the programmes have achieved: Towards a Europe of knowledge” Európa Tanács, 1997

White Paper – teaching and learning: Towards the learning society, Brussels, 1995

Bonbonier

Szabadfalvi József

Jogfilozófusok a demokráciáról

Moór Gyula és Horváth Barna részvétele
az 1945-ös „demokrácia-vitán”

Magyarország legújabb kori történetének még ma is sok vitát kiváltó korszaka a második világháborút követő néhány év. A háború és a testközelből is megismert totális hatalmi rendszer bukása után egy perspektivikusan új kor kezdete és vágya hatotta át a hazai értelmiséget és azon belül egy addig magát a közéletben kevésbé exponáló rétegét, a jogfilozófusok közöségét. Tőlük az ekkor még jogászként, elsősorban jogbölcselekként számon tartott Bibó István közéleti, tudományos-publicisztikai tevékenységéről az elmúlt két évtizedben több monográfia, tanulmánykötet, számos írás született. A következőkben – részben a kerek évforduló alkalmából – a hazai társadalomtudományi gondolkodásban, azon belül a politikaelméleti irodalomban kevésbé ismert két jogbölcse, *Moór Gyula*¹ és *Horváth Barna*² hatvan évvel ezelőtti, a demokrácia jelenét és jövőjét érintő gondolatainak rekonstruálására történik kísérlet.³ Kettejük példáján túl Zsedényi Béla – az akkoriban országos ismertségre szert tevő alkotmányjogász – neve is említést érdemel. Mindhárman elismert elméleti jogászként, közéleti-politikai funkciót is vállalva bábáskodtak az új Magyarország politikai arculatának kialakításában. A második világháború után nem volt ritka az elméleti felkészültség és a gyakorlati politizálás ilyen jellegű szimbiózisa.

A két világháború közötti magyar jogfilozófiai gondolkodás két meghatározó alakja meghívottként előadást tartott a később „demokrácia-vitának” elkeresztelt konferencián 1945. június 26. és július 6. között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Az összejeövetelen a magyar társadalom legégetőbb kérdéseiről, a szükséges politikai változások irányáról és általában – miképpen az előadások szövegét tartalmazó kötet⁴ előszava is fogalmaz – „a demokrácia nagy kérdéseiről” fejtették ki véleményüket a jelentős politikai pártok képviselői és a tudomány emberei. A részt vevő tizenhárom előadó között találjuk – Moór és Horváth mellett – Erdei Ferencet, Ortutay Gyulát, Rákosi Mátyást, Szakasits Árpádot, Tildy Zoltánt, Teleki Gézát, Veres Pétert.

Moór Gyula demokrácia-értelmezése

Moór a konferencia első napján *A demokrácia örvényei* címmel tartott előadást.⁵ Gondolatmenetét azzal kezdi, hogy az 1945 nyarán folyó magyarországi események leginkább egy „zajtalan forradalomhoz” hasonlatosak, mely a legszebb magyar demokratikus és németellenes hagyományokkal, az 1848/49-es szabadságharc eszmevilágával teremt kapcsolatot. Politikai helyzetelemzése szerint: „A hatalom jelenlegi birtokosai nem akarják az 1920-tól 1944-ig fennállott közjogi rendet visszaállítani. Nem keresik a jogfolytonosság helyreállításának útját sem az 1918 előtti alkotmány, sem az 1920 utáni közjogi provizórium felé. Hatalmukat nem történeti jogcímekekre, hanem a demokrácia nagy politikai gondolatára, a demokratikus Magyarország ideáljának erkölcsi erejére alapítják. Egészen új alapon akarnak egy új országot, egy egészen új jogrendet felépíteni, a változás a múlttal szemben... valóban forradalmi.”⁶

1 tudomány és társadalom

Az új Magyarország nagy szerencséjére a demokráciának, az egyenlőség és szabadság gondolatának a magyar múltban is voltak gyökerei. A múlt értékeinek felelevenítése helyett azonban Moór a fiatal demokráciákat fenyegető veszélyekre hívja fel a figyelmet, „azokra az örvényekre, amelyek a demokrácia vizein, a benne rejlő alapelvek következetes keresztülvételének áramlatában keletkezni szoktak”. Az „örvények” két szélsőség potenciális lehetőségét hordozzák magukban, amely egyrészt anarchiába, másrészt diktatúrába vezethet. „Csoda-e, hogy éppen azokban a fiatal demokráciákban, amelyeket újdonsült híveik a tegnap megtértek neofita túlbuzgalmával szolgálnak, olyan jelenségek is észlelhetők, amelyek vagy az egyik, vagy a másik örvény morajlását jelzik?”⁷ Moór szerint a demokrácia „a legszebb, legemberibb, de egyben legnehezebb, legbonyolultabb és hibátlanul csupán belső ellentmondásainak kiegyensúlyozása mellett működő társadalomszervezési forma.”⁸

A természet és a demokrácia viszonyával kapcsolatban fogalmazza meg a demokrácia „első antinómiáját”. A belső ellentmondás alapja, hogy a demokrácia két nagy alapgondolatának, a szabadságnak és az egyenlőségnek a természetben nyoma sincsen: „Szabadság helyett itt szigorú okozatos megkötöttséggel, egyenlőség helyett egyenlőtlenességgel s az egyenlőtlenek közt dúló kíméletlen létért való küzdelemmel találkozunk. A természet magát az embert sem teremtette egyenlőnek: testi és lelki képességek tekintetében óriási különbségek állnak fenn köztünk. De nem teremtette a természet az embert szabadnak sem: a természeti szabadság ősi állapotáról szóló ábrándozás mondaccsinált monda; mindaz, ami az emberből a természet-hez tartozik a könyörtelen szükségszerűség uralma alatt áll... Íme, a demokrácia első nagy antinómiája: a természettől fogva nem szabad és nem egyenlő embereket akarja szabadokká és egyenlőkké tenni. Ebben az antinómiában a természeti adottság és az erkölcsi ideál ütközik egymással össze.”⁹

Más megközelítésben a demokrácia a szabadság és egyenlőség szintézisét megvalósító társadalom- és államszervezési alapelv. Azonban e két elv következetes érvényesítése a demokrácia második antinómiájához vezet. A szabadság konzekvens érvényesülése – az előbbi gondolatsort is figyelembe véve – a legnagyobb egyenlőtlenességhez, ugyanígy az egyenlőség következetes alkalmazása a szabadság elfojtásához vezet. Korlát nélküli érvényesülésük irodalmi illusztrációjaként említi Madách *Az ember tragédiájának* két színét: a londoni vásárt és a falanszter-jelenetet. A demokrácia ez újabb antinómiája a lényegét tevő két társadalomszervezési alapelv belső ellentmondása. A nagy francia forradalom harmadik, sokat hangoztatott jelszavával, a „testvériséggel” a politikai irodalom azóta sem tudott mit kezdeni.

Az alapelvek önmagukban véve is ellentmondáshoz vezetnek, ha az előbbi értelemben vett érvényesítésük következetes. Moór szerint ez eredményezi a demokrácia harmadik antinómiáját. A szabadság eszméjének érvényesítése potenciálisan magába foglalja minden kényszer, így az állami kényszer tagadását is. A minden kényszer nélküli társadalomban nincs olyan erő vagy hatalom, amely az egyén szabadságát más vélt szabadságának korlátozó befolyásától megvédené. E klasszikus érvelés során, az utilitarizmus végső érvét burkoltan felhasználva, az állami kényszerrel is biztosított szabadság reális képét vázolja föl. De mi garantálja – teszi fel a kérdést –, hogy a szabadság nevében föllépő állam a mindenki legnagyobb szabadsága elvének érvényesítésére használja föl a legitim kényszer eszközeit? Moór valós veszélyként említi: „Ha a szabadság védelmében szabadságunk van arra is, hogy eltiporjuk és kiirtsuk a más-meggyőződésűeket, akkor a szabadság szomorú szolgátságba s a demokrácia zsarnoki önkényuralomba, diktatúrába süllyed.”¹⁰ De az egyenlőség gondolatában ugyanígy benne rejlik az anarchia és a diktatúra lehetősége. A demokrácia vezérlő eszméinek belső ellentmondásaira a nagy francia forradalom története közismert példákkal szolgál. A forradalom „drámájának” fenséges felvonásait nemegyszer az anarchia szomorú jelenetei váltották fel, amelyeken

úrrá lenni sokszor csak a terror eszközeivel, a legvéresebb diktatúrával tudott, hogy végül elvezessen Napóleon katonai diktatúrájához.”¹¹

Moór szerint valójában a demokrácia mindkét alapelve államellenes, mert „embernek ember felett gyakorolt minden uralma – s így az államhatalom érvényesítése is – ellenkezik mind a szabadság, mind az egyenlőség elvével”. Mindezek ellenére a demokrácia államformává vált, amit politikai demokráciának kereszteltek el, amelyet „szokás újabban polgári demokráciának is nevezni, szemben a gazdasági, szocialista, szociális, népi, kulturális vagy másfajta demokráciákkal...”¹²

A „demokrácia” szó klasszikus jelentésével Moór sem tud mit kezdeni, hiszen ha a nép saját maga felett uralkodik, akkor alanya és tárgya az uralomnak, ami csak ellentmondáshoz vezet. A gyakorlatban „az uralom aktív alanyai” közé csupán a „politikai jogokkal bírók összességét” sorolhatjuk, akiknek a száma minden esetben jóval kevesebb a nép egész tömegénél. A politikai demokrácia alapértéke a részvétel, melynek két klasszikus formája közül a „közvetlen demokrácia” önmagában nem lehet a hatalomgyakorlás kizárólagos modellje, bizonyos professzionális tevékenységeket választás útján megbízott tisztviselőkre ruháznak. A modern államokban a „közvetett vagy népképviselői (reprezentatív) demokrácia” dominanciája érvényesül. Moór szerint a „mai” demokráciákban a politikai jogokkal bírók tömegei valójában csak a parlamenti választásokkor jutnak szóhoz, egyébként az államhatalom irányítása a parlament, illetve a parlamentben többséggel rendelkező párt kezében van. Ezért szokták a „mai” demokráciákat „parlamentari vagy pártdemokráciának” nevezni. A parlamenti pártok tevékenységét gyakorlatilag néhány pártvezér irányítja, így a hatalom gyakorlóinak alanyi köre igencsak körülhatárolható.

Ha a hatalom egy másik ágát, a végrehajtó hatalmat tekintjük, – Moór azon a véleményen van – „egy egészen kisszámú testület”, a kormány és a tőle függő bürokratikus szervezet kezében van a hatalom. A közvetlenség elve itt még inkább csorbát szenved, hiszen: „A végrehajtó hatalom még sokkal kevésbé tűri el a sokfejűséget, mint a törvényhozás: egységes irányítást, szigorú hierarchiát kíván meg, s így a demokrácia a végrehajtó hatalom gyakorlásában rendszerint kevesek uralmává, oligarchiává alakul át.”¹³

A modern, közvetett demokráciát megvalósító rendszerként említi a „szovjet-rendszert”, amelyben nem a területi elv, hanem a „szervesen összefüggő csoportok” – üzemek munkássága, katonaság, egy-egy falu parasztsága – közvetlen delegálásának elve érvényesül. Moór a szovjet-rendszerre vonatkozó kijelentéseit – többször hangoztatva – a szovjet közjogi-alkotmányos szabályokra, illetve a „hivatalos” ideológiára alapozza. Ennek megfelelően elemzi a szovjet-rendszer specifikumait, amelyek egyébként önmagukért beszélnek. Így nem minősíti a szovjet-rendszer egyik legfontosabb jellemzőjét, hogy itt nem érvényesül a politikai demokrácia alapjellentő álláshatalmak megosztásának elve, mivel a szovjetek törvényhozó és végrehajtó szervek is egyúttal. Az „élcsapatról” szóló lenini elmélet esetében azonban már túllép a tények közlésén, amikor azt állítja, hogy „a politikai demokrácia szempontjából különösen antidemokratikus az, amit a kommunista pártról mint a munkásosztály élcsapatáról tanít a leninizmus.”¹⁴ Sztálin kijelentését citálva értelmezi ezt a „tanítást”, mely szerint: „a proletárpárt hivatása az is, hogy a munkások többsége hangulatának ellenszegüljön, és a proletariátus érdekeit mindenek ellenére képviselje.” Ennek érdekében „a pártot katonai fegyelemmel határos vasfegyelemmel kell megszervezni”, amely az „akarat egysége” nélkül elképzelhetetlen. Mindez a politikai demokrácia feláldozásához vezet, amit a leninizmus tudatosan vállalt az erős államhatalom megteremtése és a „szociális” demokrácia megvalósítása érdekében.

A demokratikus állam közjogi berendezkedésének klasszikus alapelve a „többségi elv, amelynek korlátlan érvényre jutása Moór szerint ellenkezik a demokratikus egyenlőség elvével.

1 tudomány és társadalom

A kisebbséghez tartozók állásfoglalását megfosztja minden gyakorlati jelentőségtől. Kiküszöbölésére „haladottabb demokráciákban” az arányos választási rendszerhez szoktak folyamodni, amely „ugyan részben kiküszöböli a többségi elv antidemokratikus konzekvenciáit, de egyben az egyenlő és szabad állampolgár helyett a politikai pártot teszi meg a demokrácia tulajdonképpeni hordozójává.”¹⁵ A demokrácia közjogi berendezkedésének elvi ellentmondásait az „eszmény és valóság antinómiájának” nevezi, mely „a szabadság és egyenlőség fenn szörnyaló ideáljait s a kompromisszumok, megalkuvások és lemondások demokráciájának reális valósága” között fennáll.

Moór szerint a demokrácia antinómiái nemcsak a politikai, hanem az ún. „gazdasági vagy szociális”, illetve a „kulturális” demokrácia megvalósítása esetében is megfigyelhetők. A szociális demokrácia „egyenlő gazdasági jólétben” kívánja az állampolgárokat részeltetni, amely a demokratikus alapelvek közül főként az egyenlőség gondolatának előtérbe helyezését jelenti. A szabadság eszméjének a szociális demokrácia esetében kevesebb tere van, mivel a gazdasági életben éppen a szabadverseny megszüntetését, „a közös jólét érdekében a munkakötelezettség és a munkafegyelem bevezetését kívánja meg.” Moór szerint: „E célok érdekében többnyire a politika szabadságát is korlátozhatja, sőt a politikai egyenlőség elvével is ellentétbe juthat, ha a szociális igazságosságot a diktatúra eszközeivel valósítja meg.”¹⁶ Másrészt a politikai és szociális demokrácia kapcsolatáról megállapítja, hogy a szociális demokrácia bizonyos fokú megvalósulása nélkül a politikai demokrácia sem létezhetne. A szociális demokrácia azonban önmagában sem ellentmondásmentes: „A gazdasági jólét biztosításának szempontjából olyan nagy jelentősége van a munkának, hogy a munkateljesítmény érdemének gazdasági jutalmazása a szociális demokrácia számára mellőzhetetlen lehet. Ilyenkor az érdem arisztokratikus gondolata háttérbe szorítja az egyenlő gazdasági jólét demokratikus alapelvét.”¹⁷ Példaként Marx *A gothai program kritikája* című művének a kommunizmus első korszakában érvényesülő elosztási elvét idézi, amely szerint „a termelés eredményeiből mindenkinek végzett munkája arányában kell részt kapnia”, ami nyilvánvalóan egyenlőtlen jövedelmekhez és különböző gazdasági jóléthez vezet. A kulturális demokrácia esetében is ugyanígy megtalálhatók az ellentmondások csírái, hiszen a művelődés már csak a szellemi képességek különbözősége folytán sem mindenki által hozzáférhető, így szükségképpen egy „szellemi elit réteg” kialakulásához vezet, az egyenlőség demokratikus elvének ellenére.

Gondolatai lezárásaképp a demokrácia megvalósításához szükséges „mértéktartásról” tesz említést, amely mint politikai „erény” doktriner elvek túlzó és végletes erőszakolását képes ellensúlyozni. A mértéktartás erénye biztosíthatja a kellő „politikai érettséget” a demokrácia – sokak szerint a „legnehezebb”, de Moór szerint egyben a „legemberibb” társadalomszervezési forma – megteremtéséhez.

Moór demokrácia-koncepcióját ezt követően – 1945/46 folyamán – még jó néhány tanulmányában és előadásában tette árnyaltabbá, bővítette újabb elemekkel. Ebből a sorból kiemelkedően kiemelkedik *Demokrácia és világnézet* című írása, amelyet a Kúrián 1945. szeptember 20-án tartott előadása alapján írt.¹⁸ Tanulmánya több ponton kapcsolódik a korábban kifejtett gondolatokhoz. A népképviselői demokráciáról vallott felfogásában új elemként találkozunk bizonyos arisztokratikus jelleggel. A közvetett demokrácia e formájánál a „nép” tulajdonképpen „csak egy pillanatra uralkodik”, amíg a képviselőjét megválasztja, s azt követően a hatalmat egy elit kisebbség gyakorolja. A modern korban ezt az anomáliát a referendum intézményének megfelelő alkalmazásával lehet feloldani. A leninizmus ezzel szemben – érvel Moór – az államformaként felfogott demokráciát nem sokra becsüli. A bolsevizmusnak a kommunista párt vezető szerepére vonatkozó elképzeléseit ebből kifolyólag „monarchista gondolatot tartalmazó” fölfogásnak nevezi. A demokrácia többfajta értelmezésével állunk szemben: nem a nép ál-

1 tudomány és társadalom

tal való, hanem a nép érdekében való hatalomgyakorlás az, ami e demokrácia-felfogás szempontjából meghatározó. Nyilvánvalóan ez a megközelítés a gazdasági (szociális) demokrácia értékválasztása mentén indokolható. Moór szerint a demokrácia különböző formái, minőségei nemcsak harmonikusan kiegészíthetik egymást, hanem egymással ellentétbe is kerülhetnek. Ilyen esetben merül fel a prioritások kérdése, hogy a szabadságot, a jólétet, vagy a műveltséget tekintjük-e magasabb értékeknek. Moór nem kíván objektív mércét megfogalmazni vagy módszert nyújtani a „helyes” választásra, ezt a kérdést egyetlen lehetséges megoldásként az „értékfelfogások világnézeti talaján” artikulálódó választásra bízza. A demokrácia elnevezés így új jelentést kap. A régi államformatan értelmét veszti, mert a modern viszonyok között Moór fölfogása szerint csak demokráciáról és autokráciáról lehet beszélni, s ebben az összefüggésben a demokráciának, mint modern államformának három „fő alakját” különbözteti meg: az angol parlamenti, az amerikai prezidenciális és az orosz szovjet-demokráciát. Az autokráciát Moór a két világháború között kialakult – a régi abszolút monarchiát idéző – az államhatalmat egyetlen személy kezébe összpontosító államformaként értelmezi. Két alaptípusának a fasiszta és a nemzetiszocialista diktatúrát tekinti, közjogi és világnézeti alapon különbséget téve az olasz és német út között.

A továbbiakban a demokrácia és világnézet összefüggését vizsgálja. Mindezt Hans Kelsen, a kor egyik legjelentősebb jogfilozófusának demokrácia-konceptiójával vitatkozva teszi. A filozófiai abszolutizmus és relativizmus mint ellentétes felfogások párhuzamba állításával mutatja be Kelsen és a saját megközelítése közti különbséget. Egyetértve számtalan megállapításával, a kelseni koncepciót relativistának tartja, amely „a tökéletlen emberi tudás mellett a legkülönbözőbb, többé-kevésbé egyaránt tökéletlen vélemények szabad versenyéből akarja kihozni a relatíve legjobb megoldást.”¹⁹ Kelsen „empirista-pozitivist” felfogását ott tartja elhibázottnak, hogy nem számol azzal az ésszerű filozófiai igazsággal, amely szerint „relatív érték nincs abszolút érték nélkül”. Moór a filozófiai abszolutizmus talaján állva fogalmazza meg ellenérveit, amelyek egyben saját koncepciójának magvát is jelentik: „Ha az ellentétes politikai vélemények között értékbeli különbség nincsen, akkor a demokrácia a véletlen többség kialakulásának lutrija, osztályorszájátéka. Kelsen maga is észreveszi, hogy a demokráciának lényeges eleme a vita, a diszkusszió. A vitának azonban nincs értelme a kölcsönös meggyőzés lehetőségének a feltételezése nélkül. A demokrácia tehát azt is feltételezi, hogy az ellentétes vélemények vitájából a legjobb vélemény fog győztesen kikerülni... A rossz és a jó, a jobb és a legjobb vélemény közt azonban csak akkor tudunk különbséget tenni, ha egy vitán felül álló, feltétlenül jó értékhez mérjük hozzá a különböző véleményeket.”²⁰ Ez a „feltétlenül jó érték” pedig nem más, mint a demokratikus forradalmak kapcsán megfogalmazott „emberi haladás lehetőségébe vetett hit”, amely szerinte „a tökéletlen ember vágyódása a tökéletesség, az abszolút és örök eszmények után”. Az „abszolút eszmények” kiválasztása, a haladásról alkotott kép mindig világnézeti kérdés. Ebből adódóan a demokrácia nemcsak összefüggésben van egy világnézettel, hanem maga is egy határozott világnézet, „abszolút értékek hitében gyökerező világnézet”.

Moór szerint a demokrácia alapelvei és a keresztény etika évezredek tanításai alapvetően azonosak. A nagy francia forradalom jól ismert jelszavai tulajdonképpen a „keresztény erkölcs posztulátumai”, a benne megfogalmazódó „humánomot” fejezik ki: „Valóban sem kereszténység, sem demokrácia nem lehetséges az ember erkölcsi értékének feltétlen elismerése nélkül, a humánus az az abszolút érték, amelynek tagadásával vagy relativizálásával a demokrácia létalapja is megdől.”²¹

Tanulmánya végén a demokrácia és jog viszonyáról szólva kijelenti: „Igaz, hogy nem minden jog demokratikus. Azonban már maga az a körülmény, hogy mindenkit egyenlően kötelező

jog létezik – még a legtökéletlenebb jogi tartalom mellett is –, a demokráciának egy minimális megvalósulása.”²² A jog és demokrácia születésének pillanata egybeesik, mert „a demokratikus gondolat testet öltésének folyamata éppen a jog uralmának elismerésével kezdődik”. Az igazi demokrácia „testet öltéséhez” a jog uralma – mindamellett, hogy elengedhetetlen – mégis csak minimális feltétel. Valójában ez csak a jog formai, külső karakterére koncentrálna, kényszerhatalom jellegét hangsúlyozza. Egy demokratikus rendszerben azonban nem lehet eltekinteni a jog tartalmi oldalától: „A demokrácia nem egyszerű közjogi kategória, hanem a jog egész területére alkalmazható világfelfogás, erkölcsi mérték.” Ezért a jog tartalmának is demokratikusnak kell lennie, vagyis minden jogágban a demokratikus világnézetet kell viszatükrözni.

Moór ezt követő írásaiban is központi helyet foglalnak el a demokrácia és annak egyes vonatkozásai. Közvetett módon szóba kerül a demokrácia kérdése a fasizmussal, a keresztény világnézettel, a szovjet alkotmánnyal foglalkozó írásaiban, de más, kevésbé szaktudományos, publicisztikai művében is. A *Szovjetunió alkotmánya*²³ című tanulmányában az 1936-os sztálini alkotmány bemutatása révén összehasonlítást végez a szovjet rendszer és a nyugati demokráciák között. A pártrendszerekkel kapcsolatban megjegyzi: „A pártok szabadsága a különböző politikai felfogásoknak megfelelően tetszés szerinti pártok alapításának szabadsága, ... a politikai demokráciának igen lényeges, sőt talán a leglényegesebb sajátossága.” Nem ért egyet Sztálin megállapításával, amely szerint több párt csak olyan társadalomban lehetséges, ahol antagonisztikus osztályok vannak. Úgy véli: „Több politikai pártnak éppen ott nincsen létjogosultsága, ahol ezek a pártok összeegyeztethetetlen osztályérdekek képviselői. Mert hiszen a több párt a szabad diszkusszióknak – a törvényhozó testületben folytatandó vitának – az eszköze és hordozója: összeegyeztethetetlen álláspontok közt azonban a vitának nincsen értelme, s így a pártok eredményes együttműködésének nincs meg a lehetősége. Az osztálytagozódás és a párttagozódás különben is alakulhatnak, de keletkezhetnek nemzetiségi, világnézeti, vallási alapon és egyáltalában a külpolitika vagy a belpolitika egyes kérdéseinek legcélszerűbb megoldására vonatkozó eltérő nézetek alapján is. Ugyanannak az osztálynak a kebelén belül is többféle politikai párt létezhetik.”²⁴

Igencsak tanulságosak az egypártrendszerrel szülő gondolatai is, főleg ha figyelembe vesszük, hogy mindezt 1946 végén írta: „Az egypártrendszer szigorú keresztülvitele mellett az államnak a párton kívül más politikai szervezetre nem volna szüksége. Nem volna értelme itt a pártszervezeteken kívül létesített külön törvényhozó testületnek sem, mert ebben csupán az egyetlen párt képviselői foglalnának helyet, s így a »katonai fegyelemmel határos pártfegyelem« mellett itt is csupán a párt álláspontját képviselhetnék, s eszerint egyformán kellene szavazniuk. A szavazásnak ilyen körülmények között nem volna sok értelme, s a törvényhozó testület a párt egyszerű reflexévé vagy visszhangjává válnék.”²⁵ A feltételes mód annak az alkotmányos lehetőségnek szól, amely szerint a szovjet alkotmány lehetővé teszi a választások alkalmával a pártonkívüliek jelölését is!²⁶

A távlatokat tekintve a szovjet „szociális” demokrácia és a nyugati politikai demokrácia egymáshoz való közelítését jelöli meg kívánatos fejlődési irányként. A konvergencia ilyen értelmű óhajta ekkor már nem nélkülözi az aktuális hazai és nemzetközi realitásokat. Minderről így ír: „Ezt a kölcsönös közeledést igen örvendetesnek tartom a magyar érdekek szempontjából. Mi, akik Kelet és Nyugat ütközőpontjában élünk, semmiképpen sem várhatjuk sorsunk jobbrafordulását – úgy, amint azt egyesek talán hiszik – az orosz és angolszász ellentétek kiéleződésétől. Ennek az ellentétnek a sűrűlőde és kirobbanása felmorzsolna és elpusztítana bennünket.”²⁷ E váteszi gondolatokhoz illeszkedik az ugyancsak 1946 végén – *Az értelmiség hivatása*

című előadásában – megfogalmazott kijelentése az „igazi” demokrácia sajátosságáról: „Nem igazi demokrácia az, amely ízlése és akarata ellen akarja a népet számára merőben idegen minták után kormányozni. Nem igazi demokrácia az, amelyet kényszerzubbonyként erőltetnek a népre. Az igazi demokráciának a nép lelkéből kell fakadnia, s lehetővé kell tennie, hogy a nép saját felfogása, akarata és meggyőződése, világ- és életszemlélete érvényesülhessen, hogy saját módján üdvözülhessen.”²⁸

Horváth Barna demokrácia-konceptiója

Az előadásorozat másik alkalmán Horváth fejtette ki demokrácia-konceptióját.²⁹ Moór szege-di professzortársa – mint a Polgári Demokrata Párt parlamenti képviselője – *Demokrácia és jog* címmel tartott előadásában foglalta össze nézeteit a politikai demokrácia, a parlamentarizmus, az állampolgári részvétel, a közvélemény-kutatás, a demokratikus jogalkotás, a jogtudomány és jogi oktatás kérdéseiről.³⁰

Horváth politikaelméleti felfogását át- meg átszövik a jogrendszer mint komplex képződmény eszközként való felhasználására vonatkozó megállapítások, melyek az ideális hatalomgyakorlási modell kialakításához szükségesek. Írása elején ezt kérdéseként fogalmazza meg: „Milyen következményekkel lép fel a demokrácia a joggal szemben? Milyen különös jogtechnikai módszerekkel biztosítható a demokrácia életképessége? Miként érvényesül a demokrácia eszméje jogintézményeinkben?... Mennyi lehet a hozzájárulása jogszolgáltatásnak, jogalkotásnak és jogtudománynak a demokrácia megvalósításához?”³¹ Feleletként Bentham „legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” elvét citálja, amelynek megvalósítását a jog egész területén intézményesen kell biztosítani.

A demokrácia két dimenziója a politikai és gazdasági demokrácia különbségét és kapcsolódását a „nép által és a népért való kormányzás” elvén keresztül igyekeznek megmagyarázni: „a nép érdekében való kormányzás csak akkor tekinthető végleg biztosítottnak, ha azt... nem felvilágosult egyeduralkodó, hanem maga a felvilágosult nép gyakorolja.”³² A politikai demokrácia így logikusan vezet el a gazdasági demokráciához, amikor a nép saját érdekeinek érvényesítésére használja fel politikai jogait.

Horváth a politikai demokrácia fajtáiként elemzi a közvetett és közvetlen demokráciát.³³ A közvetlen demokrácia hagyományos eszközeiként említi a népszavazást, a népbíráskodást, illetve a forradalmat, amikor a nép maga cselekszik. A közvetett demokráciáról szólva nem hallgatja el negatív véleményét. „Delegált arisztokráciának” (aristocracy by delegation) nevezi, ahol a választópolgárok akaratának érvényesülése az urnáknál leadott szavazatokban merül ki. Nézete szerint a 19. század végéig töretlen volt a hit a képviseleti kormányban. Még a századforduló után is a „kiválasztási módszerek”, a „demokrácia technikájának” tökéletesítése volt napirenden, s ennek megfelelően alakították ki az alkalmas jogtechnikákat. A második világháború előtt nyilvánvalóvá vált ennek a demokráciamodellnek a válsága. Horváth szerint „nem a vagy-vagy, hanem a többé-kevésbé kérdésével állunk szemben, amikor a demokrácia »fajai« között válogatunk... a politikai és gazdasági demokrácia s az előbbin belül a közvetlen és a közvetett (képviseleti) demokrácia egyaránt elhanyagolhatatlan elemei a demokrácia eszméjének, amelynek teljes kibontakozást csakis összes elemeinek szerencsés kombinációja adhat. Ennek a kombinációnak a megtalálása és intézményes biztosítása a jogtechnika sajátos feladata.”³⁴ Nyilvánvaló, hogy az optimális kombináció kialakítása nem könnyű, azonban hathatós eszközként funkcionálhat Horváth szerint a „modern közvélemény-kutatás”.

Horváth már a harmincas évek végén, negyvenes évek elején több tanulmányban foglalkozott a közvélemény problémájával, a közvéleményt befolyásoló tényezőkkel, és maga is végzett kisebb közvélemény-kutatást.³⁵ Egy nyilatkozatából is kiderül, hogy jól ismerte az angol és

1 tudomány és társadalom

amerikai közvélemény-kutatás módszerét, apparátusát.³⁶ Felfogása szerint a közvélemény-kutatás technikai módszer a vélemények megosztásának folytonos és elegendő pontossággal való ellenőrzésére. Szerinte „forradalmasíthatja a közösségi akaratképzés technikáját”, ha a népképviselő és a közvélemény-kutatás egymás mellett működnek, mert a közvélemény-kutatás eredményei befolyásolják a képviselői testület döntéshozatalát. Horváth felhívja a figyelmet a közvélemény-kutatás korlátaira is: „Achilles-sarka a kérdésfeltevés, mert csakis annak a feleletnek van jelentősége, amelyre a megkérdezett kompetens.”³⁷ A kompetencia feltételeként említi a felvilágosító, tájékoztató tevékenységet, ami közel áll a ma inkább használatos nyilvánosság kifejezéshez. A modern életviszonyokban a politikai kérdések is bonyolulttá, szakszerűkké váltak, az állampolgár kompetenciája gyakran elvész. Véleménye szerint az „üzemi demokrácia” intézménye azért lehet életképes, mert a dolgozók ahhoz szólnak hozzá, amihez értenek.

Horváth a modern demokrácia alapintézményei kapcsán a köztársaságot, a parlamentarizmust és a felelős kormányt említi. Az államformák tekintetében a köztársaságot tartja az ideálisnak, mindamellett a királysággal is összefér a demokrácia. A „parlamentarizmus betegségének” fő okát egyrészt a már korábban kifejtett közvetettségből adódó hátrányokban látja, másrészt: „a kérdések fokozódó szakszerűsége és a törvényhozási anyag felhalmozása lassanként a képviselők kompetenciáját is kérdésessé teszi.”³⁸ A kompetencia hiánya így tehát nemcsak az állampolgárokat sújtja.

Jelentős anomáliákhoz vezethet Horváth szerint a modern parlamentáris viszonyok között a népképviselő és a neki felelős kormány közti „munkamegosztás”: „A népképviselőt a kormány törvényjavaslatainak elfogadására vagy elvetésére és a kormány iránti bizalom vagy bizalmatlanság kifejezésére szorítkozik... a parlament szerepe a kormánnyal szemben ítélkezés, a kormányé pedig kezdeményezés.”³⁹ Valójában itt is a képviselői kompetencia sebezhetősége merül fel. A képviselői demokrácia hiányosságát mérsékelheti a két- vagy többpártrendszer, bár ezeknek is van a parlamentarizmust befolyásoló mellékhatásuk. Horváth szerint kétpártrendszer esetében a képviselői státusz háttérbe szorul, és a fontos kérdéseket a pártok a parlamenten kívül döntenek el, míg a többpártrendszer folytonos kormányválság előidézője lehet, mellyel határozott politikai irány hiánya, „folyosói befolyások” és korrupció jár együtt. Javaslatként fogalmazza meg, hogy a népképviselőnek át kell venni a kormánytól a kezdeményezést, meg kell teremteni a parlamenti pártok „összműködésének” intézményes szabályozását, továbbá felelőssé kell tenni a parlamentet munkája eredményességéért.⁴⁰

A demokráciát gyakorta és okkal nevezik – véli Horváth – „vitatkozás útján való kormányzásnak” (government by discussion), mert a helyes döntést „a vélemények összemérésétől és mérkőzésétől várja”. Más összefüggésben nem kevés iróniával említi: „a demokrácia épp azért oly nehéz politikai eszmény, mert az értelmi meggyőződést és belátást kívánja diadalra juttatni.”⁴¹ A demokrácia kimeríthetetlen tartalmát a szabad emberek közösségei, az „egész nép felszabaduló energiái” táplálják. Felfogása szerint a jogtudománynak és a jog művelőinek nagy kihívást jelent a demokrácia új technikáinak feltárása, a demokrácia és jog harmonikus viszonyának folyamatos biztosítása.

Hogy mire használható, illetve mire nem a jog, erre Horváth a „jog teljesítő képességének” fogalmát használja. Meghatározása szerint „a jog a társadalmi technikának egy különleges módszere, amely magatartási minták (patterns of behavior) és tényleges magatartások különös felhalmozódásából és kapcsolódásából áll.”⁴² E szociológiai szemlélet elvezet oda, hogy a jog eszközként hasznosulhat a társadalmi cselekvés megtervezéséhez. A jog teljesítőképeségének véleménye szerint megvannak a maga határai: „a demokrácia megvalósulását sem lehet egyedül csak a jottól várni. A jog mindig csak keretet, mintákat, utakat, módokat

adhat, medret vág csupán, amelyet tartalommal kitölteni csak a demokratikus ember lelkisége tud.⁴³ Horváth szerint ezt a lelkiséget „a politikai műveltségnek és fegyelemnek legnemesebb tradíciói töltik ki”. E tradíciók rendkívül fontosak még abban az ideális állapotban is, ahol a jog a szabadság megvalósítása érdekében sajátos módon beavatkozik, hogy a „beavatkozástól mentes köröket teremtsen.”

Horváth ezt követően a jogrendszer egyes elemeivel (jogalkotás, jogalkalmazás), illetve egyes jelentős jogágakkal és végül általában a jogtudománnyal szemben támasztott követelményeket foglalja össze, melyek lényeges elemei egy valódi demokratikus berendezkedésű társadalomnak. Először a „demokratikus jogszolgáltatás” kérdéseit vizsgálja. A modern szociológiai jogszemlélet alaptéziseiből kiindulva megállapítja, hogy a jogalkotás és jogalkalmazás különbségei viszonylagosak: „Ezért sarkalatos követelménye a demokratikus jogszolgáltatásnak a dogmatikus betű- és fogalomjogászat, a jogász bürokrácia háttérbe szorítása és a jogeset »szociális kontextusának« a tudományos megfigyelés világánál való felderítése.”⁴⁴ Ebből adódóan a modern jogelmélet – szerinte – nem ismeri a joghézag tényét, hiszen az adott esetet a „formátlan, szabad jog” alapján meg lehet oldani, így szakítani kell a jogtól csak ideális esetben elvárható logikai zártagságtól.

A demokratikus jogszolgáltatás alapvető intézményeként említi a bíráskodásban és a közigazgatásban működő néprészvételt. Ebben a kérdésben a szakszerűség és a laikus elem helyes kombinációjának kialakítása a meghatározó. Horváth szerint a bíráskodás esetében a szakszerűség szempontjának a „tényállás tudományosan pontos megállapításánál” és a „jog logikai és technikai szempontjainak érvényesítésénél” kell meghatározónak lenni. A laikus ítélkezésnek az erkölcsi és politikai kérdésekben kell állást foglalni. A közigazgatás esetében Harold Laski elképzelését a magáévá téve homályos értelmű és funkciójú testületet („polgárok választmánya”) képzeli el az állampolgár és a hivatal közé, amely az eltérő érdekek feloldásában és az egymás iránti bizalom növelésében venne részt.

Nézete szerint a jogszolgáltatás legfőbb szempontja minden esetben a szabadságjogok védelme és értelmezése: „Ma már alig kétséges, hogy ezen a téren a szabadságot nem a laissez faire, hanem a tervszerű irányítás és beavatkozás biztosítja... Ha mindenkit fel akarunk szabadítani a nélkülözés és a szolgaság alól, akkor nyilvánvalóan inkább beavatkozni és tervezni kell, mint a beavatkozástól és a tervezéstől óvakodni.”⁴⁵ Ez alól kivételként említi a gondolatszabadságot, ahol „az egyéni szabadságot kell kiterjesztőleg, a közösségi beavatkozás szabadságát ellenben megszorítólag értelmezni.” Úgy véli, hogy „a demokrácia további egészséges fejlődésének kulcsa a kollektív beavatkozás szédületes iramában megtalálni a módját annak, hogy azzal az egyén szellemi energiáinak felszabadítása és kibontakozása lépést tarthasson.”⁴⁶ Horváth felfogásában az állami beavatkozás és az egyén autonómiájának viszonyában a kölcsönösség a meghatározó, azonban „a közösség szabadsága – a beavatkozás szabadsága – végső sorban mindig az ember szabadságát van hivatva előmozdítani.” Az egyéni autonómia tisztelete ilyen formán a beavatkozás értelme és korlátja egyben.

A jogrendszer másik lényeges eleme a „demokratikus jogalkotás”. Horváth szerint a modern tudományos jogalkotás típusa az írott jog, annak ellenére, hogy az angol jogi kultúra a szokásjog és a történeti alkotmány tradícióinak alapján is kétségtelenül biztosítani képes a demokráciát. Az írott jog, mint a modern jogalkotás terméke bizonyos esetekben a „jogszabályinfláció” veszélyével is járhat. Így jöhet létre a Horváth által használt terminus szerint a „papírosjog”, az írott jogforrásba vetett túlzott bizalom büntetéseként. Felhívja a figyelmet a törvényi és az alacsonyabb rendű, végrehajtási jellegű jogalkotás összhangjára, mivel az esetek többségében az alárendelt jogforrások konkretizálják a törvények előírásait az individuális jogesetekben. Az írott jog kapcsán tesz említést az alkotmánybíróság funkciójáról, amelynek tevékenysége

„logikusan folyik az alaki értelemben vett alkotmány fennállásából, mert a törvények alkotmány-szerűségét csak bírói felülvizsgálat döntheti el, enélkül pedig az alkotmány érvényesülése nincs biztosítva.”⁴⁷

Ezt követően a jogalkotás részét képező egyes jogágak jövőbeli fejlődési irányaival foglalkozik. Elsőként a magánjogban bekövetkezett változásokat említi. A gazdálkodás tervszerű irányítása szerinte „a szocializmus jogtechnikai keresztülvitele”, amely magánjogi joghelyzetek „közigazgatásjogivá” válását eredményezi. Így „a személyjog, a családjog, és a vagyonjog részben elszegényedik, részben pedig szakjogaival együtt elközjogiasodik.” A magánjog jelentősége a magánautonómia területére szorul vissza.⁴⁸ A büntetőjog – azon belül is a „népellenes politikai bűncselekmények” – kapcsán Horváth a demokrácia tűrőképességéről megállapítja: „A demokrácia kétségkívül annyit veszít súlyából, amennyi azoknak a véleményeknek a súlya, amelyeket üldözni kénytelen.”⁴⁹ A demokrácia valójában pozitív értékek felmutatásával képes a „felforgató törekvésekkel szemben” hatásosan küzdeni. Defenzívába kerül az állam, ha büntetni kényszerül. A büntetés – nézete szerint – csak felületi kezelést jelent, mert bizonyíthatóan a büntetés megelőző hatása elenyésző. Távlatilag a büntetésnek mindinkább el kell veszítenie megtorló jellegét, és át kell alakulnia „lélekformáló gyógyító és nevelő gondozássá”. Felfogása szerint a bűnözőben kialakult „lelki rendellenesség” motiválja az átlagostól feltűnően elütő gátláshiányt és aggálytalanságot. A társadalomnak nincs más választása, mint megpróbálja a bűnöző „lelki kondicionálását” saját érdekeinek megfelelően befolyásolni.

A jogágak közül utolsóként tárgyalja Horváth a nemzetközi jog fejlesztésének kérdéseit. Elképzeléseire a közelmúlt pusztító tragédiája nyomja rá bélyegét. Célként jelöli meg az államok közötti konfliktusok és főképpen a háború elkerülésének a nemzetközi jog által szabályozott „nemzetközi jogközösség demokratikus alkotmányának” kialakítását.⁵⁰ Létrehozásának akadálya ez idáig az állami szuverenitás merev dogmája volt. Úgy véli, hogy „a háborútól való szabadság, – amely minden egyéb szabadságunknak előfeltétele – ma a szabadság súlypontjának az államról a nemzetközi közösségbe való áthelyezését követeli.”⁵¹ Ez megkívánja a nemzetközi bíraskodás, végrehajtó hatalom és törvényhozás létrehozását. Mint ahogyan egy szuverén állam alkotmánya szabályozza az államhatalmi ágak működését és egymáshoz való viszonyát, ugyanúgy a „nemzetközi jogközösség alkotmánya” világméretben szabályozná a főbb hatalmi ágakat. Szerinte csak ez akadályozhatja meg a szuverén államok ismétlődő háborúba „tántorgását”, és ez biztosíthatja világméretben a gazdasági és szociális kérdések előtérbe állítását. A nemzetközi jogközösségnek nem „világrendőrré”, hanem a világ jólétén munkálkodó szervezetté kell válnia. Ha utópikusnak is tűnik ez az elképzelés, találhatók benne racionális elemek. A háború utáni nemzetközi légkör ekkor még lehetőséget mutatott a felgyülemlett gondok világméretű megoldására.

Horváth végezetül a modern jogtudománynak a demokrácia megvalósításában játszott szerepét vizsgálja. E rövid részben főleg jogbölcseleti fejtegetésekkel találkozhatunk, aminek nincs közvetlen kapcsolata az eddig felvázolt politikaelméleti gondolatrendszerrel.

Epilógus

E két demokrácia-koncepció rekonstruálása végén valamilyen konklúzió megállapítása helyett a tanulmány keletkezésének idejére kívánok utalni; 1945 nyarán a társadalom többsége számára még alternatíva volt, hogy Magyarországon kialakítható az egyéni autonómiát és szabadságot biztosító európai (polgári) demokrácia. Két-három évvel később már nemcsak Moór és Horváth volt tisztában az időközben bekövetkezett, visszafordíthatatlan változásokkal. A „fordulat éve” (1947) mindkettőjük életében jelentős változást hozott. Moórt súlyosbodó betegsége, illetve közéleti szereplésének ellehetetlenülése előbb betegszabadságra kényszerítette,

majd 1948 legvégén még „érdemeinek elismerése mellett” nyugdíjazták. Moór megüresedett katedrájának kétségkívül legalkalmasabb, nemzetközileg is ismert várományosa Horváth volt. Ekkor azonban már a tudomány világán kívüli szempontok döntöttek egy-egy tanszéki kinevezéskor. A sors kegyetlen fintora, hogy a katedra felkínálása helyett éppen őt kérték föl, tegyen javaslatot Szabó Imre – a későbbi utód – személyére. Horváth számára ez lehetett az utolsó csepp. Úgy vélte, itthon számára már nem létezik tudományos perspektíva, végleges elhagyásra jutott. Kiútként az emigrálást választotta. Kényszermegoldásként került „tanszéki jogú mb. előadóként” a budapesti jogi kar korábban Bibó Istvánnak felajánlott nemzetközi jogi tanszékére. Bibó visszaemlékezéséből tudjuk: „Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszéket saját professzorom, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, 48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg a dolgot, amikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékefoglalás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt.”⁵² Erkölcsei, tudósi ellehetetlenülésében nem tudta, és nem is akarta a belső száműzetést vállalni. Sajnos az új világban sem talált nyugalmat, tudományos-oktatói tevékenységét kevés siker kísérte. Míg Moórt minden bizonnyal az 1950 elején bekövetkezett korai halála mentette meg a súlyosabb retorzióktól, addig Horváth élete hátralévő közel negyedszázadát amerikai emigrációban volt kénytelen leélni.

Jegyzetek

¹ Moór Gyula (Brassó, 1888. augusztus 11. - Budapest, 1950. február 3.). Egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, nemzetgyűlési képviselő, 1945/46-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora. Életéről és munkásságáról lásd bővebben: Szabodfalvi József: Moór Gyula: Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe. Budapest, 1994, Osiris-Századvég Kiadó; Moór Gyula. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Szabodfalvi József) Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.

² Horváth Barna (Budapest, 1896. augusztus 25. - Hingham /Massachusetts, USA/, 1973. március 3.). Egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, nemzetgyűlési képviselő. 1950-től külföldön élt. Életéről és munkásságáról lásd bővebben: Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. Medvetánc, (1985) 2-3, 295-303.; H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében, in: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Miskolc, 1995, Bíbor Kiadó, 211-266. o.; Zsidai Ágnes: Tiszta jog-szociológia. /Bevezető tanulmány/ in: Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái. Budapest, 1995, Osiris Kiadó, 11-58. o.; Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer (Horváth Barna szellemi pályája), in: Horváth Barna: Angol jogelmélet. Budapest, 2001, Pallas Stúdió - Attraktor Kft., 569-611. o.)

³ Moór Gyula és Horváth Barna demokrácia-felfogásáról korábban keletkezett tanulmányok közül lásd: Nagy Endre: Bevezetés... 295-303. o.; Szabodfalvi József: „Demokrácia és jog”: Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez (1945/46). Magyar Közigazgatás, 40 (1990) 7, 605-613. o.; „A demokrácia örvényei” (Moór Gyula demokrácia-felfogása [1945-1947]). Valóság, 34 (1991) 7, 28-40. o.

⁴ Demokrácia. [A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása], Budapest, 1945, Egyetemi Nyomda.

⁵ Moór Gyula: *A demokrácia örvényei*, in: *Demokrácia...* 96-109. o. (Moór előadása később újból megjelent: *Moór Gyula: Tegnap és holnap között (Tanulmánykötet)* Budapest, 1947, Révai, 34-43. o.; *Moór Gyula 1888-1988. /szerk.: Szájer József és Tóth Ádám/* Budapest, 1988, ELTE Jogász Szakkollégium, 5-20. o.; *Jogállam*, (1994) 3-4, 62-70. o.; *Politikatudományi Szemle*, 14 /2005/ 2, 161-171. o.)

⁶ Uo. 96-97. o.

⁷ Uo. 98. o.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 98-99. o.

¹⁰ Uo. 100. o.

¹¹ Uo. 101. o.

¹² Uo. 102. o.

¹³ Uo. 104. o.

¹⁴ Uo. 105. o.

¹⁵ Uo. 106. o.

¹⁶ Uo. 107. o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Moór Gyula: *Demokrácia és világnézet*, in: *Tegnap és holnap között*. Budapest, 1947, Révai, 23-33. o.

¹⁹ Uo. 28. o.

²⁰ Uo. 29. o.

²¹ Uo. 32. o.

²² Uo.

²³ Moór Gyula: *A Szovjetunió alkotmánya*, in: *Tegnap és holnap között*. Budapest, 1947, Révai, 71-96. o.

²⁴ Uo. 83. o.

²⁵ Uo. 84. o.

²⁶ Szabó Imre – aki később utóda lett a budapesti egyetemen – már ekkor vitathatónak nevezte Moórnak a szovjet pártrendszerre vonatkozó ismertetését. Vö. Szabó Imre ismerteti „Moór Gyula: A Szovjetunió alkotmánya” című előadását. *Jogtudományi Közlöny*, 1 (1946) 23-24, 348. o.

²⁷ Moór Gyula: *A Szovjetunió alkotmánya...* 89-90. o.

²⁸ Moór Gyula: *Az értelmiség hivatása*, in: *Tegnap és holnap között*. Budapest, 1947, Révai, 123. o.

²⁹ Horváth Barna: *Demokrácia és jog*, in: *Demokrácia...* 43-67. o. (Horváth előadása később újból megjelent: *Medvetánc*, /1985/ 2-3, 307-323. o.)

³⁰ Horváth aktív közéleti tevékenységének talán leglényegesebb momentuma, hogy ő végezte el a PDP programjának végleges megszövegezését, amely 1945. június 21-én jelent meg. (Vö. Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944-1956*. Pécs, 1994, Baranya Megyei Könyvtár, 35. o., illetve a pártprogram: 217-223. o.) Ebben számos a *Demokrácia és jog* című tanulmányában tézisszerűen megfogalmazott gondolattal találkozunk. Így például a program „Alkotmány” című alfejezetében írott alkotmány kodifikálását sürgeti, illetve a parlamentarizmus, a többpártrendszer és a népképviselői kormányzat mellett foglal állást, melynek működését az államhatalmak megosztásának intézményes biztosításával kívánja megvalósítani. A közvetlen és közvetett demokrácia összekapcsolásának eszközeként határozza meg a referendum intézményét, illetve a modern közvélemény-kutatást. (A program egy „Közvéleménykutató Intézet” mielőbbi felállítását is szorgalmazza.) A „Bíráskodás” című

alfejezetben az alkotmánybíráskodás kialakítását, az esküdtbíráskodás visszaállítását és új tartalommal való megtöltését, „a jogi oktatás gyökeres reformját, a jogász beható lélektani, szociológiai, statisztikai, gazdasági és elméleti képzését” tartja feltétlenül megvalósítandónak. A program eme részei – ide értve még „A közigazgatás” című alfejezetben foglaltakat is – kétségtelenül Horváth előadásában is megfogalmazott nézeteinek szerves átültetését jelentik. Ezt nemcsak a tartalmi egyezések, hanem bizonyos esetekben szövegszerű azonosságok is igazolják.

³¹ Horváth Barna: *Demokrácia és jog... i.m.* 43. o.

³² Uo. 44. o.

³³ A mai demokrácia (Világ, 1945. május 25.) című publicisztikájában már ezt megelőzően is foglalkozott a közvetlen és közvetett demokrácia kérdésével, melyek sarkalatos pontjai politikaelméleti nézeteinek. A közvetett (képviselői) demokráciáról írja: „minél ritkábban és minél tökéletlenebb módon történik a képviselők kiválasztása, annál könnyebben válik a képviselőlet a demokráciának gúnyképévé”. Megítélése szerint előtérbe kerül a közvetlen demokrácia alkalmazása. Ezt véli felfedezni a politika pártok részvételével működő népbíróóságok, igazolóbizottságok stb. tevékenységében. Ennél is fontosabb eszköznek tartja a „napenkénti népszavazásnak” is tekinthető közvélemény-kutatást: „A közvetlen demokráciának ez a finom módszere egykor talán feleslegessé teszi a képviselőlet kiválasztásának mai nehézkes módszerét.” Ugyanebben az írásában foglalkozik a politikai és gazdasági demokrácia kapcsolatával. Nézete szerint „a demokrácia nemcsak a nép politikai uralmát jelenti, hanem ennek logikus következtetésképpen a nép egyenlő részvételét a gazdasági javakban is... a demokrácia végelemzésben az osztály nélküli társadalmat kívánja és a kapitalizmussal csak addig fér meg, amíg a termelés kiterjeszkedik és a tőkés osztály folytonos engedelményeket tehet.” Ebben a gondolatsorban felfedezhető Harold Laski hatása és kézzelfoghatóvá válik a bibói értékelés is, mely Horváth Barna liberális anarchizmusára vonatkozik. (Vö. Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, 1989, Kolonell Lap és Könyvkiadó Kft., 24. o.)

³⁴ Horváth Barna: *Demokrácia és jog... i.m.* 45. o.

³⁵ Lásd Horváth Barna: *A közvélemény ellenőrzése. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridico-Politica. Tom. XIV. Fasc. 2. Szeged, 1939.*; *A láthatatlan ember. Délvidéki Szemle*, 1 (1942) 6, 226-233. o.; *A közvélemény vizsgálata / Die Untersuchung der öffentlichen Meinung / The Examination of Public Opinion. Universitatis Francisco-Josephina. Acta Juridica-Politica* 8. Kolozsvár, 1942.

³⁶ Lásd a „Magyar Gallup ezennel megindul” című Horváth Barnával készült interjút. *Világ*, 1945. július 17.

³⁷ Horváth Barna: *Demokrácia és jog... i.m.* 46. o.

³⁸ Uo. 57. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Itt kimondatlanul is szó esik a joguralom problematikájáról, melyről még a háború előtt írt tanulmányt. Vö. Horváth Barna: *Joguralom és parancsuralom. Katolikus Szemle*, 50 (1936) 609-617. o. (Újabb közlés: *Jogállam*, /1993/ 1, 71-78. o.)

⁴¹ Uo. 47. o.

⁴² Uo. 49. o.

⁴³ Uo. 50. o.

⁴⁴ Uo. 51. o.

⁴⁵ Uo. 53. o.

⁴⁶ Uo. 54. o.

⁴⁷ Uo. 56. o.

1 tudomány és társadalom

⁴⁸ Uo. 58. o.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Horváth egy későbbi *A világ kormányzata* (*Világ*, 1946. január 19.) című írásában fejti ki gondolatait a világ fokozódó integrálódásának tényéről és kényszeréről. E szerint a világgazdaság megtervezése és megszervezése mindenképpen igényli egy egységesedő központi akarat érvényesülését: „Ma már nem egészen utópikus a világ kormányzatáról beszélnünk, mert ez a feladat kezd egész súlyával a nagyhatalmakra nehezedni.” Megítélése szerint ilyen irányba mutat az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandósult tevékenysége, illetve a Nemzetközi Bíróság folyamatos működtetése.

⁵¹ Horváth Barna: *Demokrácia és jog... i.m.* 61. o.

⁵² Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok... i.m.* 11. o.

Gömbölyű butykos

Zelenák István

A borút a történeti irodalomban

Mindenekelőtt a *borút* fogalma tisztázandó. Egyrészt nem illik egyetlen útra sem, mert más árut is szállítottak mindegyiken, nem beszélve arról, hogy általában közlekedésre használták azokat. Másrészt egy-egy történelmi időszakban általában több utat is használtak a bor szállítására. Mégis van létjogosultsága a borút szó használatának, legalább annyira, mint a „borostyánkő-út” vagy a „selyemút” esetében. Jogosságát a régi korok igazolják. Ahol egykor a tokaji bort szállították, kereskedelmi központok virágoztak, amikor pedig megszűnt a szállítás, lehanyatlottak. Hol van már Lubló, Nowy Sacz (Újszandec), Grybów vagy Dukla régi fénye? Ugyanúgy a múlt ködébe vész, mint némely egykori hegyaljai mezőváros sokat emlegetett dicsősége.

Borútról attól az időtől beszélhetünk, amikor ezt az árucikket nagy gyakorisággal szállították egy-egy úton. Ez a helyzet azonban fokozatosan alakult ki, s nem is a tokaji bor volt időben az első, amelyhez e fogalom köthető. A középkorból említhetjük a mediterrán boroknak a kikötőkbe, elsősorban Velencébe, onnan pedig Bécs vagy Buda irányába kifejlődött szállítási útvonalát. Ismert a soproni, ruszti, pozsonyi borok Bécsbe irányuló forgalma. Ugyanakkor a legjobb szerémi borok a Duna mentén kerültek Pestre, s ennek a szállítási útvonalnak kiemelkedő központja volt a Luxemburgi Zsigmond korában nagy forgalmú és ezért jelentős kiváltságokkal rendelkező Zalánkemén, a dunai kikötőváros.

Oláh Miklós *Hungária* címmel megjelent naplójában leírta, hogy 1526 előtt a magyar borok első igazi kereskedelmi központja Pest volt, amelynek piacán a felhalmozott szerémi, budai és dél-dunántúli borok vásárlása céljából sziléziai, porosz és lengyel kereskedők jártak. Az Anjou-korban a Pest-Eger-Kassa-Krakkó útvonalon történt a bor szállítása. Tokaj az említett időszakban stratégiai szempontból fontos hely lett, ezt azonban 1400-1450 között a várának, s nem a borának köszönhette. A vidék bortermelése elmaradt az áruforgalomba korán bekapcsolódott nyugat-magyarországi borvidékektől. Csupán a belső kereskedelem első tényei ismertek ebből a korból.

A hegyaljai bor szállítási útvonalai

Amikor a hegyaljai bor a felső-magyarországi szabad királyi városok révén bekerült az áruforgalomba, a kereskedelem útvonalai már kialakultak. A középkori kereskedelem a privilégiumokon alapult, amelyeket a városok kaptak, s ezzel a kereskedelem főhatóságaiá váltak. A 12-13. században a Szepesség városai indították meg a kereskedelmi forgalmat Magyarország és Lengyelország között, s ennek útvonala a Hernád völgyéből a Poprád völgye felé haladt. A kereskedők a folyó mentén vagy a szepesi Magura környezetében hagyták el az országot. Krakkóba, a lengyel királyi székhelyre igyekeztek, a Poprád torkolatánál érték el Új-Szandecet, s a Dunajec völgyében haladtak tovább a Visztula felé. A határ magyar oldalán Lőcse mellett Késmárk és Szepesbela forgalma fejlődött.

Az Anjou-korban fellendült kereskedelem központja az Alföld felől a Hernád völgyébe vezető utakat egyesítő Kassa lett. Krakkó, mint a középkori Lengyelország királyi székhelye 1309-

1 tudomány és társadalom

ben árumegállító és -lerakó jogot kapott. Ezt követően a magyar uralkodók hasonló jogokat adtak magyar városoknak. Északi városaink közül ezt elsőként Lőcse kapta meg, 1321-ben. Kassa azonban gyorsabban fejlődött, és Krakkóval szoros kapcsolatot alakított ki. 1324-ben megegyeztek abban, hogy kereskedők kölcsönösen szabadon tevékenykedhetnek a másik városban. Ezt követően 1347-ben Kassa is megkapta I. Lajos királytól a Buda jogaihoz hasonló szabad királyi városi kiváltságokat. Lajos Lőcse jogait is megerősítette. 1364-ben elrendelte, hogy „idegen országok kereskedői és árusai Lőcsén áthaladva mindennemű áruikat kötelesek ott lerakni és (...) 15 napon át árusítani.” Luxemburgi Zsigmond 1411-ben kereskedelmi útkényszert írt elő Lőcse javára minden, a Szepességen áthaladó kereskedő számára. A nagykereskedelem szállítóeszközei, a mázsaszekerek részére csak Lőcse tarthatott mérleget.

A lengyel-magyar árucseré tárgyai nyersanyagok és a városokban előállított iparcikkek voltak. A kereskedők árai között megjelenő borok akkor még a Szerémségből és a nyugat-magyarországi borvidékekről kerültek forgalomba. A hegyaljai bor Mátyás király korában, a szabad királyi városok terméseként, a Szepességbe is eljutott. Az első ismert borszállítmány, amelyet 1482-ben Liszkáról szállítottak Lengyelországba, nem a városi polgárság, hanem a szepesi káptalan bora volt. Mátyás uralma alatt a lengyelek Lőcsére és Kassára hozhatták áruikat, azt a két város kereskedői megvették, s továbbszállították az ország belsejébe. A magyar áruk kivitelénél ennek fordítottja történt. 1500 körül a hegyaljai bor bekerült a vámhelyeken vezetett feljegyzésekbe. Hegyaljáról Kassáig lehetett vinni a szállítmányokat, ott aztán le kellett rakni, pincében elhelyezni és áruba bocsátani. A bort vagy a lengyel kereskedők vették meg, vagy a kassai polgárok, s ők maguk vitték át a határon, ahol Új-Szandec, s az úton tovább haladva Krakkó piacán kellett lerakniuk, felajánlva a lengyel kereskedőknek. Ha nem akadt elég vevő, bizonyos idő után továbbvihették más városokba, amíg el nem kelt.

A vámok kifizetése az árulerakás helyein történt. Éppen ezért írták elő törvények mindkét országban az útkényszert, hogy megszerezzék a királyi bevételeket. Kassáról a Hernád völgyében Lőcse irányába vezető út mellett kialakult egy kevésbé forgalmas új út Eperjes-Kisszeben-Lubló irányában. Ezt főként a kassai kereskedők használták. Felerősödött a Szilíziába vezető út forgalma is Kassa-Lőcse-Késmárk-Nowy Targ felé. Idővel Késmárk, Eperjes, Kisszeben és Bártfa is hasonló privilégiumokat kapott, mint Kassa. Jogaikkal élve megszerezték a hegyaljai bor kereskedelmi hasznának jelentős részét. Ugyanakkor az államhatalom nagyobb vámbevételre igyekezett szert tenni, ezért Mátyás király újraszervezte a harmincadhivatalokat, s a városoknak adott kedvezmények miatt elvesztett vámbevételeket a koronavám kivetésével pótolta. I. Ulászló 1498-ban Kassa, mint fő harmincadhely alá rendelte a borkivitel útjain fekvő fiók-harmincadokat: Lőcsét, Késmárkot, Bártfát, Lublót, Sztropkót és Homonnát. A határ lengyel oldalán szintén kiteljesedett a vámrendszer.

A 15. században Késmárk és Lőcse, majd Lőcse és Kassa között a vámszedés, árulerakás és az útkényszer miatt vetélkedés folyt. A szabad királyi városok szembekerültek a vám nélkül szállító nagyhatalmú birtokosokkal, például Szapolyai Istvánnal. A vitákba időnként a királynak is be kellett avatkoznia. A lengyel kereskedők ugyanekkor délebbre akartak jutni Magyarországon, s ebből szintén ellentétek támadtak. Mátyás 1458-ban felszólította Kassa városát, ne akadályozza a krakkóiak tevékenységét. Ekkor még a szerémségi borok miatt akartak délebbre jutni. Kassának azonban régi jogai lehetőséget adtak ennek megakadályozására. II. Lajos 1522-ben elrendelte: "Senki eladás céljából országunkból Lengyelországba Kassán túl ne merészeljen bort szállítani, hanem a kiszállítandó borokat Kassára vigye be, mert ott van a lerakat helye." A lengyelek viszont igyekeztek Kassát kikerülni.

Lőcse és Kassa kereskedelmi háborúja Mátyás korában az utóbbi javára dőlt el. A kettős királyválasztás időszakában Lőcse I. Ferdinánd támogatását élvezve ismét fokozta kereske-

delmi tevékenységét. A város főterén jelenleg is áll a Kauffhaus, amely az idegen kereskedők árulerakási és vámolási helye volt. Ebben a kereskedő elkülönített lakrészt, raktárt és pincét kapott. Az üzleteket – köztük a bor adásvételéről szólókat is – itt kötötték meg. Kassán szintén áruházak álltak a portékáikat lerakni kényszerülő kereskedők rendelkezésére.

A 15. század derekán megnőtt az áruforgalom. Mátyás korában, 1475-1485 között, az észak-kelet-magyarországi szabad királyi városok igyekeztek megszerezni a Hegyalja exponált szőlőterületeit. Szántó, Tállya, Újhely, Tolcsva, Liszka és Tokaj területén történtek ezek a vásárlások, vagyis már akkor kialakult az árutermelő szőlőgazdálkodás egységes néven még nem nevezett területe. A városok közösségei, valamint egyes polgárai a 15. század utolsó harmadában árutermelő gazdaságokat alakítottak ki, amelynek révén részben a maguk fogyasztási igényeit kívánták kielégíteni, de azon túl a borral kereskedtek is. Kassa és Bártfa polgárai 1500 és 1526 között már jelentős tételekben vásároltak bort a Hegyalján. A birtokosok közül ekkor többen már kifejezetten eladásra termelték a bort, s kialakulóban volt kapcsolatuk a kereskedő polgárokkal.

Változások a 16. században

Paracelsus 1524-ben Tokaj, Tarcál, Tállya és Eperjes érintésével átutazott vidékünkön. Ő az első ismert személyiség, aki a hegyaljai bor kiválóságát messze földön hirdette. Ez egybeesik Oláh Miklós püspök úti élményeivel. Ő ugyanis átutazott a Hegyalján, betért Tokajba, utólagos feljegyzései a vár jelentőségét emelték ki. Ugyanakkor Liszka, Tarcál és Tállya borai a legnagyobb elismerést kapták tőle: *vini optimi feracia*. Vagyis ezek a települések a legjobb borok termőhelyei. A leírtakból kitűnik, hogy a Hunyadi- és Jagelló-korban a Hegyalja már neves bortermő vidék volt. Ezt az egykori vámfeljegyzések is igazolják. Bártfa vámhelyén 1500 és 1526 között a legtöbb és legdrágább borok még a szerémségiek voltak, de a szállítás volumenét és az árak alakulását tekintve egyértelmű a hegyaljai borok jelentőségének növekedése. Az időszak végére – legalábbis Bártfa harmincadján – nőtt a kivitt hegyaljai borok mennyisége, s javultak azok árai.

A 16. században a bor kereskedelmét befolyásoló tényezők alaposan megváltoztak. Ez az időszak Lengyelország aranykora, amikor a főúri családok mellett szélesebb társadalmi rétegek is igényelték a magyar borokat, ami abban jelentkezett, hogy lengyel birtokosok, várkapitányok kérték a bor szállításában résztvevő magyar városokat vagy kereskedőket, küldjenek az ízlésüknek megfelelő erős, édes, száraz ó- vagy újborokat. I. Zsigmond lengyel király 1533. évi rendelete a régi utak használatát követelte meg a kereskedőtől, mely szerint a Kassáról Lublón át Ó- és Újszandec felé, valamint a Bártfáról a Beszkidek útjain Grybów, Zmigród, Biecz vagy Krosno felé kellett haladni, s az ottani vámhelyeken megfizetni a vámot. A 16. sz. közepéig Biecz volt a Kassáról északra tartó kereskedelem haszonélvezője, ezután a forgalom elkerülte és a Dunajec melletti Szandec, valamint a Bártfáról Tarnow irányában vezető úton fekvő Grybów erősödött meg. Egy 1546-ból származó krakkói kereskedelmi térkép szerint létezett a Varannó - Sztopkó - Váradka - Duklai hágó - Krosno - Sanok útvonala is.

A bevitt borok között megnőtt a magyar nedű rangja, s ezt különböző intézkedésekkel rendszerbe foglalták. 1540. december 17-én a krakkói városi tanács elrendelte: „a magyar borokat nem lehet vignetta nélkül eladni, annak színe zöld legyen (...) a vörös boré cipópiros...” Egyben kimondták, hogy a morvaországi bort ne merje senki magyar borként eladni. 1542-ben Krakkó vámján főként Késmárk és Bártfa polgárai jelentek meg boraikkal. Részükre magyar pénztár, a Bursa Ungarorum működött. 1554. május 4-én a lengyel király megerősítette a két városnak azt a jogát, hogy minden lengyel árumegállító város elkerülésével egyenesen Krakóba vihetik áruikat. Krakkó a borkereskedelmet mindenkor támogatni igyekezett, részben

a város lakosságának fogyasztási igénye miatt, részben mert bevétele származott közvetítő szerepéből. Posen és Stettin, valamint Thorn és Varsó irányában a krakkói kereskedők évszázadokon át nagy tranzitforgalmat bonyolítottak le.

A határ magyar oldalán a török terjeszkedés következményei befolyásolták a kereskedelmet. A Szerémség feldúlása (1521) után eltűnt a piacról az ott termelt bor, a kereskedők más vidékekről szállítottak. A Hegyalján Mátyás korától megváltozott a szőlőtermelés technikája, gondosabb művelés alakult ki, s a szüretelés későbbi időszakra helyeződött át. Bevezették a szőlő válogatását, s csak a jobb, úgynevezett főborok kerültek külpiacra. A magyar borok sikerét legjobban Ruggeri pápai követ 1568. évi jelentése fogalmazta meg, miszerint Lengyelországban legjobban a magyar borokat kedvelték, s azok nemcsak a legdrágábbak, de a legkeresettebbek is voltak.

Lőcse I. Ferdinándtól, Kassa, miután behódolt János híveinek, a Szapolyaiaktól támogatva víva küzdelmét. 1553-ban a hegyaljai bor szállítása volt a vita tárgya. Az ekkor folyó vizsgálat kiderítette: a vidékünkéről, valamint Szikszó irányából szállított borokat Szepsi mezővárosból származó fuvarosok Gölnic felé a hegyeken át, Csütörtökhelynél Lőcsét kikerülve, Késmárk felé szállították, s ezt a tevékenységet már ötven éve folytatták. Tokaj és más Szapolyai uradalmak tisztjei ugyanebben az időben borokat gyűjtöttek, s az eladásból származó jövedelmet a várak fenntartására fordították. A városok a saját birtokaikon termelt borok mellett nagybirtokosoktól és várnagyaiktól vásárolt borokat is szállítottak a lengyel vásárlóknak. Az 1569. évi XVIII. tc. ismét átszervezte a vámszedést, eszerint Lengyelország felé árumegállító joggal Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Késmárk bírt. Fiók-harmincadok: Homonna, Varannó, Sztropkó. A vámhelyek földrajzi elhelyezkedése mutatja, hogy a régi szállítási útvonalak mellett a Sáros megyei utak szerepe megnőtt.

Évszázados vita alakult ki azon, hogy a lengyelek jöjjenek Magyarországra, vagy a magyar kereskedők menjenek Lengyelországba. Ez a vita a bor iránti igény tartóssága, sőt növekedése miatt eldőlt: a lengyelek egyre gyakrabban jöttek, s ezért a magyar államnak megnöttek a vámbevételei. A szabad királyi városok elvesztették addigi kereskedelem-szabályozó szerepüket, és saját szállítmányaikhoz vámkedvezményt kellett kérniük. Bártfa például 1572-ben 50%-os, Kassa 1573-ban teljes vámmentességet kapott. A két város 1596-ban örök időkre kapott szállítási engedélyt, de csak a vámok lefizetésének feltételével. A nemesség igényelte, hogy vámmentesen szállíthasson, de szembekerült az uralkodók törekvéseivel, s az 1567. évi törvények szerint (amit 1631-ben megerősítettek) meg kellett alkudniuk egyedi, személyhez kötött engedményekkel.

Lengyelországban persze észlelték, hogy mennyi pénz áramlik ki a határokon, s ezért egyre növelték a borszállítás terheit, s vámhelyeken szedték be az adóvá alakult, különböző címen kivetett királyi pénzbevételeket. Lengyelország vámszedő helyein a középkorban árufajtánként vetették ki a vámot, a borra hordónként 6 garast. Ezt a 16. században megváltoztatták, mert a magyar, görög, morva stb. borokra külön-külön, és ezen felül hordónagyság szerint más-más összegben kérték. A vámon kívül városonként pecsétpénzt kellett fizetni, amely a vámfizetést, a bor számontartását jelezte. Emellett (czopowne, majd ducilla, később akciza néven) boradót vezettek be. Ez 1588-tól vámmá alakult, mert a határon szedték be. Ez nem volt elég. A határon külön boradót fizettettek (skladne), majd 1600-tól a kétféle adót összevonták, s hordónként egységesen 6 forintot állapítottak meg. Magyarországon a királynak járó harmincad mellett az országnak járó félharmincadot is beszédtek, s ha a király a maga részét el is engedte, az utóbbit akkor is követelték a bort szállító birtokosoktól. A kereskedőknek nagy nehézségek árán sikerült csak elérniük, hogy haszonnal folytathassák a borszállítást.

A borkereskedelmet a háború jelentősen befolyásolta. Ez már a kettős királyválasztás után visszavetette a forgalmat. I. Ferdinánd korában például tizedére csökkent a vámbevétel. Ugyanez tapasztalható a törökök terjeszkedése, hegyaljai pusztításai, a Tokaj birtoklásáért folyó várostromok vagy a tizenöt éves háború idején. A katonaság jelentős mennyiségű bort fogyasztott, s I. Rudolf csak a katonaság ellátásának figyelembe vételével engedélyezte a bor kiszállítását Lengyelországba. Az ottani igények gyakran kielégítetlenek maradtak. Ez volt az a kor, amikor kevesebb bor termelt az igényelt mennyiségnél.

Tudománytörténeti kuriózum, hogy a kései szüret, az aszúkészítés – a Szirmay Antal által leírt hagyomány szerint – szintén a háborúk miatt alakult ki. A birtokosok rájöttek a kései szüretelés előnyeire. A tömeges aszúsodás lehetővé tette, hogy piac képes mennyiségben készíttessenek aszúbort. Az első ma ismert jelentős tétel egy 1571. évi osztálylevélben fordul elő, amikor a tokaji Garai-örökösök osztozkodtak a családjuk pincéjében elhelyezett hetven hordó és ötvenkét átalag „aszú szőlő boron”. A hegyaljai borok minőségének javulásával érdekes helyzet állt elő, mert a tokaji bor, elsősorban az aszú, megváltoztatta a piaci viszonyokat, s azon túl a két ország kapcsolatrendszerét. A lengyel piacról kiszorultak az olasz és más mediterrán borok, szinte egy csapásra megszűnt a szentgyörgyi és soproni borok szállítása, s miként Szirmay Antal 1798-ban megjelent művében olvasható, helyüket a hegyaljai borok vették át. Ettől az időtől lehet a szállítás útvonalait borútnak nevezni. Egyes magyar főurak nagyon meggazdagodtak ebben az időszakban. A Homonnaiak például határ menti birtokaikról a Lupkovi-hágón át nagy mennyiségben – és vám nélkül – szállították a hegyaljai szőlőikben termelt bort. A legnagyobb szállítók között volt a makovicai uradalmat birtokló Rákóczi György, aki 1576 és 1590 között hihetetlenül nagy jövedelemre tett szert a szállításokból. A borexportáló nagybirtokosok között szerepelt Báthori András és Báthori István országbíró, az egri kapitány Ungnád Kristóf, a tolcsvai középbirtokos Paczot János. A kereskedők közül is kiemelkedett néhány nagy szállító. Az első „hivatásos” magyar kereskedők a 16. sz. elejétől legalább 15-22 hordó, többnyire azonban 50-100 hordónyi tételekben vitték szállítmányaikat a lengyel városok piacaira. Ilyen volt a bártfai Kroph (Kropner) Tamás, a késmárki Millner Kristóf, a Nagyvárad-Tokaj-Gönc-Kassa útvonalon szállító Kalmár Gergely diák, Mágóchy Gáspár és Károlyi Gáspár (a bibliafordító) borainak felvásárlója, Szabó György, Szabó Miklós. Utóbbinak Szandecben ügynöke volt, aki értékesítette a borokat. A kivitel fellendülésében nagy szerepet játszottak a személyes kapcsolatok. Bizonyos kereskedők csak egy-egy birtokos borát szállították külföldre, mint Borbély János, aki Dobó Ferenc megbízottja volt. A 16. sz. közepén már Kassáról Eperjesen és Bártfán át közlekedett a legtöbb kereskedő, s Lublón kívül a Duklai és Lupkói hágóktól Tarnow és Rzeszow és Lviv (Lemberg) felé vezető utakon egyre több bor hagyta el hazánkat. Ám az említett akadályok és változások miatt a kivitel fellendülése ellenére sem nevezhetjük ezt a kort a tokaji aranykorának.

A tokaji bor kivitele a 17-18. században

A 17. század elején nagy jelentőségű törvény született, az 1603. évi XIV. törvénycikk, amely kimondta, hogy a kereskedők bárhol megfizethetik a vámot. Megszűnt az útkényszer, a lengyel vásárlók szabadon jártak-keltek a Hegyalja felé vezető utakon. A birtokos ettől kezdve a lengyel kereskedőnek adta el a bort. A hegyaljai bortermelői jól jártak, mert a városok közvetítő szerepének kiiktatása miatt a kereskedők többet fizethettek a birtokosoknak vagy a szőlőtermelő parasztoknak. A városok polgárai nagy számban vettek részt a borkereskedelemben, azaz már nem a közösség, hanem az egyének részesedtek a kereskedelem hasznából. 1611-ben Lengyelországban új törvény szabályozta a behozatalt. A megnevezett vámszedő helyek a következők voltak: Jaszlo, Dukla, Rymanow, Szandec, Biecz, Nowy Targ, Krosno,

1 tudomány és társadalom

Szombor, Sztrij, Jordanow, Zmigrod. Mivel a vámot a legközelebbi vámhelyen kellett megfizetni, a borkereskedők számára az említett városok jelölték ki az útvonalakat. A tiltott úton szállított bort elkobozták. A vámról nyugta (scheda regia) járt, amelyet a következő vámnál be kellett mutatni. A schedát később passusnak nevezték. A 17. században minden magyar hordó bor után fizetni kellett czopowét (2 zloty), skladnét (4 zloty), akcizát (6 zloty) és a városi különadót, őrzés címén. A 18. század végéig fizettek így, akkor a szabály megváltozott: 1768-ban 20 forint, 1789-ben 50 forint járt minden hordó bor után. A vámszedés szigorú ellenőrzés mellett történt, ennek ellenére virágzott a csempészet. A magyar vámok áttekinthetőbbek voltak: harmincad az uralkodónak, majd ezen felül 1624-től félharmincad az országnak. Ha valakinek a király elengedte a vámfizetést, a félharmincadot még fizetni kellett, hiszen azt az országgyűlés rendelte el. A 16. században (1561) a bor értéke alapján szedett harmincad helyett a hordónként egységes 100 dénárt kívánták kivetni. A 17. században a rendes vám (vectigal regium) 2 forint, a félharmincad 1 forint volt. Így a fél hordóban – ántalag – szállított aszú után is egész vámot fizettek.

A hegyaljai bor az említett útvonalakon a legfőbb kiviteli árucikk lett. A harmincad-helyek bevételei döntő részét a bor vámjából származó jövedelem tette ki. A kereskedelmi utak forgalma az egyes vámhelyek bevétele szerint a következőképpen alakult: Kassa, 1610: az összes harmincad jövedelem 5069 forint 67 dénár, ebből a bor 4995 forint; 1611: bor: 5972 forint, egyéb: 28 forint és 94 krajcár. Homonna, 1610: a borból 8965 forint, másból 121 forint és 54 krajcár; 1611: borból 12414 forint, egyébből 62 forint 84, 5 dénár. Varannó, 1610: borból 14516 forint, másból: 0 forint; 1611: borból: 5401 forint, egyéb: 8 forint és 30 dénár. Eperjes, 1610: 3099 forint, egyéb 411 forint 15 krajcár.

Az adatok Kassa szerepének csökkenését, Homonna és Varannó jelentőségének növekedését bizonyítják. A 17. század első harmadában tevékenykedő lengyel kereskedők nagyobb része Szandecben lakott, így ez a város volt a szállítások központi helye. Mellettük Krakkó és néhány más lengyel város polgárai vettek részt a szállításokban. Thurzó György nádor engedélyezte, hogy a magyar kereskedők boraikat Kassán túl, vagyis a lengyel határvidékre szállíthassák. Kecskeméti György (1600, 1617) Tokajban, Tarcalon és Kassán vásárolt. A krakói egyetem magyar diákjai lehettek Dániel diák Besztercéről (1616), István diák és Márton diák Kassáról (1613), akik helyismeretüket alkalmazva próbálkoztak kereskedelemmel. Ekkoriban közös vállalkozások tűntek fel. 1621-ben Sommochas Henrik, Békéssy István, Asztalos Menyhért kassai polgárok csupán borral foglalkozva kereskedő telepet hoztak létre Duklán és Jaslon. A duklai magyar telep működésére 1616-tól 1634-ig vannak adatok. 1630-ban az eperjesi Strausz Mihály szandeci üzletkötőt alkalmazott. Feja András lengyel kereskedő 1654-ben olyan adománylevelet nyert János Kázmér lengyel királytól, amely nagyarányú szállításokat tett lehetővé a Magyarországról és Erdélyből Krakkóba vezető útvonalon.

A 18. század elején átalakították a vámszervezetet. 1703-ben a kamara javasolta, hogy szüntessenek meg egyes vámhelyeket, csupán a borszállítás útvonalába esőket hagyják meg, „minthogy ezeken a helyeken évente többszáz hordó bort vásároltak lengyel és más kereskedők, amit Szepes megyébe és ismét Lengyelországba szállítanak...” A Felvidéken Késmárk, Szepesófalú, Lubló, Palocsa, Bártfa, Sztropkó, Homonna, Ungvár, Munkács maradtak meg, a többieket megszüntették. Ezeknek a városoknak a Kárpátok hágóin át vezető útjai a 18. századi „borutak.” A Kassa-Lőcse útvonallal szemben az újhely-bártfai út forgalma nőtt. A szepesi kamara szerint ezen évi 20000 hordó bort szállítottak (1714).

Az 1720-as években rossz termések követték egymást. A birtokosok panaszára felfigyelt a kormányzat. 1736-ban a helytartótanács bizottságot küldött a Hegyaljára azzal a céllal, vizsgálja meg az ottani viszonyokat, és tegyen javaslatokat. Kiderült, hogy a szőlőtermelés és

1 tudomány és társadalom

kereskedelem válságban van. Olyan elemzés született, amelynek megállapításai azóta is kísértének. A bizottság javaslatait, amelyek „A hegyaljai, általában tokajinak nevezett borok régi híre visszaállítására” címet viselték, megküldték az udvari kamarának (1737). Megállapították, hogy a minőség romlásának okozója az, hogy a lejtőket (pontosabban a hegyoldalakat – Z.I.) elhagyták. Emellett az árak magasak voltak, s a határzár akadályozta a kereskedők közlekedését. Ezekhez a problémákhoz idővel piaci nehézségek is társultak. Lengyelország társadalma a hanyatlás jeleit mutatta: az arisztokrácia elvesztette régi gazdagságát, a szegénység miatt csökkent a vásárlóerő. A drága magyar borokra egyre kevesebb vevő akadt, s a piacot elárasztották az olcsó francia, olasz és görög borok. A 17. század végétől Lengyelországban új kereskedő társulatok szerveződtek, amelyek telephelyei kijelölték a borszállítási útvonalakat. Az első 1683-ban Jan Boner és testvérei szervezete, majd 1719-ben a duklai kereskedők (Krupka Jeromos és társai) társasága, emellett Krakkóban és Új-Szandecben voltak hasonló kezdeményezések. 1733-ban tevékenykedett a tokaji görög kereskedőtársaság, míg el nem tiltották az aszú vásárlásától. Lengyelországban 1739-ben Gosthovski Jakab jól felépített állami társulata hozatta a hegyaljai borokat, s ellátta a belső piacot. Ez lényegében az első ilyen szervezet volt Európában. Központja Krakkóban működött, de lerakatai álltak Duklában, Bieczben, Grybówban, Nowy Targban, Szandecben és a többi, régi vámszedő helyen. A kereskedelmi hálózatok kiterjedése bizonyítja, hogy a 18. század közepén még működtek a hagyományos „borutak” és a régi magyar kereskedővárosok polgárai szintén tovább folytatták tevékenységüket. Lőcse lakosai a 19. században is jelentős borszállítók voltak.

Ami a szállítási útvonalakat illeti, éppen a hanyatlás korában, 1749-ben készült Andreas Fucker térképe, amely a „Montium vitiferorum utpote Tokaiensis...” címet viseli. Ez az első magyar vidék-térkép helyesen mutatja a Hegyalja útjait. Az egyik az Erdély felől Nagyváradon át Tokajhoz vezető út. A révtől Tarcalon, Mádon, Tállyán, Szántón át halad, Vizsolynál a Hernád völgyébe jut, aztán Hidasnémetinél kellett átmenni a folyó jobb partjára, s onnan Kassa felé vezet tovább. A másik út Tokaj-Keresztúr-Liszka-Patak-Újhely, s onnan tovább a hegyek lábánál vezet észak felé.

A 18. században a hegyaljai bor északi piaca kiteljesedett. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár politikai kapcsolatai új lehetőségek előtt nyitottak utat. A kuruc fejedelem követei aszúborokat vittek ajándékba. Maga a fejedelem is tervezte az oroszországi borszállításokat. Követének, Talaba Máténak írta, hogy (a saját lengyelországi birtokaihoz tartozó) Duklyán vagy Szkolyán (Skole, Sztríj közelében) kellene lerakatokat létesíteni. A terveket Péter cár néhány év múlva megvalósította, s parancsa szerint 1714-ben a lengyelországi utakon s a Visztulán hajóval kellett 200 hordó bort udvari szükségleteire leszállítani. A következő évben a szállítást Varosótól Gdanskon át hajóval Rigába, onnan szekerekkel szervezték. A Tokaji Orosz Borvásárló Bizottság létrejötte (1733) után Dél-Lengyelországon és Ukrajnán át a Kijev-Szijevszk-Moszkva (Perejaszlavl) útvonalon vagy tovább, Szentpétervár felé szállítottak. Ennek az útvonalnak a magyar szakasza a bevált Tokaj-Kassa-Eperjes-Bártfa-Dukla-Lemberg kereskedelmi út volt. Keresték azonban az olcsóbb vízi utat, s 1745 után Kassától a Visztuláig a szokott utat használták, majd Prikopnál dereglyékre rakták, s Danskon át Pétervárra vitték. Esetenként Eperjestől Lublón és Podolinon át Gnédzába szekéren, onnan a Poprádon és Dunajecen hajózva érték el a Visztulát. Gdanskot ebben az időszakban a bor kikötőjének nevezhetjük. Skandináviába Gdanskon kívül a Krakkó-Posen-Stettin szárazföldi úton, majd onnan hajóval szintén szállítottak tokaji bort.

A 18. század utolsó harmadában Lengyelországot a szomszédos nagyhatalmak egymás között felosztották, s ez a helyzet nem kedvezett a borkivitelnek. Az előkelők a divatosra vált francia, olasz és görög borokat vásárolták. Már a felosztást megelőzően elszegényedett a

1 tudomány és társadalom

lengyel nemesség és a köznép, s lecsökkent a vásárlóerő. Galíciába ugyan vám nélkül történt a szállítás, de a beszűkült piac miatt a szepességi kereskedők borai felhalmozódtak, eladhatatlanná váltak. A hagyományos útvonalak forgalma lanyhult, az egykor gazdag városok elszegényedtek. A magyar szállítók a kereskedelem irányának megváltoztatására törekedtek, s megkíséreltek betörni Poroszország, Hollandia, Cseh- és Morvaország piacaira. A nagy kockázat miatt nem volt elegendő kedv és tőke a vállalkozók részéről, s a piacszerzéshez szervezetségre is szükség lett volna. A kialakult helyzetben nem volt eladható a megtermelt aszú és szamorodni.

A lengyel piac elvesztése után különböző tervek születtek arról, hogyan lehetne elérni az orosz és a nyugati piacokat. Szinyei Merse József táblabíró a Tisza hajóútvonalát kívánta felhasználni, s az Al-Dunán át akarta elérni a tengert (1785). Berzeviczy Gergely a legkönnyebb és legrövidebb útnak a világ piacai felé a Trieszt (Fiume)-Bécs-Pest-Tokaj, valamint Stettin-Danzig-Pétervár útvonalat, vagyis a tengeri szállítás lehetőségeinek kihasználását tartotta (1808). Sokféle terv és próbálkozás után az 1853-1855 között alakult Tokaj-hegyaljai Borművelő Egyesület tevékenysége alakította ki a piacszerzés régi és új útjait. A történet folytatása azonban már nem a hagyományos szállítás, hanem a vasút nagy korszaka.

Felhasznált irodalom

Divéky Adorján: Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal, főként a XVI.-XVII. században, Budapest, 1905.

Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358-1570, Budapest, 1922.

Fügedi Erik: A bártfai XVI. század eleji bor- és ló kivitel néhány kérdése = Agrártörténeti Szemle, 1972.

Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása, 1485-1563 = Agrártörténeti Szemle, 1966.

Hodinka Antal: A tokaji Görög Kereskedőtársulat kiváltságának ügye, Budapest, 1912.

Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Fejezetek a magyar kereskedelem történetéből, Kassa, 1944.

Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története 1733-1798, Sáropatak, 1961.

Tóthpál József

Bartók Béla művészetének éthosza

Bartók Béla életműve ma már – szinte mindenki számára, kinek igénye, és befogadására képes – megismerhető. Műveit szerte a világon rendszeresen játsszák, előadják, hanghordozón hallhatók; levelei, különféle írásai, tanulmányai és más megnyilvánulásai, ahogy kortársainak, pályatársainak emlékezései, vélekedései olvashatók, hozzáférhetőek. Zenetörténészek, muzikológusok köteteinek sokasága segítheti a megismerést és a megértést.

Most, születésének 125. évfordulóján mégis felvetődhet a kérdés: népének lelkében, kultúrájában otthonra talált-e Bartók művészete? Ismerjük-e a maga mélységében és teljességében Bartók művészetét, értjük-e, megértettük-e zenéjének rejtett esztétikai és etikai üzeneteit? Nem tudom, megválaszolhatók-e egyáltalán ezek a kérdések, hiszen vajon napjainkban, amikor az erkölcsös életnek nincs „használati” értéke, amikor a „piaci fundamentalizmus” totalitása felé halad a politika világa, van-e még esélye és létjogosultsága a klasszikus és a modern zenekultúra éthoszának? Bartókot – az elmúlt száz esztendőben – nagyon sokszor minősítette a politika, hol felemelte, hol ejtette mindenkori érdekei szerint; de tudnia kell mindenkinek: Bartók életműve nem alku tárgya, s alkuszoknak nincs helyük a nemes művészeti kultúrában. Ilyen s hasonló – meditációba hajló – érzések és gondolatok nyugtalanítanak ezen a Bartók-évfordulón. Ezért fogtam esszé írásába – tarthatatlannak ítélem ugyanis, hogy „Bartók virrasztása” jegyében olyan hivatalos vagy félhivatalos művelődéspolitikai irányok jelenjenek meg, amelyek díszletnek használják Bartókot, aki pályatársával, Kodály Zoltánnal, tanítványaival és követőivel az elmúlt évszázadban minden idegszálával a magyar zenekultúra megteremtéséért fáradozott. A „virrasztás” mint fogalmi metafora, itt egyébként sem enharmonikus, hiszen jelentéstani (szemantikai) értelme = „ébren tölteni az éjszakát” – a népnyelvben általában beteg ember vagy halott mellett... Akkor hát ki itt a beteg, ki itt a halott? Bartók? Vagy azoknak a gondolatvilága, akik rosszul fogalmazzak?

Bartók Béla művészetének tiszta éthoszáat senki sem szennyezheti be, művészete éthoszának tisztaságát senki sem vonhatja kétségbe. Kodály Zoltán a folklorista Bartóknak szentelt írásában a következőképpen fogalmaz: „... Tudomány, művészet gyökere egy. Mindegyik a világot tükrözi, a maga módján. Alaptétele: éles megfigyelőképesség, pontos visszaadása és magasabb szintézisbe emelése a megfigyelt életnek. S a tudományos és művészi nagyság alapja is ugyanaz: az igaz ember, vir justus”.

Ha abból indulunk ki, hogy az igaz ember művészetének éthosz-tartalma a tiszta emberség, akkor Bartók Béla pályája a művészet éthoszának fényes felmutatása; az ókori görög bölcselőt jeles képviselőinek, Platón és Arisztotelész eszméinek nyomába szegődve, a tiszta emberség – ez az igaz, a szép és a jó szimbiózisának mindent átható transzcendenciáját jelenti – az ész-erényeknek és az érzelmi erényeknek esztétikai és etikai egységében.

Az éthoszt Arisztotelész erkölcsi erénynek tekinti, és azt mondja: „Az erkölcsi erény kellemes és fájdalmas dolgokkal kapcsolatos... Az erkölcs (éthosz), mint a neve is jelzi, olyan valami, ami a szokásból (ethosz) fejlődik ki, s ezt, minthogy nem velünk született, nevelés útján,

meghatározott módon végrehajtott magatartás segítségével szokjuk meg, s így válik végül tevékeny elemmé.”

Az éthosz „tevékeny elemmé” Bartók művészetében műalkotásai révén válik, zenéjében az éthosz nem mesterkélten alá- vagy fölrendelt gondolati ikon, hanem abban szervesen és átszőtten jelenik meg. Bartók világszemléletének irányultságát, „erkölcsi világrendjének” kialakulását férfikorba érésének időszakától kísérhetjük figyelemmel, attól a pillanattól kezdve, amikor ráeszmél nemzeti és nemzeti hovatartozásának sajátos mivoltára. Szemléletesen mutatják ezt a folyamatot levelei, tanulmányai és különféle más írásai, megnyilvánulásai és természetesen alkotásai, cselekvő élete egészen a haláláig.

Bartók Béla leveleit, tanulmányait és más írásait nem kívánom ezúttal a maga teljességében sem filológiai, sem szemantikailag részletesen feltárni vagy elemezni, csupán a legfontosabbak éthosz-tartalmi vonatkozásait emelem ki, amelyekben benne lüktet alkotói pályájának, életének minden fontos impulzusa. Hiszen Bartók életvilága műveiben tükröződik legérzékeltetőbben. Ahogyan ő maga fogalmaz Ziegler Mártának és Herminának írt levelében 1909-ben: „Az előtt nem hittem, míg magamon nem tapasztaltam, hogy valakinek művei tulajdonképpen életrajzánál pontosabban jelölik meg életének nevezetes eseményeit, irányító szenvedélyeit...” Az éthosznak – mint cselekvő ész-erénynek és érzelmi erénynek – számos megjelenési formája, rétege és síkja lehetséges, a közjó szolgálatától, a közösséghez való viszonyától az individuuum belső világának magatartásként való megnyilvánulásáig. A nemzeti közjó szolgálata jegyében és hitében született első, kifejezetten figyelemre méltó levelét 1903 szeptemberében írja Édesanyjának, amelyben egyebek közt a következőket olvashatjuk: „Újság tulajdonképpen most nincs; így legfeljebb szociál-politikai értekezést írhatnék arról, hogy nem az lesz a magyarok romlásának oka, mert – amint Dohnányi mondja – magyar lesz hadseregünk nyelve és szelleme, hanem igenis az, hogy a magyar nemzet egyes tagjainak elenyészően csekély kivétellel olyan bántóan nagy a közönye minden iránt, ami magyar. Nem a magas politikában; ott tudunk lelkesedni nemzeti ideálokért, hanem a mindennapos életben, minden jelentéktelennek látszó csekélységekben szüntelenül vétkezünk a magyar nemzet ellen!” Ebben a levélben találjuk Bartók Béla csodálatos vallomását is: „Kell, hogy minden ember, midőn férfiúvá fejlődött, megállapítsa, minő ideális cél érdekében akar küzdeni, hogy eszerint alakítsa egész munkálkodásának, minden cselekedetének mineműségét. Én részemről egész életemben, minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és a magyar haza javát”. A hazaszeretet éthosza ez, amely Bartók egész zeneszerzői munkásságát meghatározza. Így válik teljesen érthetővé levélpapírjának dombornyomású felirata is – ebben az időben – : <ISTEN ÁLDD MEG A MAGYART!>

Bartók hazafiságának természetesen semmi köze nincs semmiféle nacionalizmushoz, s amikor nyitott patriotizmusáért támadják, mert hogy más népek – a szlovákok, a románok és mások – népdalait is gyűjteni kezd, egyszerűen nem érti a magyar intelligenciát. Pontosabban érti, hiszen azt írja 1905-ben Jurkovic Irmynek Nagyszentmiklósról, hogy „Sajna, ritka olyan magyar paraszt, a ki tudományos pályára adná fejét. Intelligenciánk majdnem kizárólag idegen eredetű (...); pedig csak az intelligencia foglalkozik a magasabb értelemben vett művészettel. Már pedig, úri osztályunkban nincs erre képesség (...) neveljük inkább a (magyar) vidéket.” Gruber Emmának 1906-ban írt levelében hasonló összefüggésekre hívja fel a figyelmet: „Majd ha legközelebb Pestre jövök, összehasonlítás teszek a parasztság s a magyar átlagos intelligencia között! Szinte beteges gyűlölet kezd bennem kifejlődni utóbbi iránt.” 1906 decemberében pedig gratulál Hubay Jenőnek *Lavotta szerelme* című négy felvonásos operája budapesti bemutatója alkalmával: „Nem mulaszthatom el, hogy ne gratuláljak őszinte szívből utolsó nagy művedhez! Rendkívül tetszett, magyarsága pedig meglepett. Nagyon örülök, hogy ezzel a

munkával te is azoknak a sorába lépsz, akik a magyar műzene megteremtésén fáradoznak.” Bartók rendkívüli érzékenységgel figyelte és tanulmányozta a Kárpát-medencében élő népek folklóráját. Tiszta objektivitással és megfelelő körütekintéssel, a tudós felelősségével nyilatkozik például a muraközi népi egyházi énekekkel kapcsolatban. Vinko Zganecnek Zomborba írt levelében 1934-ben: „Az volna a legörvendetesebb, ha minden ország, minden országrész, minden megye, sőt minden falu valami tősgyökereset, eltérőt tudna produkálni. De hiszen ez nem lehetséges, mert az emberek, akár egy nyelven, akár különböző nyelveken beszélnek, egymással érintkeznek, egymásra hatnak (...). Ezeket a kölcsönhatásokat kell nekünk kutatóknak a legnagyobb tárgyilagossággal kibogozni igyekeznünk (...) a magyar úri közönség 80 vagy tán 90 %-a még szinte hazaárulónak tart engem és társaimat azért – mert a magyar falu muzsikáját tanulmányozom és azt propagálom (ahelyett, hogy a „magyar nóták”-nak nevezett műzenével tenném ugyanezt!). Ebből a közönyből akartam embereinket felrázni, mikor annyira rikító színben tárta eljűk a magyar népdal körüli helyzetet.”

Bartók hazafiségének éthosza verbálisan talán a legtisztábban, legvilágosabban – szinte eszenciálisan – 1931-ben Octavian Beunak írt levelében fogalmazódik meg, amikor azt írja: „az én zeneszerzői munkásságom (...) e háromféle (magyar, román és szlovák) forrásból fakad (...) Az én igazi vezéreszmém (...), amelynek mióta csak zeneszerző, magamra találtam, tökéletesen tudatában vagyok: a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmélt igyekszem – amennyire erőmtől telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab vagy bármi más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás.” Ezekből a szavakból egyértelműen kitűnik, hogy Bartók az országghatároknál is jóval messzebbre néz, és messzebbre lát; Ady szavaival szólva „az Értől az Óceánig” figyel, követi és kutatja a népzene, a népdal forrásvidékének mineműségét, mozgásának folyamhullámzását, ellenállva minden befolyásnak, amely idegen a tudománytól.

Tanulmányai, tudományos értékű esszéi különösen szemléletes bizonyítékai Bartók tisztánlátásának, etikai tisztaságának. Elsősorban azokra az írásokra gondolok, amelyek a magyar népdalok világával, a magyar népzenevel, a paraszttzene és a műzene viszonyával s a népdal-kutatással kapcsolatosak. *Népdalkutatás és nacionalizmus* című, 1937-ben megjelent írásában például egyebek között a következőket olvashatjuk: „... ha a zenei folklore nagy hálával tartozott is a nacionalizmusnak, ma az ultranacionalizmus annyit árt neki, hogy ez a kár szoroson meghaladja amazt a hasznot...” Továbbá: „Korunk világnézeti feszültségei, sajnos, előmozdítják az ilyen beteges egyoldalúságok elburjánzását, a helyett, hogy tárgyilagos szemléletnek engednének teret. Ha azonban a fentebb vázolt elfogultság tudományos vitákban egyre jobban elterpeszkedik, akkor vége a tudománynak.”

Bartók aggodalmi népzenei kutatásainak politikai és bizonyos szakmai körök részéről megmutatózó fogadtatását illetően nyilvánvalóan abból következnek, hogy számára a népdalok világa – s nem csak a magyar folklore – szent és sérthetetlen érték; hozzátartozik szellemi, esztétikai és etikai identitásához, belőle sarjadó zenéjének éthosz-tartalmához: „Meggyőződésem szerint igazi, ún. szűkebb értelemben vett népi dallamaink mindegyike valóságos mintaképe a legmagasabb rendű művészi tökéletességnek. Kicsinyben ugyanolyan mesterműnek tekintem, mint a nagyobb formák világában egy Bach-fűgát vagy Mozart-szonátát.”

Az európai zene fejlődésének történelmi folyamatának ismeretében teljesen világos számára – miként Kodály számára is –, hogy a magyar zenekultúrát a magyar műzene épületét csak a magyar zenei néphagyomány bázisán lehet megalkotni. Ezért vizsgálja meg újra meg újra a népzene, a népdal világának lehetőségeit, a népi zenekultúra éthoszájának mineműségét, vitatkozva „zenetudósaink” mulatságos buzgalmaival. „Várjanak ezek a tudós urak – írja 1911-

ben *A magyar zenéről* –, míg teljesen kialakul egy magyar földből kisarjadzott zeneművészet. (...) azt szeretném mondani, hogy a magyar „kritikus”-hoz közelebb van a nyugateurópaiak megszokott dúr-molljain és kromatikáján felépülő furcsaság, mint egy egyszerű összekely dal-lamnak ázsiai <rettenetessége> ...”

Bartók egyik legérdekesebb és koncepciójában talán leginkább elgondolkodtató írása *A parasztzene hatása az újabb műzenére* címet viseli 1931-ből, amelyben miután meghatározza a parasztzene fogalmát, pontosan megfogalmazza hatásának mikéntjeit is a magasabb műzenére. Háromféle módozatot különböztet meg. Az egyik: „a parasztdallamot minden változtatás nélkül, vagy csak alig variálva kísérettel látjuk el, esetleg még elő- és utójáték közé foglaljuk. Az ilyen dolgozatok némi analógiát mutatnak Bach koráll-feldolgozásaival”; a másik: „... a zeneszerző nem használ fel valódi parasztdallamot, hanem ehelyett maga eszel ki valamilyen parasztdallam-imitációt”; végül a harmadik: ha a zeneszerző „... sem parasztdallamokat, sem parasztdallam-imitációkat nem dolgoz fel zenéjében, de zenéjéből mégis ugyanaz a levegő árad, mint a parasztzenéből. Azt lehet mondani ilyenkor: a zeneszerző megtanulta a parasztok zenei nyelvét és rendelkezik velük olyan tökéletes mértékben, amilyen tökéletes mértékben egy költő rendelkezik anyanyelvével.” Példaként ez utóbbira Kodály Zoltán műveit említi.

A népzene-tudomány féltése mindenféle nacionalizmustól, politikai behatásoktól és szak-szerűtlenségtől – Bartók szemléletében – a néphagyomány, a kulturális örökség védelmét jelenti, amely nélkül nincs bázisa és nincs jövője a magyar zenekultúrának. Bartók minden szavának, mondatának súlya van. Helyesen állapítja meg Szöllőssy András: „Tudományos igazságszeretettel és a felvetett kérdésekkel szembeni páratlanul etikus magatartásával függ össze az a törekvése, hogy fogalmazásában minél közérthetőbb legyen, a terminus technikusokat, bonyolult mondat szerkesztéseket a lehetőséghez képest kerüli, ne hogy az előképzettség nélküli olvasóban félreértésre adjon alkalmat.” Hasonlóan vélekszik Kodály is *A folklórlista Bartókról* 1950-ben írt tanulmányában: „Bartókot reális érzéke távol tartotta minden kalandos teóriától. Fő célja a végletekig hű anyagközlés és interpretálás volt. Ez pedig nem teória, hanem élet és maradandó bizonyosság.”

A fentiekben kirajzolódott Bartók-portré mindenben az igazság, az élet lényegét kereső művészt vetíti elénk, aki valahol a falun, a parasztság körében találta meg a saját maga ösztönző erőit, ahogy Kodály írja: „Egy ismeretlen világot, egy régmúltnak vélt magyarságot teljes virágzásában...” Jövőbe vetett hitéről és meggyőződéséről tanúskodnak szavai: „Életem legboldogabb napjai azok voltak, amelyeket falvakban, parasztok között töltöttem...” – írja 1928-ban. Hitének és reményeinek közösségi bázisát találta meg a paraszti világban és a parasztok zenéjében.

Mindenekelőtt azért kell ezt hangsúlyoznunk, mert mindenkinek, a művésznek különösen szüksége van arra, hogy megértő biztonságra találjon. Bartóknak – úgy hiszem – sajátosan fontos volt, hogy leküzdje magányát. Emlékezzünk egyik, 1905-ben Édesanyjához írt levelére: „Hiába gondoskodik rólam Bécsben Dietl, Mandl, hiába vannak Budapesten Thomán, Gruberné barátaim, egyszerre csak azon veszem észre magam, hogy teljesen egyedül vagyok! És megjövendölöm, előre tudom, hogy az én sorsom ez a lelki elhagyatottság lesz. Keresek, kutatok ugyan ideális társat, bár nagyon jól tudom, hogy mindhiába. (...) Bár a keresve kutatással el-lentétes a csöndes rezignáció, mégis már-már teljesen megszoktam azt a gondolatot, hogy ez nem is lehet másképp, ennek így kell lenni. És vigaszul mindenkinek ezt ajánlom: indifferens lelki magasságba emelkedni, s onnan az állapotokat teljes közönnyel, higgadt nyugalommal szemlélni. (...) Én ideig-óráig majdnem hogy a magaslaton érzem magam, utána hatalmas bukás, majd ismét küzdés, magasbatörés: és ez ismétlődik szüntelen...”

Bartók Béla műveibe menekül az egyedüllétből. Németh László írja: „A zenének köszönhetem, hogy a lelkemnek van hazája...” Valahogy így, hasonlóan érezhette magát a világban Bartók Béla is.

„Ím, szólal az ének. // Ti néztek, én nézlek. // Szemünk pillás függőnye fent: // Hol a színpad: kint-e vagy bent, // Urak, asszonyságok?” A továbbiakban alkotásairól szólván az idézett sorok *A kékszakállú herceg vára* Prológjából valók, amelyről azt gondolom, hogy szimbolikusan értelmezve valamennyi színpadi művére érvényes mottónak tekinthető. A „hol a színpad: kint-e vagy bent?” egyetemes kérdése a művészetnek, hiszen, ha igaz, hogy katarzisz nélkül nincs művészet, nincs műalkotás, – az arisztotelészi és a goethei felfogásra egyaránt figyelve –, akkor katarzisz csak a mű és a befogadó élményének kölcsönhatásában keletkezhet. Bartók műveinek éthosza a katarziszra épül – az esztétikum és az etikum egységében. Művészete éthosz-tartalmának feltárása nyomában haladva megjelenési formáit illetően a „tisztán” zenei műfajok „zenei” szövetének felfejtése kifejezetten tudományos, zeneesztétikai dolgozat tárgyát képezheti. Ezért esszénkben a továbbiakban azoknak a műveknek vázlatos analizésére szorítkozunk, amelyek tulajdonképpen programzenék, és tematikusan a társművészetekkel, mindenekelőtt az irodalommal, a költészettel (népköltészettel) és a táncművészettel egy fogantatásban születtek. Ezek sorában itt főként *A kékszakállú herceg váráról*, *A fából faragott királyfi*ről, *A csodálatos mandarin*ról és a *Cantata profanáról* kívánunk szólni.

Bartók Béla pályájának fejlődésrajzát – mind a mai napig – Somfai László kitűnő tanulmányai alapján fogadja el a zenetudomány. *A Bartók Béla zenéje* című tanulmány befejező mondata szerint: „Nagyságát (zenéjének nyelvi-technikai újításainál sokkal inkább) szintézisre képes alkotóereje, különösen erős személyisége s az az elképzelt és megvalósított eszméje adta, hogy a 20. századi civilizációban az elidegenedő ember humánus művészetet magának abból teremthet, hogy valamely értékes és tiszta forrásból – Bartók válasza szerint: a tudás alaposságával tanulmányozott ősi paraszt-művészetből – minden lélemben megújítja világát.” Művészete éthoszának lényege is ez: küzdelem az ember elidegenedésének minden létezési módja és létformája ellen, küzdelem a létbeli identitásért praeludiumként a *Kossuth-szimfóniai* költeménnyel, amely a nemzeti létben a magyarsághoz tartozás vallomásos éthosza, postludiumként az élet és a halál vonzásában és taszításában szenvedő zeneköltő 3. *zongoraversenyével*, amelyben életének alkotóerői szinte utoljára lobbannak föl, és a mű második tételében – amely időtartamát tekintve is a leghosszabb – az Adagio religioso-ban áhítattal búcsúzik az élettől.

A Kossuth-szimfóniáról sok mindent megírtak már a zenetudomány művelői, egyebek közt azt is, hogy Richard Strauss *Heldenleben*-jének nyomán és mintájára alkotta Bartók. A zeneszerző maga is hivatkozik erre. Ha azonban nem a mű formai jegyei, hanem a tartalom szempontjából elemezzük, egyértelműen feltárul, hogy Kossuth alakjában nem egy névtelen individuális hős, hanem egy nemzeti közösség, a magyarság hazafiságának éthosza jelenik meg. 1848 emléke a Millennium utáni időkben a függetlenségi gondolatok áramlásaként összefonódik a tudós Bartóknak a néphagyományok gyűjtéséből táplálkozó népzenei invencióival, amint ez Édesanyjához 1903-ban írt leveléből – korábban erre már hivatkoztunk – és később, 1918-ban kelt *Önéletrajzá*ból tisztán kitűnik. Zenei mondanivalójának tartalmát illetően semmi köze sincs idegen hatásokhoz. Tényszerűen igaz viszont, hogy már ebben a korai periódusban az európai és a magyar hagyomány sajátos módon ötvöződik Bartók zenéjében. Németh László 1943-ban *Magyar építészet* című tanulmányában elsőként ír „bartóki” modellről, és felhívja a figyelmünket arra, hogy: „Bartók zenéjét kevesen illetékesek méltatni. Művelődésünknek azt a modelljét azonban, amely Bartók művében felépült, jól, rosszul mindenki érti s hivatkozik rá.

Tudják, hogy Bartók nagy gyűjtő volt. Nemcsak a magyar népzenenek tárta föl ősbibb rétegét, egész Kelet-Közép-Európa zenei örökségéből táplálkozott. Ugyanakkor nagy alkotó: a lelke ősrétegébe kapcsolt zenei prehisztórikumnak a zene kitágított algebrajával szerzett általános érvényességet. Művészete így lett magyar kútforrás, s Európa számára is forrás. Már-már geológiaiian magyar s egyetemesen emberi.” Németh László egy későbbi, 1954-ben *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* című esszéjében továbbviszi és kitágítja ezt a gondolatot. Azt írja, három iránynt érzékelhetünk művészetében, s ez nemcsak rá, hanem a század egész első felére igaz: „a romantika bírálata, a régi rongyok letépése, a szándékos disszonancia, a meghasonlás vállalása, (...) a népiség: az Európa-alatti geológia, az emberi lélek elfeledt civilizációkból kihagyott mélységeinek feltárása, bevonása (...); és a kontrapunkt.” Ha Bartók legfontosabbnak ítéltető műveit sorra vesszük, Németh László megállapításait alapvetően elfogadhatjuk; azzal a megszorítással, hogy a disszonancia vállalása nem feltétlenül a meghasonlás szinonimája itt, továbbá, hogy a meghasonlás nála elsősorban az elhagyatottság érzése elleni küzdelmet jelenti. Pontosabban: a lét törvényeinek lázadásos „elfogadását”.

Az emberi élet szorongató mélységű ellentmondásait rendkívüli érzékenysége folytán korán átélte, megszenvedte Bartók. Édesanyjához – az előbbieken már idézett – 1905-ben írt leveléből ez világosan kiderül: „... keresek, kutatok ugyan ideális társat, bár nagyon jól tudom, hogy mindhiába...” stb. A legszemléletesebben ezt az életérzést *A kékszakállú herceg vára* című operájában érzékelhetjük, amely komplex módon a férfi és a nő, a nő és a férfi feloldhatatlannak vélt konfliktusát a transzcendentalitásba emeli. De meg merem kockáztatni, hogy ebben az operában a Kékszakállú és Judit is Bartók Béla: amint a lélek drámájában az individuuum két pólusra szakadó énjének küzdelméből kiszabaduló érzelmek már-már kozmikus feszültségei szenvedély-korbácsolta hangokká lényegülnek, akusztikusan szikár katartikus hangszervedélyekbe csapnak át és csapódnak vissza, oda és vissza olyan elemi erővel, hogy a végtelenben sem tudnak soha elnyugodni. Az értelem által szinte felfoghatatlan szenvedés kiváltotta szenvedély magasztos éthosza ez: az emberi lét, a szerelem és a halál ezoterikus víziójában és szimbiózisában. Kékszakállú utolsó szavai az operában félelmetes bizonyítékai ennek: „Tiéd lesz már minden éjjel, / Tiéd csillagos palástja... / Szép vagy, százszor szép vagy, / Te voltál a legszebb asszony ... / És mindig is éjjel lesz már ... éjjel ... éjjel ...” Egy másik megközelítésben Bartók Béla operája az individuuum teljes összeomlása, jelenéses Apokalipszise... Akarva s akaratlanul is Szabó Lőrinc verssorai juthatnak eszünkbe. Egyik oldalon Judit, Egy asszony beszél: „Nekem az élet a szerelem, / Őneki nem. / Boldog az önzés sikere! / Mi lesz velem?” A másik oldalon a Kékszakállú, Semmiért egészen: „Mint a lámpa, ha lecsavarom, / ne élj, mikor nem akarom; / ne szólj, ne sírj e bonthatatlan / börtönt ne lásd; / és én majd elvégzem magamban, / hogy zsarnokságom megbocsásd.” Talán nem szentségtörés Szabó Lőrinc szavaihoz hozzátenni: szerelemért egészen.

Bartók *A Kékszakállú herceg várát* követően ismét Balázs Béla írását, *A fából faragott királyfi* meséjét választotta második színpadi műve témájául: „Első operámat annyira szeretem, hogy amikor Balázs Bélától a táncjáték szövegét megkaptam, rögtön arra gondoltam, hogy a balett látványosságával, színes, gazdag változatos történéseivel lehetővé fogja tenni, hogy két művem egy estén kerüljön színre...” – nyilatkozta Bartók 1917-ben az ősbemutató alkalmából. Kodály pedig a következőket írta: „A zene konstruktív ereje még jobban érvényesül, ha utána *A fából faragott királyfi*t halljuk. A táncjáték az opera vigasztalan Adagioját egy játékos, mozgalmas Allegro ellentétével egyensúlyozza. A kettő együtt, mint egy óriás szimfónia két tétele simul egybe.” *A Kékszakállú herceg vára* hangzásvilágát – amint erre Lendvai Ernő egyik tanulmánya felhívja figyelmünket – egy „poláris gondolat” fogja össze, amelyben a fész-moll az éjszaka – a C-dúr a fény jelenségét szimbolizálja. *A fából faragott királyfi* zenekari előjátékában

a C-dúr összhangjának hullámzásában a fény, a hajnal zenéjének napsugaraiban csodálatos természeti jelenség tárul elénk, és elindul a mese áradása, amelyben – a királyfi és a királykisasszony konfliktusában – ismét az örök férfi és az örök nő feloldhatatlannak látszó ellentéte elevenedik meg, már-már természeti törvény formájában és erejével, mint valami megváltozhatatlan predestináció, s a küzdelemben a természet erői, az erdő fái és tündére, a patakok tengerré váló vízi világa is bekapcsolódnak. Végül aztán megjelenik az erdő jó tündére, a királyfi megbékél sorsával és a királykisasszonnyal, s önmagával, ahogyan lélekben Bartók is, s magához emelve szenvedélyes szerelemmel zárul a történet. Különösen figyelemre méltó, hogy ez a „mese” nem valami zárt térben, várbán játszódik, hanem a szabad természetben, ahol az emberi léleknek nem a hét ajtó zárta titkokkal, hanem a természet erőivel kell megküzdenie. Mindebben – nézetem szerint – Bartók Béla panteisztikus világszemlélete tükröződik. A természet világához kötődő viszonya, természetszeretete, természettisztelete egyedülállóan sajátos volt. Fia, Bartók Péter írja *Apám* című könyvében: „Nem ismerek senki mást, aki olyan könnyen össze tudott olvadni a természeti környezettel, mint apám...” Továbbá: „Apám szerette a hegyeket, az erdőket, a völgyek mélyén megbújó kristálytisztá patakokat... Úgy beszélt ezekről a dolgokról, mintha az erdő törvényeit idézte volna: „az ember” nem piszkolja be a természetet, ... arra oktatott, hogy ugyanúgy tiszteljem a fákat, ahogy ő tisztelte. Csak sokkal később jöttem rá, hogy ezek a törvények apám saját törvényei voltak...”. Sajátos vallásosságának titkait is ezen a tájon kell keresnünk, hiszen mint ismeretes, 1916-ban unitárius vallásra tért, de nem volt templomba járó ember. Péter fia írja: „Mégsem gondolom, hogy apám ne lett volna „vallásos”, csak nem a szó hagyományos értelmében volt az. Van egy erő, aminek nincs tudományos magyarázata: ez tölt el bennünket örömmel, amikor felfedezzük a természet szépségét – tiszta kék tengereket, a friss zöld mezőket, a pompás növényeket, a csodálatos, hófödte hegycsúcsokat, a teremtmények szinte korlátlan változatosságát ebben a világban...” Teljes nyíltsággal és tudatossággal írta le 1917-ben Bartók Geyer Stefinek címzett levelében a következőket: „Ha én keresztet vetnék, azt mondanám: <A Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak nevében.>” – Vallásfilozófiai eszmefuttatásnak – természetesen – nincs helye itt, de emlékeztetni szeretnék arra, hogy Hegel a klasszikus német bölcselet talán legnagyobb filozófusa is Abszolút Eszmeként = Világszellemként tételezi az Istent, s a görögök vallásáról azt mondja: „Az embernek az istenekbe vetett hite azonos az önmagába vetett hitével.” Összegezve megállapíthatjuk, hogy *A fából faragott királyfi*ban a Természet, a Szerelem és a Művészet együttálló törvényeinek és mindenhatóságának éthosza manifesztálódik. Bartók panteisztikus világa és „vallása” a legteljesebben, a legszemléletesebben és a legszemélyesebben a *Cantata profana*ban tárul elénk, amelyet – mint ismeretes – egy magyar-román-szlovák triptichon első tételének tervezett, de a sorozatból csak az erdélyi népdalgyűjtése során lelt kolinda szövegére 1930-ban írt „profán oratórium” készült el. Miközben a *Cantata* eredeti szövege egyértelműen román, helyesnek látszik megemlítenünk, hogy a ránk maradt szarvasmondák jó része alapjelentésében eredetmitosz; a magyar szarvasmonda is ezek közé tartozik. Gondoljunk itt Arany János eposzának, a *Buda halálának* hatodik énekére, a *Rege a csodaszarvasról* című versére. Bartók kilenc csodaszarvasa természetesen egészen más szimbólumot és mondanivalót hordoz, – a szarvasra vadászó „kilenc szép szál fiú” metamorfózisát, szarvassá válását –, ahogyan Bartók Béla szövege szól: „Addig barangoltak / és addig vadásztak, / Addig-addig, míg nem / Szép hídra találtak, / Csodaszarvas nyomra / Utat tévesztettek, / Erdő sűrűjében / Szarvassá lettek: / Karcsú szarvasokká váltak / Erdő sűrűjében.” Egyedülálló, sajátos emberi sorsének, létszimbíózis a *Cantata profana*, amelyben az ember és a természet ősi determinációja, lelki katakombáinak világa jelenik meg előttünk. Térben és időben – téren és időn kívül – minden benne van ebben a sorsénekben, ami az

emberben – ősi ösztöneiben, értelmében és szenvedélyeiben, szelídségében és vadságában, pogány istenkeresésében, azonosság-keresésében, otthon-keresésében, szeretet-keresésében és szeretet-vágyódásában és nem-találásában – a tiszta-forrás-keresésében – benne él. Ezért igaz az, amit Kroó György mond: „Pogány mítosz és biblia, román népballada és Johann Sebastian Bach, őskori jelképek, barokk formák és a 20. századi ars poetica. Sajátos strukturális és funkcionális szerepet kap Bartók művében a hangszerek játéka, a kórus- és szólóének. A zenekar hangvilága a természetet, az erdők, a hegyek és a völgyek életvilágát, a természeti törvényt testesíti meg, a kórusének a természeti erők szabadságának és az emberi világ kiszolgáltatottságának konfliktusát, a szólóének pedig individuálisan az apa és a szarvassá vált kilenc szép szál fiú képében megszólaló legkedvesebbik fiú elkerülhetetlen és feloldhatatlan összeütközését, a metamorfózis visszafordíthatatlan drámáját, a visszavezető hidak megsemmisülését és a természeti törvény kegyetlen, szakrális és kozmikus kinyilatkoztatását festi: „Kedves édes apánk, / Te csak eredj haza / A mi édes jó anyánkhoz! / De mi nem megyünk! / De mi nem megyünk: / Mert a mi szarvunk / Ajtón be nem térhet...” A *Cantata* záró sorai pedig Bartók poézisének éthoszát kiáltják világgá: „A szájuk többé / Nem iszik pohárból, / Csak tiszta forrásból.”

Sok mindenről írhatnánk még zenén kívüli, de Bartók életútját, zenei pályáját befolyásoló eseményekről, csodálatos erkölcsi helytállásáról a második világháború éveiben, de végezetül *A csodálatos mandarin* éthoszáról szólunk. Bartók harmadik, s egyben utolsó színpadi alkotása tematikailag összetalálkozik az első világháború éveiben kibontakozó erkölcsi válsággal, amikor Ady szavaival szólva: „Minden Egész eltörött” – és a különböző avantgard művészeti irányzatok lángjában az európai kultúra hagyományos értékei elenyészni és elégni látszanak, amikor áruvá válik minden: a nő, a szerelem, az erotikum, a szenvedély, a család. Szabolcsi Bence Bartók „haláltánc-költeményének” nevezi *A csodálatos mandarint*, amelynek létrejöttében a „háború és forradalom, felfordulás, elsüllyedés és katasztrófa; körös-körül a fenyegető halál és a fuldokló élet víziói” meghatározó szerepet játszanak; „látomása a viaskodó s halálosan összefonódott jónak és rossznak, az erőszaknak és élni akarásnak, emberségnek és embertelenségnek, nyugati és keleti világnak, zilált nagyvárosnak és lázongó parasztsorsnak, civilizációnak és primitív erőknek.” – A homo sapiens kivonult a világból, eltűnőben minden, ami emberi és Ideális, az apacstanyák környékéről minden sikátorból a Torz bukkan elő. A kérdés ezek után csak az lehet, miért „csodálatos” a *Mandarin*? Mert ember marad az embertelenségben? Mert szerelmi halállal végzi az életét? Mert szerelmi halálában felmagasztosul? – Pontosan itt találkozunk össze Bartók művészetének éthoszával, éthoszána minden árnyalatával, amikor *nemet* kiált a gonosz és az erkölcstelenség világának.

Bartók zenéje éthosza által emelkedik az európai művészet transzcendentális magasságába: Johann Sebastian Bach és Beethoven oltalmába. Életműve nem pusztán és egyszerűen „zenei jelenség”, tehát művészetében az egyetemes magyarság és európaiság himnusz-éthosza szól – rendületlenül. Zenéjének katedrálisában a Természet, a Tudomány és a Művészet szentháromsága, az egész humanizált világ örvendező és szenvedő katarzisa ezerszínű ikonosztázként, Ady szavaival: „százhuségű húségként” tárul elénk.

Martinák Márta

A pataki kerámia hagyományai

Szkcircsák Bertalanné emlékezete

A fazekasság az egyik legősibb mesterség, hiszen a feltárt emberi lakóhelyek megszenesedett tűzhelymaradványai körül már megtalálhatjuk az első kezdetleges, durva, kézzel formázott cserépedények töredékeit. Minden korszaknak, minden népnek megvolt a maga sajátos forma és színvilága, melyek hírt adnak számunkra készítőjük gondolkodásáról, kultúrájáról. Sárospatakon is ez volt a legrégebb és legismertebb ipar a szőlőművelés, a halászat és a malomkőbányászat mellett, s hosszú időn át meghatározta a város gazdasági életét. A Bodrogparton húzódó Fazekas soron a 19. században fazekas dinasztiák munkálkodtak, ma azonban az utca már csak nevében őrzi emléküket. Am szerencsére gazdag történeti és néprajzi anyag maradt fenn.

A fazekasság itteni kialakulása nem véletlen, hiszen a mesterség műveléséhez szükséges agyag a város határában mindenkor könnyen beszerezhető és korlátlan mennyiségű volt. Ez a régi Bodrog szeszélyes kanyarulatainak köszönhetette keletkezését. A település alatti holt ágak árkaiban, közel a városhoz mindenütt jó agyag található, amely eltözegeződését az erős sodrú tavaszi áradások megakadályozták. Könnyű, ritka, jól megmunkálható agyag volt ez, s mert mézben szegény, égetése után élénk téglavörös színű lett. Emellett szemcséssége teszi egyedivé. Helyben található a két jellegzetes földfesték alapú színező anyag is. A várostól északra levő Megyer-hegyen szedték a fehér festékhez szükséges soványabb kaolint, a másik alapszint jelentő veres alapanyagát pedig a Király-hegy és a Megyer közötti hágószerű lejtőn, a Kútpadkán levő vasoxidos földből készítették. Ez a veres szín piros árnyalatú, az első égetéskor még alig üt el a cserép természetes anyagától, csak a máz alatt nyeri el élénkebb színét. A pataki edények másik két jellegzetes színe a fekete és a zöld. A törökös feketét mesterséges úton, tiszta agyag és vasoxid, a zöldet pedig kaolin és rézoxid összekeverésével nyerték.

A pataki kerámia kezdetéről nincs írásbeli feljegyzés, az 1941-es vártorony alatti és az 1957-es, a régi kollégium épületének tövéből előkerült törmelékekből mégis következtethetünk a múltra. Már a *kora középkori emlékek* anyaga a maival azonos színárnyalatú, azonos minőségű; a mainál valamivel vastagabb és tökéletesen kiégetett. A töredékes tálak, tányérok, csuprok, lábasok, fazekak darabjain nincs festék, nincs díszítés, egyformák az úri konyhák és a köznép számára készítették. A későbbiek során aztán megjelenik a veres és fehér földfestékkel való díszítés, majd az edények gyakran használt részeit mázzal is óvják.

Patakon 1572-ben alakult meg a fazekasok céhe, ez az időpont a *törökös kerámia* korszakának kezdete. Ebben az évben nyerte el Patak a városi privilégiumokat, köztük a céhállítás jogát, amellyel először a fazekasok éltek. A céhes emlékek közül fennmaradt a Nemes Fazekas Céh ládája 1839-ből, négy céhkorsó és a pecsét, mindegyik díszes kincse a Sárospataki Református Kollégium Múzeumának. A céhállító mesterek a város több pontján szétszórva éltek, az első írásos összeírás szerint a kispataki Tótszeren, Alsó-Hóstáton és Petrahón, de a mesterség szempontjából ezek egy helynek tekinthetők: a várhoz tartoztak, a vár tövében éltek, egy részük jobbágyi szolgáltatásait is készítményével teljesítette. Kispatak a 17. század-

ban két részből: Tótszerből és Magyarszerből állt, a város alatti folyókönyök mellett, nevében őrizte a betelepítés és a régi lakosok emlékét. Hustác (Hóstác vagy Hóstát) közvetlenül a vár alatt, attól délnyugatra elhelyezkedő településrész, amelyet a Rákóczi szabadságharc után alakítottak ki. Petrahó Pataktól egy km-re, délnyugatra feküdt a Bodrog mellett, kis halásztelepülés volt, 1950-ben már Bodroghalász néven vált Sárospatak részévé. A törökös korszakban alakult ki a gurgulya és az ecset használata, mindkettő szerepe a maival teljesen azonos: az ecset adja a díszítmény húsát, a gurgulya a vázát és az apróbb, hézagpótló elemeket. Ekkor látjuk először a máznak a maihoz hasonló esztétikai alkalmazását: csillogásával díszesebbé vált a festetlen edény. Ez tette lehetővé a festékek nagy felületen való alkalmazását, mert megóvta a földfestéket a lekopástól, a leázástól. A vegyi alapú zöld festékek is – amelyet ekkor gyakran használtak – a máz hozta ki végleges színét. A tiszta törökös korszak 1645-ig, a habánok betelepítéséig tartott. E korszak szép darabjaiból többet rekonstruáltak, és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma (a „Vár”) gyűjteményében őrzik őket.

A *habánokat* I. Rákóczi György telepítette le Patakon, ettől kezdve egy ideig kétféle, egymástól teljesen eltérő fazekasság élt egymás mellett a városban. A történelmi források *fratres moravici* (új keresztyének) és *anabaptisták* (újrakeresztelők) néven emlegetik őket, habán megnevezésüket feltehetően a közös háztartásra utaló ún. *Haushaben* névről kapták. A fejedelem a Csejte közelében élő közösséget a Hécén – amely a várost körbefogó ún. Dobó-árkon túli települést jelenti –, a várostól északkeletre, a Bábagödrön túli részen, a hajdani ágoston-rendi zárda helyén épült urasági kocsmá két oldalán helyezte el. A lakóhelyen kívül szántót, rétet, szőlőt és erdőt kaptak a fejedelemtől, aki a tizedfizetésen kívül minden teher alól felmentette őket. Ennek fejében viszont minden készítményüket fél áron engedték át a várnak. Az áttelepülő ötven felnőtt közül öt volt fazekas: egy mester és négy legénye. A munkához szükséges agyagot ők is a Kákás-tónál ásták, műhelyük és a katlanuk azonban a későbbi Fazekas sor elején lehetett. Sorsuk azonos a pataki kollégium sorsával: Báthory Zsófia idején szétkergették őket a jezsuiták, bár az összeírások ezt a területet 1780-ig *curia anabaptistarum* néven tartották számon. A habánok pataki tartózkodásuk alatt mintegy félmillió edényt készíthettek, amelyek nyom nélkül eltűntek, és sokáig úgy tartották, hogy ezek a pataki fazekasokra sem gyakoroltak hatást. Az új kutatások ezt megcáfolták, a későbbi korszakban a habán hatás is jelentkezik a pataki fazekasoknál a színekben, a bokályforma alkalmazásában, a bordázott tányérokban, sőt Marozsán József leányfalui és budapesti műhelye nyomán ma is élő formává vált. A pataki fazekasok csak 1735-ben jelentek meg a habánok telepe alatt, a mai Fazekas sor város felőli végén. Jó ideig csoportosan helyezkedtek el, majd a 18. század végén a Fazekas sor kezdett hosszában megnyúlni, ahogy a műhelyek szaporodtak. Ez volt a *céhes fazekasság reneszánsza*. A 18. században 5-10 önálló fazekasa volt a várnak, s az 1840-es években 36 fazekas mester dolgozott a városban. A hozzájuk tartozó legényekkel, inasokkal, tarkázó asszonyokkal mintegy 80-100 fő élt akkor a fazekasságból. Ha összevetjük ezt Domanovszky György adataival, amely szerint 1968-ban az országban mindössze húsz fazekasműhely dolgozott, akkor értjük meg igazán e szám valódi nagyságát. A négy pataki szín mellett ekkor jelent meg a habánok citromsárgája, kobaltkékje, viola színe (a maiak által *bruscsinnak* nevezett, mangán superoxidos földből nyert festék), s ekkor kezdődött – a régi földfestékek keverésével – a fakó és szürke szín használata. A fejlődés folyamata 1850-ben fordult meg, hogy aztán száz év elmúltával egyetlen mesterre, öv. Szkircsák Bertalanné műhelyére zsugorodjék.

Az összeírásokban a fazekasok között 1875-ig csak magyaros hangzású neveket olvashatunk, az ezt követő szaporodást a bevándorlók jelentik. Ötven esztendő alatt megháromszorozódott a mesterek száma, akiknek kétharmada idegenből érkezett. A bevándorlókat a helybeliek szívesen fogadták, felvették őket a céhbe, házasság révén az itteni fazekasokkal keveredtek,

„minthogy inkább a jó mester emberek szaporodásának és a Munkák tökéletesedésének lenne Czéllya a Városnak” – ismerték fel. Szükség is volt rájuk, mert a cserép iránti igény megnövekedését a helybeliek egyedül már nem tudták kielégíteni. A céh 1878-ig összefogta a pataki fazekasokat, és szoros felügyelet alatt tartotta a kontárokot is, akik nem mesterségbeli tudásban maradtak le a céhtagoktól, csak a céhbe jutás költségeit nem tudták (vagy nem akarták) kifizetni. A céhszabályzat a fazekasok életének minden mozzanatát megkötötte, de szoros kapcsolatban maradtak a várossal. Még 1809-ben – amikor pedig a városok céhállítási joga háttérbe szorult – a városi tanács erősítette meg a Fazekasok Ifjú Társaságának artikulusait, hangsúlyozva a céhlevélben, hogy ezt a jogát a város 1572-ben kelt uralkodói kiváltságlevele alapján gyakorolja, miközben az új céhmestert a Dominiumhoz való engedelmességre esküdtették, mert a 18. század folyamán már a Kamara kezelésében levő uradalomhoz tartozott a város. Az urbáriumot néha termékeikkel teljesíthették, néha jobbágy módra „szert járattak” velük is, s a század végén tőlük is pénzben követelték a járandóságot. A nagy pataki piacon a pataki, ardói és petrahói fazekasoknak volt kizárólagos árulási joga, az uradalom és város előtt egyforma elbírálás alá estek, feltehetően közösen alkották a céhet is. (Végardó szintén önálló település, uradalmi birtok volt, 1965-től Sárospatak része.)

A pataki kerámia nagy korszaka a 19. század derekán kezdődött és száz évig tartott, ez a *parasztkerámia* időszaka. Megmaradt a törökös és habán edények fehér színe, a gurgulya és ecsetvonások finomabbakká, könnyedebbé váltak. Szaporodott a szerves díszítmény, a virágelemekből a korszak végére kialakult a koszorúminta, s ekkor vált divattá a domború agyagdíszítés. A korszak edényeinek reprezentatív alkotásai a céh-kanták, amelyből négy is fennmaradt. Mind a négy datált, háromnak a készítőjét is ismerjük: Lévai József, Lévai Mihály és Szerencsi Mihály a legjobb mesterek lehettek, ha ilyen megbízatást kaptak. Ezek gazdagon díszítettek domború és karcolt agyagdíszítéssel, feliratosak, festésük és mázuk olyan szép, hogy messziről habán alkotásoknak látszanak. Mégsem mutatják az ekkori pataki kerámia állapotát csak a színeikben, mert országos ízlés, s nem a pataki minta szerint készültek. Felirataikkal azonban sokat elárulnak az akkori pataki állapotokból, a céhes korszak szép és fontos dokumentumai.

A 19. század derekán a korábbi Lévai-Szerencsi műhelyek hagyományait Dálnoki Kovács János és Kiss István műhelyei folytatták, mind a fazekas társadalom élén való szereplésben, mind a műhelyek színvonalában. Az itteni agyagot, az itteni színeket használták, s az eszközök sem változtak az évszázadok alatt. A termelésben a döntő tényező továbbra is az emberi munka maradt: a munkaerő, a munkakedv, az ízlés és a szakértelem. A tálak, tányérok, szilékék, korsók, ételhordók, kulacsok, bokályok gazdag sora nagy formagazdagságot mutat. Ezek a termékek Hegyalja, Hegyköz és Bodrogek falvaiban terjedtek el. E stílusnak lett folytatója és kiteljesítője az utolsó pataki fazekas dinasztia, a Szkircsák család.

Dálnoki Kovács János és Kiss István műhelyei 1890 tájáig működtek, az utánuk következő nemzedék népes: Rozsák Mihály, Lukovics János, Rinkó János, Tenkács János, Csicseri József, Molnár János, Czibere András és mások éltek és dolgoztak a Fazekas soron. A régi rend újfajta díszítése Tenkács János feleségénél és Molnár János egyik lányánál, Rusznyák Józsefnénél jelentkezett, mindezek aztán a Szkircsák-műhelyben találkoztak össze. E műhelynek erőssége a második Szkircsák Bertalanné lett, aki a pataki hagyományok minden mozzanatát magába szívta, minden ízlésáramlatát magához alakította. Fél évszázad alatt megszerzett technikai tudásával ezt a nagy formakincset tetszése szerint variálta, alkotásain az összes lehetséges változatot bemutatta. Művészetével egymaga összefogta a pataki hagyományokat, amelyet 1949 után egyedüli pataki mesterként gyakorolt. Abban is egyedülálló, hogy mindezt nőként, feleségként, anyaként művelte. A megsárgult iratok csak férfi mesterek

nevét őrizték meg. Ismerjük egy-két pingáló asszony nevét, egy-egy mester feleségének újjátását, de Szkircsák Bertalanné az egyetlen, aki Patakra kerülésétől fogva haláláig egymaga összegezte és újította meg az évszázados hagyományokat.

Szkircsák Mihály 1890 körül Ungvárról segédként érkezett Sárospatakra, s azáltal, hogy Rinkó János lányát vette feleségül, az első nemzedékhez kapcsolódott. Kortársa a századforduló évtizedeiben önállósuló mester, Kiss János, akihez öccsét, az 1868-ban született Szkircsák Bertalant helyezte el segédként. Édesapjuk is fazekas volt, gazdálkodó családból került erre a pályára, de korai halála miatt műhelyét egy Mizsák nevű ungvári fazekas vette át, aki lakbér fejében kitanította a fiúkat a mesterségre. Ungvár ekkoriban az egyik legnépesebb fazekas központnak számított, emiatt az idősebbik fiú, ahogy felszabadult, elhagyta a várost és Patakra jött. Rinkó János fazekasnál lett segéd, majd feleségül vette mestere lányát, és önállósult. Szkircsák Bertalan öt évig és kilenc hónapig tanult Mizsák mesternél, egy ideig segédként is nála dolgozott, majd bátyja hívására 1890-ben ő is Patakra jött. Először Kiss Istvánnál lett segéd. Mestere gőgös, erőszakos ember volt, aki műhelyében és családjában egyaránt zsarnokoskodott. Amikor a nehéz testi munkához kenyérré kent kelkáposztával etette meg munkásait, Szkircsák Bertalan átment Czibere János műhelyébe, majd 1896-ban önállósult. Apai beleegyezés nélkül feleségül vette Kiss István lányát, aki szembe is köpte Máriát, mikor kiderült, hogy módos református létére elfogadta a szegény görög-katolikus „tót-fiút”. A fiatalok azonban bebizonyították, hogy nélküle is boldogulnak. Kibérelték Szőke György házát, s a műhelybe az ügyes kezű Szkircsák Bertalan mindent maga készített, amit lehetett. Apósa is megbékült velük később, de a lánya sokat betegeskedett, s hat év múlva meghalt. Egy kislány maradt utána, akit később már a második feleség nevelt.

Gergely Erzsébet 1901-ben lett Szkircsák Bertalan felesége. 1887. május 7-én született Felsőregmecen, Gergely István földműves és Szabó Julianna gyermekeként. Rokoni szálak révén kapcsolódott Kiss István családjához, hiszen felesége Gergely-lány volt, bátyja, Gergely János is nála tanulta ki a fazekas mesterséget, és Szkircsák Bertalan első felesége is unokatestvére volt. Férje a kedvéért áttért a református hitre, s az új házások eleinte az első feleségtől maradt Kiss István-féle házban laktak. A testvéreket még az első feleség életében kifizették, de Mária halála után a rokonok visszakövetelték részüket, még perre is sor került emiatt. Végül egy Fazekas sori tűzvész oldotta meg a kérdést: a ház leégett, Szkircsák Bertalanné 1911-ben a régi Gergely-házba költöztek. Csak 1919-ben vették meg azt a házukat, amelyben Szkircsák Bertalanné haláláig élt és dolgozott. Szkircsák Mihály szintén az utcában élt, s a testvérek sokat segítettek egymásnak. A fennmaradt céhes iratok tanulsága szerint együtt teljesítették fizetési kötelezettségeiket, részt vállaltak a céh szőlővásárlásában, amelynek fejében a fehér festéket ingyen szedhették a Czírókai őrzésben levő területről.

Szkircsák Bertalanné 13 gyereket szült, akik közül nyolc maradt életben. Nem lehetett könnyű az életük, hiszen tudjuk, a saját háznépével dolgozó mesterek feleségére és lányaira szinte kibíratatlan teher szakadt. A mestert a férfimunkák (agyagásás, festékásás, agyag előkészítése, korongolás, égetés) szakadatlan robotra kényszerítették, amelyekben még segítségre is szorult. Ilyenformán teljesen az asszonyokra maradt a festékanyagok előkészítése, a festés, a tarkázás, a mázolás aprólékos munkája mellett a piacolás, nem is szólva a háztartásról, amely egy ilyen nagy család esetében önmagában is asszonypróbáló feladat lehetett. De Szkircsák Bertalanné kedvvel és a fennmaradt fényképek tanúsága szerint belső békével végezte mindent, s férje 1949-ben bekövetkezett halála után egyedül vállalta a műhely minden gondját, s két fia segítségével haláláig dolgozott.

A „hogyan”-ról tényszerű adataink vannak, mert az 1949-es Sárospataki Faluszeminárium keretében Román János pontos adatfelvételt, értő leírást készített minden munkafázisról, ame-

lyet Rác István és Dévai Jenő fényképfelvételekkel illusztráltak. Mindezek megbízható képet adnak az utolsó pataki fazekasműhely mindennapjairól. Ferenc és Endre mellett egy öregsegéd, Szabó András vitte a műhely férfi munkáit, Ilona lánya besegített a festésbe, tarkázásba, de Szkircsák néni is megtanulta a feladat minden fázisát, s nem restelt a koronghoz ülni, ha szükség volt rá. Ő volt az egész műhely motorja: a szervező, az anyagiak beosztója, a különleges Szkircsák-minták megálmodója és kivitelezője. S nemcsak a szakmára, gyermekeire is figyelt, napi cigarettaszükségeit házilag töltögette, mert így volt olcsóbb, s a Kákás-tónál vagy a Megyeren átfagyott fiúkat forralt borral melegítette, mert tudta, milyen kegyetlen munka vár rájuk ott kinn. Gyermekeiről akkor is gondoskodott, amikor azok nem tudtak részt venni a napi munkában. Ferenc fia hadifogsága alatt azzal segítette családját, hogy az őt megillető edényrészt ekkor is odaadta a feleségének, aki ezek értékesítéséből tartotta fenn magukat. A házuk hosszan elnyúló, négyszobás épület volt, amelyet egy másik napszámcsaláddal osztottak meg. Szkircsákéknak egy szoba-konyha jutott, a portán helyezték el a katlanházat, az agyagházat, a szállítóládákat, a tűzifát. A Bodrog-partra futó kis konyhakertjükben megtermelték a zöldségeket, néhány gyümölcsfával a gyerekeknek kedveskedtek. Az élet jórészt a konyhában folyt, amely egyszerre töltötte be eredeti funkcióját, és a sarkában volt kialakítva a műhely.

Az 1949-es adatfelvétel idején a Szkircsák-család már egyedülként volt fazekas Sárospatakon, átlagosan hetente egy katlan edényt égettek, amit értékesíteni is tudtak. A felmérés számadatai szerint évente kb. 13 ezer cserép került ki műhelyükből, amelyet átlagosan 2 Ft-os áron értékesítettek. Ebből a nem túlságosan nagy összegből kellett biztosítani a tűzifát, a fekete festéket, az adót, a helypénzeket, a biztosítást s a megélhetésüket. Mivel ez a jövedelem sem állt folyamatosan rendelkezésükre, nagy gondosságot igényelt beosztása.

A fazekasság munkafolyamataiban és eszközeiben semmi sem változott. Az agyagszedés a Kákás-tónál történt, amely a lakásuktól 300-400 méterre volt, csak éppen a Bodrog másik oldalán, így aztán szekeret kellett fogadniuk, hogy a nehezen kiásott rögök a hídon keresztül hazakerüljenek. Egész napos, sáros munka volt ez. Nyáron még el is viselhető, amikor 2-3 szekérenyi adagot ástak ki egyszerre. De mivel télen nem lehetett a fagyott agyaghoz hozzájutni, ősszel kellett gondoskodni a téli agyagszükségletről is, vagy nem tudtak termelni. Az agyagházban és a veremben 11-14 szekérenyi agyagot tudtak raktározni. A „rögök” otthoni elhelyezése sem volt egyszerű feladat, hiszen tömbbe taposták, szelődrottal kettévágták, s újra összetaposták, hogy tömörítsék, s hogy minél kevesebb levegő maradjon benne. A végére – a kb. hatszori taposás után – csaknem szabályos agyagkockát formáltak belőle, s így tárolták, de az agyag tulajdonképpeni előkészítése csak a munka előtt történt. Az agyagházban a napi adagot négyszer újra átdolgozták, majd a műhelyben a lókán (korongoló padon) ismét átgúrták. A meglocsolt darabot hamuval vagy finom homokkal hintették meg, hogy ne ragadjon le, s a tészta gyúrásához hasonló mozdulatokkal kétszer-háromszor kinyújtották, 10 cm vastag, 50 cm hosszú agyaghengert formáltak belőle, ez lett a vurgli. Ezt aztán 4-5 darabra szakították – ezeket is rögöknek nevezték –, ami egy-egy edényhez elegendő mennyiség volt. Ezután flusszolták – újból átgúrták – s csak ekkor került sor az edény elkészítésére.

A Szkircsák-műhelyben minden edényt korongon formáltak, két korongjuk is volt hozzá. Az edények nagyjából azonos technikával készültek, csak a formálással, a fakéshúzásnál volt különbség. Szkircsák néni ezután hagyta kicsit megszáradni az anyagot, csak másnap fülezte, nehogy a nyers edény formáját veszítse. Fülezéshez másféle agyagot használt, mint a korongozáshoz. A korongolás közben kézhez tapadt hígabb, pépszerű agyagot a lókán lévő vasból készült macskához csapták, ezt a végén összegyúrták. Ezt a pépszerű, nedvesebb agyagot – a srékelyt – keményebb agyaggal vegyítették, és ebből készült az edények füle.

Korongolás után végezték a lyukasztást, a csipkézést vagy a behajtogatást is, amelyek már díszítő eljárások voltak, de csak nedves anyagon lehetett elvégezni. Az edények valódi díszítése félszikkadt állapotban történt, zsinórozással, karcolással és formázással, előbbiek homorú, utóbbi domború díszítést jelentettek. Szkircsák néni formázott edényt csak megrendelésre készített, mert „babrás munka” volt, s nem akarta, hogy a nyakán maradjon.

Ezután következett a festés (az edény alapszínének megadása), és a tarkázás (a díszítő minták felvitele). Szkircsák néni a hagyományos pataki színekkel dolgozott (fehér, fekete, veres, fakó, szürke, kék és zöld), amelyek közül a földfestékeket maguk gyűjtötték be és készítették el otthon, és csak keveset vettek a kereskedőtől. A Megyeren levő kaolinbányából durva, kőporszerű, darabos állapotban hozták a fehér és veres alapanyagot, amelyet vízben áztattak, és a malmon még nedves állapotban leőrölték. Ezt aztán kis zacskókban tárolták, s folyamatosan használták. A fekete festéket Egerből szerezték be, mint a régiek, de már nem fogattal jártak érte, vonattal hozták belőle, s beosztva használták. Ezt a sűrű, kemény, sötétbarna agyagfélélt rögszerű, darabos állapotban szállították, megtörték, vízben áztatták. Mert önmagában kövér lett volna, és égetéskor ledobta volna az edény, ezért két rész elrontott nyersedényt adtak hozzá, és a malmon leőrölték. Festéshez, tarkázáshoz egyaránt használták. Ez a fekete szín azonban csak a nevében fekete a pataki cserepeken, mert az agyag valójában sötétbarnára lágyította. Szkircsák néni nagyon szerette ezt az anyagot, ha közelebb lett volna, korongolt is volna belőle, mert úgy látta: szép, sima, erős és rendkívül könnyű edény készíthető belőle. A többi színt keverték: a fakót veresből és fehérből – színárnyalata ennek is inkább az okkerhez hasonlítható –, a szürkét fehérből és feketéből, a zöldet égetett rézből. Ezt az utóbbi kettőt Szkircsák néni ritkábban használta, bár a régi pataki mestereknél gyakori volt. A kék festéket külföldről szerezték be, emiatt csak keveset használtak belőle.

Az edényeket ecsettel és gurgulyával festették. Évszázados hagyomány ez is, de Szkircsák néni edényeit éppen ezek sajátos használata teszi egyedivé. A régi formákat a hosszú gyakorlat alatt megtanulta, begyakorolta, s ösztönösen továbbgondolta, egyénivé formálta. A tarkázása kezdettől fogva egyéni volt, s az évek során sokat fejlődött. Újabb munkái határozottabbak, érettebbek, igény és ízlés által irányítottak, olyan ember munkái, aki maga is kedvét lelte művészetében.

Ezután került sor az edény szárítására, mert égetésre csak a teljesen száraz edény kerülhetett, a nedves a katlanban meghasadt. A teljesen száraz edény első égetéskor a katlanban kapta meg azt az egyenletes, téglavörös színt, amely a pataki cserepek sajátja. Az első égetés után kerül sor a mázolásra, amely részben díszítés, részben pedig gyakorlati célt szolgál. A mázat hagyományosan ólomoxid és békasó (kvarckavics) leőrlése, majd összeőrlése révén nyerték, anyaga azonos volt az ólomüvegével. Ezt is maguk készítették, sima, csillogó, átlátszó felületet képezett az edényen. A terrakotta színek ez alatt kapták meg igazi, végleges színüket: mélyebbé, élénkebbé váltak. Ugyanakkor a máz vízhatlanná is tette az edényt, és tisztítását is megkönnyítette. Ez a művelet a festéssel volt azonos, utána azonnal égethetővé vált. Mindez a katlanházban történt, amely a műhelyhez volt ragasztva. Már az edények elhelyezése a katlanban is nagy szakértelmet követelt, hogy a művelet egyenletes legyen. A katlan minden egyes pontján másként működött, s az jelölte ki a helyét, hogy első vagy második égetésre került bele az anyag. Innen aztán vagy kiszedték fogóval az edényt égetés után, vagy benne tartották kihűlésig, mert a forró edény a levegőn megbarnulhatott. A mázas edény igazi színét is csak a második égetés hívta életre.

Az edény értékesítését is Szkircsák néni végezte. Patakon hetente többször piacozott, s a környékbeli településeket is végigjárta időnként egy megfogadott szekérrel. Néha egy-egy kereskedő egy tételben megvette tőle az edényeket. Nem szeretett piacozni, a darabonkénti áru-

lással ugyan többet fizettek, de a vevők alkudoztak, hibát kerestek, locsogtak – s ezt Szkircsák néni nem kedvelte. A híres fazekas asszonyról készült fotók, felmérés azonban mégsem egy szakadatlan robotoló munkás, hanem egy életével elégedett, boldog ember képét tükrözik. Kemény munkával szereztek egy fél házat, minden fiát mesterségre taníttatta, lányait kiháziasította, örömét lelte munkájában és családjában. Pedig sovány kenyér volt a fazekasoké. Nehéz fizikai munkával járt az agyagásás, a „rögözés”, a festékásás, s nagy szakértelmet kívánt a mesterség minden fázisa. A ráfordított munka és tehetség soha nem volt arányban a jövedelemmel: felső határa az átlagiparosok alatt maradt, az alsó pedig alig volt fölötte a jobb napszámosok, szőlőmunkások bérének. Nem csoda, hogy a századfordulón a kivándorlók között oly sokan voltak fazekasok. Szkircsák néninek a férfiak közt kellett megállnia a helyét. Amikor 1957. augusztus 1-jén meghalt, Darányi Lajos pataki lelkipásztor a 25. zsoltár egyik mondatával búcsúztatta: „lásd meg szegénységemet és gyötrelmemet”.

Pontosan tudta e szavak értelmét, de derűvel és nyugalommal viselte sorsát. Díszes virágokkal látta el a keze alól kikerülő fazekakat, tányérokat, szilkéket, amelyek a paraszti otthonokba kerülve derűt és szépséget loptak a sokszor szürke és szegényes hétköznapiokba. Nem volt szegény, mert adni tudott. A hagyományos pataki és paraszttílust művelte, s bár alig tett a régi díszítményhez újat, munkássága, fejlett kompozíciós készsége révén, méltó zárása volt e nagy múltú fazekasműhely történetének.

Életművét környezete is elismerte, 1953-ban Érdemes Népművész lett, ami igen ritka kitüntetésnek számított akkoriban. Tálait, szilkéit, tányérait és tejesköcsögeit elfújta a szél, és már csak néhány gyűjtemény őrzi, de a sárospataki cserépkályhagyár az ő mustráival díszítette a 70-es 80-as évek exportkerámiáit. Gyermekei, Ferenc, Endre és Ilona élesztették újra az édesanyjuk halála után évtizedekig tetszhalott agyagművességet. Tanítványok sorával ismertették meg a pataki hagyományokat. Munkájuk során a korongról újra csodálatosan formázott bokályok, szilkéek, gazdagon mintázott tálak, vázák kerültek le, magam is ezek között nőtem fel pataki otthonunkban. Nevezett gyermekei munkásságukért mindhárman elnyerték a Népi Iparművész kitüntető címet. Szkircsák Ilonka néni a dinasztia utolsó élő tagja, de a népes családból sajnos senki sem folytatja a hagyományokat. A tanítványok között viszont ott van Jakab Gábor, Kovács Gábor és a többiek, akik Ferenctől és Ilonka nénitől tanulták a mesterséget, s ha ők is átörökítik tudásukat, Szkircsák Bertalanné életműve továbbra is élni fog.

Felhasznált irodalom

Bakos József: A pataki múlt hétköznapijai. A Sárospataki Ref. Gimn. Néprajzi Szemináriumának kiadványai, 1950

Benke György: A hagyományos kerámia Sárospatakon = Széphalom 10. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, Sátoraljaújhely, 1998

Domanovszky György: Népi fazekasság, Officina, Budapest, 1942

Fazekas Gábor: A sárospataki fazekasok = Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1938

Gróh István: Ungvár és Sárospatak fazekassága = Magyar Iparművészet, IV. évf., 1901

Harsányi István: Sárospataki kalauz, II. kiadás, 1928

Magyar néprajzi lexikon I-V. (főszerkesztő: Ortutay Gyula) Akadémiai Kiadó, 1977-1982

Pocsainé Eperjesi Eszter: Marozsán József sárospataki kiállításának megnyitója (kézirat), 2004. május 5.

Román János: Adalékok a sárospataki fazekasság monográfiájához. Sárospataki Faluszeminarium kézirattára, 1949. május

Román János: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése = Ethnographia, 1951

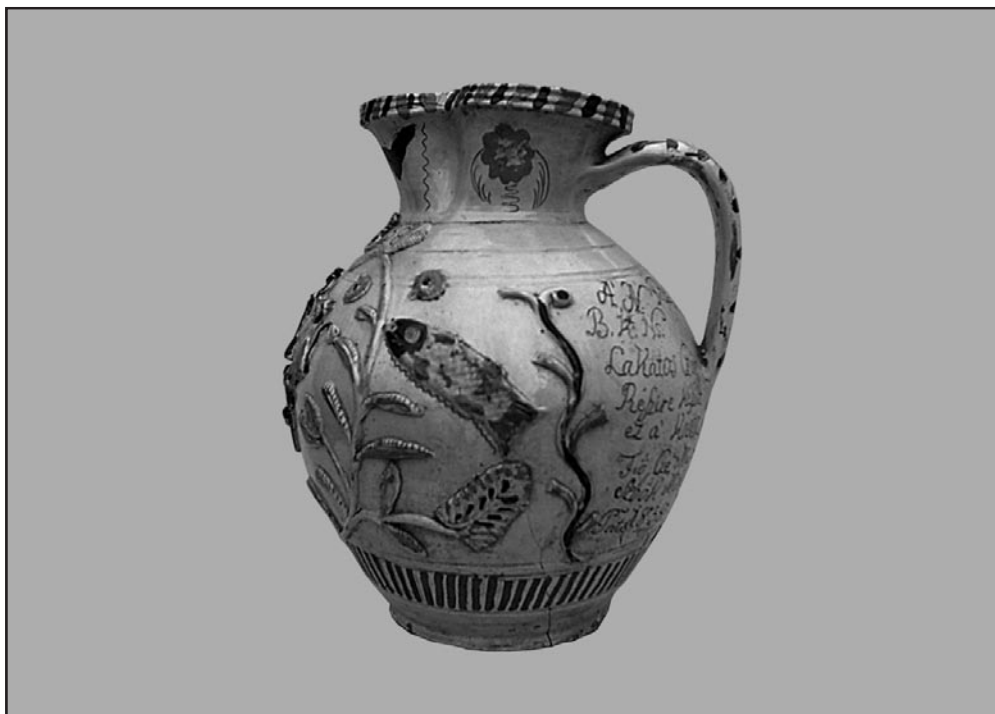
Román János: Sárospataki kerámia = Magyar Népművészet XXI., Budapest, 1955

Sárospatak kiváltságlevele, 1572. SRK Tudományos Gyűjteményei, A.(I.)1./2.

Tamás Erzsébet: Képek Sárospatak fejlődéséről, Sárospatak, 2003

Újszászy Kálmán: Történelmi séták a sárospataki temetőben II. Pataki füzetek, Miskolc, 1988

Wartha Vince: Az agyagipar technológiája, Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 1892

A Céh-kanta 1838-as változata vállas formájú, kiöntő csúccsal és karcolt agyag díszítéssel.

Dobay Béla

Mécs László, az előadóművész

Mécs László (1895-1978) neve hamarabb vált ismertté előttem, mint a viselője. Már gyermekként hallottam szüleimtől, hogy premontrei szerzetes volt... Hogy nemegyszer megfordult Sárospatakon. Hogy a római katolikus templomban látták gyóntatni. Hogy hallották prédikálni. Azután kezembe került Mécs László fényképe; albumaim valamelyikében talán most is megvan. A fénykép egy bizalomkeltő, fotogén férfit örökített meg; a lencsevégre kapott nyílt tekintetű, finom arcvonású személyt rokonszenvesnek találtam.

Érdeklődésem azonban csak gimnazista koromban ébredt fel Mécs László iránt. Akkor, amikor néhai kedves tanárom, Hegyi József – egészen véletlenül – szóba hozta előttem. Megemlítette, hogy neki is volt alkalmja látni, hallani Mécs Lászlót – méghozzá nem is akárhol: a Sárospataki Református Főiskola Mudrány-termében. Tanárom mihelyt észrevette, mennyire felkeltette az érdeklődésemet, körülbelül a következőket mondta: „A neves katolikus egyházi személy – már befutott költőként – szavalóest tartására kapott meghívást. Egy maga által összeállított verses műsor előadására kérték fel. Már a megjelenése is imponáló volt; mikor fellépett a dobogóra, rögtön magára vonta a figyelmet. Százak pillantása szegeződött rá, szép, hullámos, szőke frizurája, jellegzetes fejformája, türkizkék szeme – mai szóhasználattal élve – valószínűleg egy imázs-szakértő tetszését is megnyerte volna. Igen kedvező benyomást tett a közönségre. Elegáns ruházatában, a premontrei szerzetesek halványkék cingulussal övezett fehér reverendájában – sokak véleménye szerint – felejthetetlen jelenségnek tűnt. Amikor pedig hozzáfogott a szavaláshoz, közepes mélységű, dallamos bariton hangja szinte belopta magát az emberek fülébe. Múltamból – merengett el egy kicsit néhai kedves tanárom – ma is könnyen felidézhető, ahogy (egyebek között) a *Vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld!* című versét előadta.”

Azóta, amióta ezek a megközelítő pontossággal papírra vetett szavak elhangzottak, én is utána néztem Mécs László és Sárospatak kapcsolatának. Megállapítottam, hogy nagykaposi és királyhelmeci plébánosokként többször járt városunkban, a Bodrog-parti Athénban, ahol néhány esetben – irodalmi műsorával – szinte lenyűgözte a versmondására kíváncsi közönséget. Erről nemcsak a szóbeli visszaemlékezésekből tudok. Volt szerencsém két írásbeli bizonyítékot is találni arra, hogy Mécs László mikor és hogyan hatott értő és érző sárospataki rajongóira.

Az egyik írásbeli bizonyíték egy vers. Szerzője a később költőként, műfordítóként és irodalomtörténészként elhíresült Képes Géza, a Református Főiskola Gimnáziumának akkor VI. osztályos tanulója, akinek *A nagy Harangozóhoz* című verse a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* szerkesztősége által 1926. május 6-án rendezett Mécs-matiné bűvöletében fogant.

A másik – elragadtatott hangvételű – írásbeli bizonyíték Mécs László egy 1932-es szavalóestjét méltató, M.P. szignójú cikk a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* áprilisi számában.

Úgy vélem, ebből a cikkből legalább egy részlet ide kívánczik: „Mécs László – áll a szövegben – a felvidéki magyarság lelkesítő, erősítő, megtartó lantosa, prófétája, a jövő reménységének hófehér galamb-üzenete. Nem a középkor kolostorban mohosodott, megszükkült tanai,

de az ősapostoli tiszta evangélium lélek- és élet-igéi csendültek ajkáról felénk megrázó erővel; Istenben örvendő gyermek-lelke tükröt keresett s mi örömét boldogan, tiszta tükörrel mosolyogtuk vissza.”

Mikor Mécs László a Bodrog-parti Athén irodalomkedvelő fiatal és felnőtt lakóit meghódította, már nem számított pályakezdőnek. Elemista korától készített rigmusokat (de nem kapott ki miattuk úgy, mint annak idején Vergilius az édesapjától). Karácsonykor és újévkor – hernádszentistváni pajtásaival együtt – „házalt” a faluban: regölt. A játékos betlehemezésből és háromkirályozásból is kivette részét. Középsikolás korában már megmutatta „oroszlánkörmeit”, vagy ahogy akkor latinosan mondták: ex ungue leonem. A kassai Premontrei Gimnázium falai között kialakult az érdeklődési köre. Előírt tanulmányai mellett szívesen foglalkozott a magyar és a latin klasszikusokkal. Elmélyedt Petőfi és Arany János lírájában; az úgynevezett plebejus népiesség közel állt hozzá. A glóriás dalnokok, Ady és Sik Sándor modernségével megbarátkozott. Csak a szélsőséges avantgárd irányzatoktól idegenkedett. Az antik Róma nagyjainak, Vergiliusnak, Horatiusnak, Ovidiusnak a költészetét is kedvelte; Dante reneszánsz fantáziagazdagsága és Goethe klasszicista műgondja imponált neki. Észrevehető azonban, hogy idők múltán érdeklődési körében mind jobban feltűnt az önkifejezésre és az önfelfedezésre való igény. (Persze ez az igény lelki és szellemi világában soha nem zavarta meg istenhitét, evangéliumi alapállása és az organikus kereszténység eszméje által motivált életútját.) Mécs László az önkifejezésre való igényét azzal elégítette ki, hogy eleinte a *Zászlónk* című katolikus ifjúsági lapba, majd *Az Élet* című hetilapba, később a *Híradó* című napilapba és más sajtótermékekbe küldte el verseit. A lapszerkesztők hamar felismerték műveiben a tehetséges ifjú szerzőt: szívesen közölték alkotásait, az olvasók pedig várták és keresték az újságokban a magát hol felvidéki regösnek, hol 20. századi igrícnek, hol Tinódi Lantos Sebestyén kései utódának nevező Mester költeményeit.

Mécs László – az önkifejezésre való igényével párhuzamosan – késztetést érzett az önfelfedésre is. Tisztába akart jönni behatárolható adottságaival. Jólesett ezért neki, hogy – gimnáziumi pályafutásának befejezése előtt – a diákönképzőkör elnökévé választották; kipróbálhatta szervező- és irányítóképeségét. Kedvét lelte abban, hogy Tornyai Ányos az iskolában előadott *Tinódi* című darabjának ő lehetett a főszereplője; megtapasztalhatta, milyen rátermettséget kíván a közönség elvárásainak való megfelelés. Örült annak, hogy ünnepi beszédet is tarthatott, mielőtt elhagyta az Alma Matert: érzékelhette a jó szónoklat meggyőző erejét. De a gimnáziumi oktató-nevelő munkának tulajdonképpen csak azt köszönhette, hogy kialakította benne a papi hivatástudatot, és felismerhetővé, kimutathatóvá tette szellemi arculatán azokat az artistikus vonásokat, amelyek az eljövendő viharos években meghatározó szerepet játszottak költői-előadóművészi fejlődésében.

Valóban viharos idők jöttek... Mécs László még az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgáraként kezdte meg felsőfokú tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Magyar-latin szakra iratkozott be, de a teológiát is elvégezte. Sajnos, egyetemi évei nem teltek gondatlanul; beárménykolta őket a tragikus végkifejletű első világháború. A nemzeti-nemzetiségi indulatok fokozatos elszabadulása. A Monarchia belső és külső ellenségeinek egyre szembeötlőbb tényerése. A katasztrófa előérzete... Mire friss diplomával szolgálatba lépett, megváltozott körülötte az egyházi és a világi élet. Odalett a történelmi Magyarország. Kiheverhetetlennek látszott a trianoni sokk. Megkezdődött a csehszlovák államalkotás. Híre járt, hogy – a győztes antant mintájára – a gyanakvó utódállamok hozzáfogtak az úgynevezett kisantant megszervezéséhez. A magyarság számára az új határokon belül és kívül ütött a számvetés órája.

Fel kellett mérnie adott helyzetét és lehetőségeit. Törekednie kellett a többség és a kisebbség viszonyának normalizálására. Élnie kellett a csehszlovák állampolgárságból eredő jogokkal és

kötelességekkel. Ki kellett próbálnia – identitásvesztés nélkül – a harmonikus egymás mellett élés elvének gyakorlati alkalmazását. Persze Mécs László eleve megtagadta a helyezkedő, Janus-arcú vagy másképpen: új arcú magyarokat: „Nem kell nekem az újarcú magyar, // ki mint a tükrös szélkakas forog: // ha Prágát látja, Prágát tükrözi, // ha Moszkvát látja, már nemzetközi. // Maszkját mintázzák változó korok.” (Örökarcú magyar)

Ilyen körülmények között indult meg a felvidéki magyarság eszmélése és eszméltetése, magára találása. A folyamat elindításában úttörő szerepe volt Mécs Lászlónak, és egy irodalomtörténeti jelentőségű rendezvénynek. A rendezvény eseményszámba ment: a jelenlévők szerint felért egy politikai megmozdulással. Ezt bizonyítja Mécs Lászlónak egy réges-régi, közvetlen hangvételű beszámolója is, amely – *Mécs László szól hozzánk* címmel – a clevelandi *Magyar Katolikusok Vasárnapja* című hetilap 1984. március 4-i számában látott napvilágot. Idézem a beszámolót: „1922 vége felé lázba jött a felvidéki magyarság, mert a csehek engedélyezték az első magyar ünnepet, vagyis a Petőfi-centenáriumot. Ungvárt Rác Pált bízták meg a megrendezésével, aki a Ruzsinszkói Magyar Hírlap szerkesztője volt (főszerkesztője Zombori Dumi). Akkor én nagykaposon plébános voltam. Vicinálison egy óra Ungvártól. Pali eljött hozzám, és ünnepi ódát kért; azon kívül egy előadást Petőfiről. Az előadást megígértem, hiszen nemrég az egyetlen hallgattam Riedl Frigyes előadását Petőfiről két féléven át. Az ódát ellenben megtagadtam: „Nem tudok alkalmi verseket írni” – válaszoltam.

Mikor elment, mégis összetákoltam egy verset, házasítva Petőfi korát a miénkkel. Pali megint eljött; tetszett neki, és elvitte, hogy szavalót keres hozzá. Nem talált, hisz tőlünk minden és mindenki megszökött (az államfordulat idején), bank, színész stb. Kapacitáltak, hogy én szavaljam el. „Soha életemben nem szavaltam.” „Mindegy, próbáld meg!”

Mikor elment, „bevágtam”, sokszor elmondtam a tükör előtt. 1923. január 1-én a színházban elszavaltam. A közönség húsz percig állva tombolt, a székek ülőkéjével verték a támlát. Kimentem szellőzni. Odajött hozzám egy tagbaszakadt, erős orrú úr. „Havas Manó vagyok, az Új Közlöny szerkesztője. Szíriai destruktív.” „Mivel szolgálhatok?” „Kérem, ajánlattal jöttem. Én a zsidóktól összeszedek két hét alatt 200 000 cseh koronát az úrnak. Hagyja ott a reverendát!” „Miért?” „Élje ki magát, és írja ki magát!” „Hát akkor nem kell otthagyni a reverendát. Arany János civil és kálvinista volt, de minden sorát imprimaturrel jelezné a pápa.” „Mégis, gondolja meg!” Elváltunk. Ez az ember már tudta, hogy én tudok szavalni, s nagy erő lesz ez a „tudás” a Magyar Együttes számára. Én még nem tudtam. Rác Pali se tudta. Einmal ist keinmal.”

Amint Mécs László beszámolója tanúsítja, Ungvár volt előadói pályafutásának igazi kiindulópontja. Szavalóként ott hívta fel a figyelmet magára; a Petőfi-centenárium alkalmából *Szellemidézés* című versét mondta el. Ungváron találkozott először a lelkesedésében húsz percig állva tomboló közönséggel; ott vált saját alkotásainak leghitelesebb tolmácsolójává. Ungvár predestinálta a 20. századi Tinódi-szerepre; ott kapott ösztönzést ahhoz, hogy a Kárpát-medencében és azon túl is addig kongassa piros harangját, ifjú szívét, ameddig magyarul zengő hangját a jóra, a szépre, a szeretetre és az igazságra fogékony emberek igénylik.

A Tinódi-szerep hálás, de nem könnyű szerep volt. Talán néha fárasztó is. De vállalta. Kényelemből nem utasított el egyetlen szereplést sem. Ment, ha hívták, jótékonyági rendezvényekre; a híre és a neve vonzotta a közönséget. Ment, ha hívták, iskolákba; az ifjúság rajongott a jó megjelenésű, megnyerő modorú, kellemes orgánumú, tehetséges, impulzív és mély érzésű papköltőért. Ment, ha hívták társadalmi szervezetek; mindenüvé el akarta juttatni a verseiből áradó keresztény szellemiséget, erkölcsi és világnézeti meggyőződést, nemzeti hitvallást.

Nehéz volna teljesen hiteles kimutatást készíteni arról, hogy Mécs László előadóművészként mikor, hol és hányszor járt. De azért, hogy fogalmat alkossanak „mozgékonyágáról”, néhány nevezetes helyszínt a Kárpát-medencéből – ábécénk rendje szerint – megemlítek.

Ilyen a Felvidéken Beregszász, Érsekújvár, Guta, Ipolyság, Kassa, Királyhelmece, Komárom, Lelesz, Léva, Losonc, Nagykapos, Nyitra, Pozsony, Rimaszombat, Udvard, Ungvár stb., Erdélyben Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagykároly, Nagyszalonta, Temesvár stb., a Délvidéken pedig Zombor (1941 júniusa). Az anyaországban és Nyugat-Európában is többször „színre lépett”. Magyarországon Békéscsaba, Budapest, Debrecen, Fancsika, Kisvárdá, Mándok, Miskolc, Sárospatak, Sátoraljaújhely éltette őt, Ausztriában Bécs, Németországban Berlin, Franciaországban Lille, Párizs, Hollandiában Hága, Belgiumban Namur irodalombarátai ünnepelték.

Bizonyos országokban szinte divat lett a legsikerültebb Mécs-versek fordítása. Ennek bizonyítéka, hogy egyes költeményei már életében megjelentek franciául, hollandul, angolul, olaszul (olykor kötetbe szerkesztve), sőt szórványosan feltűntek német, spanyol, román, szlovák, esperantó nyelvű antológiákban és folyóiratokban is. A Mécs-kultusz ugyan a Kárpát-medencében – a költő politikai indíttatású mellőzése, üldözése és bebörtönzése miatt – a második világháború után átmenetileg csökkent, meg azonban nem szűnt. A nyugati magyarság – velük rokonszenvező tekintélyes amerikai és kanadai értelmiségiek segítségével – ébren tartotta. Hála Istennek, Mécs László rehabilitálása a halála előtti évtizedben megindult. Érdeme szerinti értékelése (főleg Szalatnai Rezső és Fábry Zoltán bátor kiállításának köszönhetően) az egykori hivatalos magyar szóhasználattal élve: folyamatba tétetett. Visszafogadása a magyar irodalomba jelenleg, születésének 110. évfordulóján is tart.

Lehet, hogy az eddig mondottak olyan benyomást keltettek, mintha Mécs László mai szemmel nézve is az egyetemes magyar irodalom élvonalába tartozna. Mintha minden alkotása kiállta volna az idők próbáját. Mintha minden műve kritikátlanul vállalható volna... Ilyen benyomást nem akartam kelteni! De ha tárgyilagosak vagyunk, el kell ismerni, hogy a történelmi Magyarország erőszakos felszámolása után a Csehszlovákiában maradt felvidéki magyar írói társadalom első nemzedékének élvonalához tartozott. Az ottani írástudók között vezéregyenység volt. Lírája széles skálán mozgott, gazdag tematikát ölelt fel. Kibeszélte a trianoni traumát. Egyéni és közösségi életérzésnek adott hangot. A megmaradás esélyeit latolgatta. És ha olykor melankolikus hangulat kerítette is hatalmába, a hit, a remény és a szeretet mentsvárárt kereste; a jövő felé fordult. Használni és hatni akart. Előbb csak az írott szó komolyságával, utóbb a kimondott szó mágikus erejével. Végül a kettő összekapcsolásával: a szavallással...

Igen, előadói képessége volt az a többlet, amelyet bel- és külföldön a jó ügy, a magyar ügy szolgálatába állított. Ezért – nem hiúságból, hanem elhivatottságból – tudott örülni a hozzásegődött sikernek. Tanú rá pl. a *Székfű* című vers egyik részlete: „*Kuruc-keresztény kultúrestély Kassán. // A pódium deszkáján szónokoltam. // Az ünneplés piros virága voltam // a nagy tömeg zajló, tengerlő tapsán.*”

Ügybuzgalmát csak növelte egy-egy olyan elismerés, mint amelyet az *Irodalom és Művészet* című folyóiratban olvashatott magáról: „Annyit tud, mint a legjobb színészek.” (1930. január 28.) Vele, illetve erdélyi előadókörútjával kapcsolatban Dsida Jenő mutatott rá Mécs László igazi jelentőségére: „Ő ma a szétszakított magyarság lelki ragasztója, országokat barangoló új Tinódi Sebestyénje.” (*Pásztortűz*, 1933. február 28.)

Előadóművészetével pl. abban a Franciaországban is, amely a trianoni béke legfőbb értelmi szerzője volt, elismerésre méltó szolgálatot tett: nem hagyott kétséget önérzetes hazafisága felől. 1935. március 23-án francia közönség előtt leghamarabb a *Civis Romanus sum* című, Erdélyben írt versét szólaltatta meg: „*Én magyarságom soha nem tagadtam, // de soha nem is kérkedtem vele, // nem pávatoll: egy mártír-pillanatban // csak a bőrömmel együtt jönne le.*”

Végül hadd szóljak Mécs László jól szervezett 1935-ös párizsi szerepléséről, amelyre a Sorbonne Richelieu-színházában került sor. A magyarul jól tudó Aurélien Sauvageot francia pro-

fesszor, aki 1923-tól 1931-ig az Eötvös-kollégium tanára és a Pázmány Péter Tudományegyetem előadója volt, a szóban forgó eseményről később a következőképpen írt: „... a Mécs által szavalásra kerülő verseket lefordították franciára, kinyomtatták, kiosztották a francia hallgatóság között, és francia művészek fel is olvasták minden egyes magyar szavalat előtt. Így a hallgatóság az olasz vagy német nyelvű opera hallgatóinak helyzetébe került, akik a franciára fordított szövegből kísérhetik az előadást. A többit elvégezte a szavaló egyénisége, tehetsége, hangjának csengése és lejtése. Egyébként Mécs megkért engem, hogy rövid beszéddel mutassam be őt, amit meg is tettem... Mécs – a professzor fontosnak tartotta hangsúlyozni – abban a kiváltságban részesült, hogy versei három esetben jelentek meg franciául, és a francia közönségnek Henri Membre mutatta be őt és főképpen az a Paul Valéry, akinek költészetét annyi magyar író tanulmányozta abban az időben.” (Vigilia, 1979 február).

(A Mécs László Emléknapok keretében 2005. június 25-én Nagykaposon elhangzott előadás szerkesztett szövege.)

Csecses korsó

Novák Valentin

Öreg poét' tanácsai a zsenge ifjúnak

Írnál, ha élnél?
Vésd fejfádra: bölcsődnél
mit duruzsoltak.

Hogyan írj? Ritka
szavakkal buja árvízt.
Árral a semmit.

Emeld magadhoz
a formát! Ha megzavar
szertetőrik majd.

Hírért sose írj!
Hisz elporlad, ki vinné,
vagy pénzre váltja...
Kincsért sose írj!
Hisz elporlasz és híred:
„Pénzsóvár” – marad.
Miért írj? – kérded.
A vízfutás, ha zavar,
vess belé követ!

Írd vízimadár
égbe-szökését. Fent, Lent
kímélje eszed!

A legszebb eposz,
szent apoteózis: a
pont kirakása.

Bölcselni haiku
kell! Írni botor tett, tudd!
A haiku virág.

Ha mégis írnál:
add el a tust, a papírt,
s ülj ki a kertbe!

Izzásból kiszakajtjuk

Éget az ég, e szent lepel-izzás.
Rajta krisztusi arc negatívja.
Püspöki, mélylilaságban fullad
tarló, déli tűzön a pacsirta.

És kabóca reszeli bilincset.
Még maholnap kiveti a kincset
föld-mély, aranyat, rezeket rejtő,
s fordul az égnek a hajdan-lejtő.

Nyelvel a tűz, a minden-emésztő,
láng-gyerekek ipiapacsolnak.
Füst szaporáz az égre, vizet kér,
és fellegi tömlők szakadoznak.

Vízi iramban ide-oda lények –
elszomorodnak az ősi fehérjék.
Szénvegyületben lakik-e a lényeg –
bontja e kétely az Isten erélyét.

Tépázott agyú zengzeti költők,
szétázott Duna-part sara rajtuk...
Bujdos a ritmus, a rím tovafut...
„Négy-elem-izzásból kiszakajtjuk!”

Lég, te kavarsz huzatot,
cikloni örvényt bennünk.
Szertehajított szók közt
te segíts törvényt tennünk!

Föld, te inogsz meg alattunk,
ha borba hanyatlik az est...
Tartsd meg a táltosi létrát,
míg verset égre tapasztunk...

Víz, te csobogj által tudatunk
kőteraszán, finomra csiszold!
Jövőbe kovászt szavalunk, hogy
ne legyen kor s ítész mi kiolt!

Tűz, vörös izzás, ennyi legyél csak!
Vers-tűz köre az Isten-egésznek,
lűktesd mivelünk csönd-bölcs magadat –
ritmusodon nem fog ki enyészhet.

Miró Kiss Ida

Este

Kihűlt a vacsora. Fényes poharakba
hiába kitöltve meglangyult a bor.
Odalenn a földben orrát fintorgatja,
Álmában a vakond halált szimatol.

Elképzelt szerelem vattacukra: emlék,
ragacsos ujjakon megszürkült maszat.
Pohár, tányér, ágy mind fölösleges kellék,
penészes mesekönyv, rossz szagú kacat.

Tányéron bűneim: aszott almacsutkák.
Tépett madárpihe szállong odakint.
Kölykeik etetik girhes anyamacskák.
Megszokták az éhet, megszokták a kint.

Elalhatok most már. Nincsen mire várni.
Karmait mereszti a csipkebokor.
Fénykockák zörögnek lenn a fűzes alján,
az utolsó vonat kongva zakatol.

Magolcsay Nagy Gábor

fiatal nő ebéddel

*Tóth Zsuzsannának
aki abortusza óta Almákat fest*

mond ki melegíti fel álmodat
mikor az anyaság lábosát kalapálja a halál
a hűtlen megérkezések szitanyomataiban
végtelen kérdőjelek a járólap-hideg szemek
fürdőlepedőd alól kigurul a végzet homloka
már csak elválni akarsz mindegy hogy kitől
mindegy hogy hova csak mindent ami el
tudod most kileheled minden bűnödöt
most utoljára csal törbe az almaillatú gyász
olyan mintha bolondok mosolyával
festenéd arcodat pedig csak belefeszülsz
a félhomályba bele a markolásba
melledre hajlik ebéd utáni agyhasadásod

Szénási Miklós

A pohár

Átlagos méretű, használt holmikak árusító üzletben vásárolt cipőik alá hajtani a világot még jelképesen sem akarták. Találkoztak, s amikor már harmadik vagy negyedik alkalommal látták egymást és Bálintnak tetszett az a határozottság, a női nemről alkotott általános nézetektől igen messzire fajzott viselkedésmóddal, ami Judit jellemző sajátossága volt, a lány pedig végre olyan férfival akadt össze, aki nem illesztett mondatai közé céltalan trágárságokat, s ezen kívül éppen abban a szakaszában voltak életüknek, különösen Bálint, aki már huszonnyolc is elmúlt, amikor az emberben olthatatlan szomjúság támad, melyet csak egy olyan pohár víz olthat el, mely pohárról elmondható, miénk, arcuk összeért. Szerelem volt-e vagy sem, ezt utólag nehéz volna eldönteni. Csókolóztak, fogták egymás kezét, hosszú és meghitt sétákat tettek imbolyogva a felhőkarcolók alatt és a rőt avart tiporva beszéltek önmagukról, vágyaikról, a nagy álomról, arról, amiről pontosan tudták, hogy soha nem fogják megvalósítani, de remélték, hogy ezt a másik talán nem veszi észre. Álmodoztak, mert a fiatalok és a szerelmesek álmodozni szoktak, csókolóztak, mert jólesett, és amikor lehetőségük adódott, gyorsan le is feküdtek, mert így volt jó, hogy nincs kibőjtölhetetlen várákozás, nincs türelem, csak a nyelvek vannak, a bőrön a tátogó pórusok, a nedvek, a szervezetben lejátszódó és a tudat által szabályozni már egyáltalán nem kívánt folyamatok.

Bálinték heten voltak testvérek és Bálint a középső volt. József, a legidősebb műszaki rajzolóként dolgozott, hamar elromlott a szeme, pedig szüksége volt rá, hogy lássa a vonalzó mellett született kis ceruza- és tollnyomokat, ugyanis házak és ezáltal emberi életek épültek ezekre a vonalakra. A hatodik fiú már nem élt. Születése napján e rideg és néha száználmasan csillogó világból gyorsan tovább is utazott, mintha az, amit látott az alagút szájából, nem töltötte volna el elegendő reménnyel és hittel az étellel kapcsolatban. Ki tudja, talán ő hozta a leghelyesebb döntést, mondogatta gyakran az ötödik, Nóra, aki lány volt, s akiről soha nem beszélt a család, hogy tizennyolcadik születésnapja után másfél héttel elköltözött otthonról, és írt egy levelet, melyben tájékoztatta szüleit és testvéreit, miszerint jól van, csak elege lett belőlük és lehet, hogy szó szerint kurva lesz rövid időn belül, de nem kíván velük foglalkozni a továbbiakban, ne is keressék, nincs értelme. Édesanyjuk haja akkor lett hófehér, apjuk pedig, aki mindig korán indult dolgozni és mindig későn ért haza, a hétvégeken pedig rohant a kertbe, hogy azt a kis zöldséget, gyümölcsöt megtermelje, s enni adjon a tyúkoknak, mert ezek nélkül már régen felfordulhattak volna, hiszen a magafajta állami hivatalnok, még ha vasutas is, akkor sem kereshetett annyit, hogy ilyen népes családot el tudjon tartani, apjuk a levél érkezésének napján leitta magát, betörte a fürdőszoba ajtaját és a tükörbe vágott öklével. Azt mondták a nagyok, nem sírt, de ettől kezdve már csak azért jött haza a kertjükből, hogy hozza a hagymát, az epret, a krumplit, mikor minek volt szezonja. Meg tyúkot is, amit mindig az anyjuk ölt meg, kint az erkélyen, minden hite ellenére, mert Isten teremtményét látta az oktan szárnyasokban is, és úgy érezte, minden késszúrással távolabb kerül a hőn áhított túlvilági békétől, ami pedig egyetlen reménye volt még ebben a korban is, amikor imádkozni sem nagyon tudnak már az

emberek, mert eszükbe sem jut, hogy ufókon és rajtuk kívül létezhetnek mások is a világegyetem határain belül. Bálint, a középső gyermek anyjában mindig a gyilkost látta, aki szeretettel fogja a kést és a szeretet családjára irányul, de a penge a tyúkra. Kisgyerekként soha nem evett a leölt állatok húsból, de ahogy iskolás lett, napközis, a menzán nem hagyhatta ott mindig az ebédet. Bálintnál fiatalabbak hárman voltak. Erikának, aki olyan sokat dolgozott, mint az apjuk, s a helyi szálloda mesterszakácsainál is jobban főzött, és nagyobb rendet tartott maga körül, mint az összes szobaasszony együttvéve, indigónyi esélye sem maradt, hogy férjhez menjen. Könyvelő volt ugyanis a vendéglátóiparban, és cégénél elvárták, hogy első legyen számára az iktatás. Reggel korán kellett bemennie, és este, még nyáron is, csak sötétedés körül volt lehetősége, hogy hazainduljon, különben sohasem ért volna a számlák és a listák végére, ugyanis valahogy mindig úgy adódott, hogy újabb és újabb adatokat kértek a főnökök és ezeket senki más elő nem tudta keresni olyan biztonsággal, mint ő. Eszternek hívták a legkisebb lányt. Hároméves korában látott először kottát, és pár nap múlva már folyamatosan tudta olvasni az öt vonalra rótt titkokat. Különös gyermek volt, aki miatt hosszas töprengések és átvirrasztott éjszakák után, melyeknek különben nem igazán volt értelmük, hiszen senkivel nem oszthatta meg kételyeit anyjuk, gyermekpszichológushoz ment az egész család. Az asszisztens nő hátrahőkölt, amikor kilépett, hogy ki a következő és felállt hat gyermek, meg az erőteljes testalkatú, bár, mint a benti beszélgetés során kiderült, lényegesen gyengébb idegzetű asszony. Csak akkor nyugodtak meg az egészségügy fehérköpenyes dolgozói, mikor a család eltávozott, pedig magában a rendelőben csak az Eszterke nevű kislány és a mama járt, de amit hallott és látott, az a doktornőt teljesen felkavarta, idegessége pedig beosztottjaira is átragadt, mintha vírusos eredetű lett volna. Neveljen belőle művészt – mondta a doktornő, amikor nem jutottak közös nevezőre az édesanyával, és felállt, hogy személyesen tárja ki előttük az ajtót, ezzel jelezve, hogy végérvényesen befejezte a konzultációt. A legkisebbik fiú volt, Ferenc, vagy ahogy mindenki hívta, Ferike, ezt nem is tudta lemosni magáról, csak huszonnégy évesen, amikor összeverekedtek Bálinttal, aki pontosan tíz évvel volt nála idősebb és öt kilóval könnyebb és akkor, azon az estén annyi vér folyt a lakásban, hogy Eszter, aki már csak mint vendég tartózkodott ott, nem bírta tovább és kihívta a rendőrséget. Addig azonban sok minden történt Judit és Bálint között is. Egyik sétájuk alkalmával, mikor a hold kereke naivan kilépett a felhők gomolya mögül, ők pedig a városszéli erdő irányából hazafelé tartottak, ahol kisebb baráti társaságukkal szalonnát sütöttek, Bálint rosszul lett. Nem bírta a gyomra a zsíros ételt, elnézést kért és a közeli bokor mögé ment, hogy könnyítsen magán. Először csak a levegő tört fel a gyomrából, némi hang kíséretében, amiről ugyan nem tehetett, de hogy ilyen szemérmes volt, ennyire férfi, igazi férfi, ahogy Judit értékelte, végképp sikerült beiratnia magát abba a könyvbe, amit a lány az általa megismert fiúkról vezetett. Ezt a bizonyos naplót Judit azért kezdte kora kamaszéveiben, mert úgy gondolta, ha leír mindenfélét, igazat és hamisat, olykor hagymázás történetfoszlányokat is mint naplójegyzeteket, és ezek egyszer szülei kezébe kerülnek, lesz esélye rá, hogy eltávozzanak e világból időnek előtte. Nem voltak ugyan kifejezett szörnyetegek, de olyan életet éltek, amivel e már nem gyermek és még nem felnőtt teremtés képtelen volt bármit is kezdeni. Apját, az erős és vezető beosztásban dolgozó férfit, aki vasárnap az ebédhez képes volt nyakkendőt kötni, mert úgy tartotta, hogy ez kijár a nőnek, aki főz és mos rá és gyermeket szül neki, fenntartás nélkül bálványozta. Apja másik énjét azonban, akinek nőügyei miatt folyamatosan szégyenkeznie kellett, s aki ha ivott, késsel zavarta körbe a családot a folyosón, engesztelhetetlenül gyűlölte. Ha rosszat álmodott később, akkor is őt látta, ahogy botladozva, torz arccal kergeti, pedig a valóságban rég nem tudott már járni se nagyon az öreg. Aktív sportoló korában szerzett térd sérülése következtében évről évre rosszabbra fordult az állapota és végül műteni kellett. Lassú, hosszadalmas lábadozás

következett, hétköznapi pokol, ahogy Judit definiálta naplójában, ugyanis a szülők elszánt szelidséggel kínozták egymást. Anyjuk az apa csonkolását megelőzően végigjárta szinte minden létező női betegséggel a kórházakat. Noha egykor a szépségéről volt híres, hamar és hirtelen elvirágozott, tönkrement, idegei egyre kevésbé voltak képesek megbirkózni a felnőtt, önálló élet kihívásaival, a háztartás vezetésével, a kávéfőzéssel, a gyerekneveléssel járó feszültséggel, s a férje vezetői karrierjéből következő elvárásoknak sem bírt már megfelelni. Amellett, hogy anyai ágon genetikusan is terheltnek számított, mert nagyanyja férje nagyanyjának volt az unokatestvére, és hasonlóan közeli rokonok frigyéből származott. Így Judit is csak találgatni tudott, miért is érzi olykor elviselhetetlennek a külvilágot, a legkisebb zajt vagy éppen azt, ha percek óta meg sem szólal a telefon a szobájában. Anyai nagyanyját, aki ott lakott velük szemben a folyosón, csak azért nem vitették be a zárt osztályra, mert bérlakását azonnal elveszítették volna, hiszen e tekintetben is ínséges idők jártak, s kincs, nagyobb, mint másfél szoba plusz étkező a belvárosban, aligha létezett a legtöbb ember számára. A szülők nem haltak szörnyet Judit jegyzeteitől, mert sohasem találtak rá, Judit viszont egészen addig folytatta az írást, míg eldöntötte, ehhez a fiúhoz, ehhez a Bálinthoz hozzá fog menni feleségül, ha megkéri, akkor pedig, biztos, ami biztos, nehogy éppen ő akadjon rá, úgy döntött, elégeti.

Bálint tényleg megkérte Judit kezét, és e döntés bizonyos értelemben mindkettejük életének legszebb, de inkább legfontosabb napját hozta el. Judit számára a lánykérés annak igazolását jelentette, hogyha az ember nő, s ennek ellenére olyan életet él, ami nem tipikusan nőies, elveihez pedig, melyek talán kétes igazságúak, de számára az egyedül elfogadható valóságot jelentik, összeszorított foggal és kitartóan ragaszkodik, akkor is beérik a nőiség, mint társadalmi létforma egyedül elfogadható gyümölcse. Ez pedig hihetetlen büszkeséggel töltötte el, ami viszont azt is jelentette, hogy az a kőarc, amivel néha a többi ember felé fordult, talán nem is annyira a sajátja. Vagy nem kőből van, hanem talán gipszből, ami kezdetben remekül formázható, ám sokkal kevésbé stabil.

Judit kamaszévei a lázadás jegyében teltek el. Utóbb persze belátta, nemet mondani mindenre és lehetséges megoldások felkínálása nélkül elvetni alapvetően kispolgári mentalitásra utal. Nem az a hippi, fogalmazta meg az egyik fiú a bandából, akikkel a hátsó udvaron lógtak végig nyarakat, cigarettázgatva, sörözgetve, néha meg futva, ha feltűntek a rend egyenruhás őrei, akinek derékig ér a haja, mert ha mindenki növeszti a bozontját, akkor már senki nem különbözik a többitől, s ha mindenki egyforma, akkor más alternatíva, mint az olló meg a borotva aligha marad, hanem az, aki nem is hasonlít a képhez, ami a közgondolkodásban a hippiről él. Mivel a hippi különben a hatvanas évek ifjúságának volt jellegzetes fazonja, ők csak nosztalgiaiából váltak Berger-kópiákká, és a gyér mozikínálatnak köszönhetően, hogy hónapról hónapra másorra tűzték hol itt, hol ott Milos Forman musical-adaptációját, a Hairt. Utóbb aztán, a fenti eszmefuttatásnak köszönhetően kivétel nélkül sorra kipördültek a társaságból, szétszóródtak, mint szandálból a sárga kavics a múzeumpark kusza ösvényeinek végén. A egyik srác a jövedelemszerzés passzív módját választotta, pénzért közösült férfiakkal és ebből egészen szép lakást hozott össze, szerencsétlenségére azonban tízemeletesekkel telítődött lakótelepen, ahol pár év alatt vészesen szétrobbant a közbiztonság és az élet hasonlatossá vált az észak-amerikai civilizáció legragyásabb foltjait jelentő periférikus munkásnegyedekben vándorló nyomorhoz, mely kerületek fénykorukban talán a középosztály számára elérhető csúcspontokat jelentettek, utóbb viszont, a fogyasztói kultúra körforgalmának megfelelően elnéptelenedtek, és csak a végképp menthetetlenek maradtak ott, elbarikádozva magukat mindentől és mindenkitől. Egy másik fiú butikot nyitott, majd profilt váltott és szponzorként tűnt fel kulturális rendezvényeken, koncerteken, drogellenes fesztiválokban, ahol a büfében az ember nem csupán vodkához, meg kilencvenhat százalékos, tehát majdnem tiszta alkoholhoz juthatott, de

természetes és mesterséges alapanyagú egyéb gyorsítókhoz is. Judit belátta, hippinek lenni a nyolcvanas évek még szocialista, ám a felszín alatt erősen kapitalizálódó világában igen értelmetlen cselekedet. Kortársainak jó részével ellentétben nem csatlakozott a „jövő itt van, de sose lesz vége” feliratú zászlót lobogtató URH-Kontroll-Sziámi-féle kultúr-rock and roll vonalhoz, sem a tradicionális közegétől megfosztott és alternatíváinak összes tartalmát felélt, durván évtizedes késéssel jelentkező punk-mozgalomhoz, valamint nem tűnt fel a kilencvenes évek fordulóján egymást elsősorban szövegeikkel késelő gótikus-, neo- és skinrockerek táborában sem. Szürke és szikár egyéniségnek hatott e parádében, ám ha kinyitotta a száját, lazán sarokba szorította agresszív érveivel beszédpartnereit abból az alapállásból kiindulva, hogy egyrészt ő már mindenen túl van, másrészt pedig embert rajta kívül aligha hord(ott) hátán a föld. Ez Bálintnak nagyon tetszett, szerette Judit arcának pírját, ha elfogta a lányt a harag, és a szikrákat, melyekről kapcsolatuk kezdetén nem átalotta azt mesélni öccsének, Ferikének, hogy igenis képesek meggyújtani a cigit.

Juditnak Bálint a férfit jelentette, a falloszt és a magvetőt, az oltalmazó és felszolgáló hímet, az ellentétes pólust, mely épp különbözősége révén képes vonzerőt kifejteni.

– Gyereket akarok tőled – súgta a lánykérést követően. A szabadban szeretkeztek, az óvoda és a nyugdíjas otthon közötti átjáróban, és Bálint hagyta, hogy előbb a lány élvezzen el, csak aztán engedett szabad folyást a kikívánczoló sűrű, s mint utóbb olvasta, igen tápláló fehérjének. (Tizenhat adag nagyjából hétfogásos vacsorának felelt meg egy zsidó nő szerelmi életét taglaló könyv szerint.)

– Hol fogunk lakni? – kérdezte Bálint riadtan, ugyanis megszólalt benne a tudata mélyén lapuló és őskori félelemben élő elnyomott hím. Szüleinél több hely már nem volt. Nagyszülők, magányos nagybácsik vagy nagynénik sehol. Lakás nélkül családi élet nincs, a fizetése viszont, amit hónapról hónapra hazavitt, körülbelül a cigarettaszükségletére és az előzetes kalkulációk nélkül vásárolt könyvekre, üres magnókazettákra, gombfocicsapatokra volt elegendő.

– Nagyanymnál – mondta Judit. Nem is emlékezett rá utóbb, hogyan tudta abban az ihletett pillanatban kitalálni az egyetlen lehetséges és teljesen az alkalom hangulatához illeszkedő választ. – Itt lakik velünk szemben, a folyosó túloldalán.

A kosz rémregényekbe illett, egyben nem is fért volna el. Legutoljára talán átadását megelőzően takaríthatták ki a lakást. Bálint legyőzte ellenszenvét és csókot nyomott a mama képére. Több liter hipót és nyolc vagy tíz kefét használtak el a takarítás során. A nagyi visszavonult a kisebbik szobába, a nagyobb az ifjú páré lett, akik családjuk minden tiltakozása ellenére kimondták a csak kezdetben és akkor is csupán mérsékelten boldogító igent. A mézeshetek tényleg mézések voltak, mert Bálint a második este eltörte a teához hozott, aranyló sziruppal teli üveget. Az ágyra folyt az egész és szelíden ringatta tetején, mint sárga óceán, az üveg-szilánkokat. Röpült az ágy, s mert másra nem futotta, felfújható matracon aludtak ettől kezdve, amire csak turisták, szerelmesek és idioták képesek.

Hol romlik el minden és miért, tette fel később Judit a nagy kérdést, hogy egyedül feküdt a szobában, és azon tűnődött, kellene-e sírni azért, mert a fia, Balázs leérettségizett és elköltözött. Igazán nem szerette soha ezt a gyereket. Az életét keretek közé szorította és elvette a lehetőséget előle, hogy megtalálja önmagát, azt, aki különb szeretett volna lenni nemzójénél. Túl hamar fogant meg Balázs? Talán. Juditnak nem azonnal tűnt fel, hogy a születését követő hetekben Bálint megváltozott. Már nem főzött kávé, nem vitte első szóra a teát, nem futott kifliért hajnalban és nem hozott heteken keresztül ajándékot, semmi apróságot, ami azelőtt elképzelhetetlen lett volna. Akkor, verte a párnát öklével, s egy pillanatra hátrahőkölt, ahogy elborzadt töredezett körmei láttán, azzal vigasztalta magát, hogy Bálint munkahely-változtatása miatt van ez. Új emberek, lényegesen rosszabb körülmények között kellett naponta tíz órát

lehúznia, igaz, magasabb fizetésért, de jóval messzebb, mint ahol addig dolgozott, s ahonnan hazafordulhatott délben ebédelni. Judit eleget küszködött az ordító Balázssal, nem ért rá naponta újabb és újabb szendvics-különlegességeket alkotni, Bálint pedig árvának érezte magát. Az árvák szeretetre vágnak. Bálint olykor nem is tudta, van-e lényeges különbség a szeretet és a szerelem között. Szerelmes volt Juditba, míg kettesben éltek. A torz, puffadt hasában édes terhet cipelő asszonnyal azonban már nem tudott mit kezdeni. Az a nő már nem a régi Judit volt. Hiába ugyanúgy fogta a cigarettát és fújta a füstöt, ahogy a másik, a korábbi Judit, aki felnézett rá, s akit ezért nagyon lehetett szeretni. Nem zavarta, hogy az anyja üvöltözik vele, dobja már el azt a rohadt cigarettát, miért nem képes megérteni, hogy a gyerek átítatódik a nikotinnal, és nyomorék is lehet akár. Később aztán, amikor Balázson első ízben mutatkoztak a károsodás jelei, mert immunrendszere gyenge volt, és a legkisebb szélben is súlyos megfázásokat szedett össze, Judit kategorikusan kijelentette, hogy az az idióta gyermekorvos félrekezelte a kislányt az ócska és igénytelen gyógyszerével. Ezt természetesen odavetette a doktornőnek is. Bálintnak a szemébe mondta, hogyha más nő szagát fogja érezni rajta, mehet, ahova akar. Bálint ezen csak azért nem vigyorgott, mert tudta, Judit nem viccel. S a biztonság kedvéért kioldalgott a fürdőszobába, hogy még egyszer megmosakodjon. Bálint szerelmes volt minden nőbe, aki engedte magát fogdosni, tartotta az arcát, a száját, és ha elragadta a hév, könnyű kézzel nyúlt a férfi nadrágjához. Szerelmes volt ezekbe a szeretetre éhes, olcsó gyári nőkbe. Utóbb, hogy olykor fény gyúlt az elfüggönyözött szobákban és a szöszös pléd lecsúszott a nyirkos testekről, felfedezte, mennyire egyformák, idomtalan, elhízott mind, akár Judit. De vele ellentétben ezek legalább úgy tettek, mintha fontos volna számukra is az ölekezés.

Judit akkor kergette el a férfit, amikor Balázs még nem járt iskolába. Nem a nőket unta meg, hanem Bálint álmait. Azt, hogy ott maradtak mindörökké a férfi pupillái mögött forgó sötét csodákkal teli birodalomban. A nagymama, a bolond öregasszony régen halott volt már ekkor. Néha vissza-visszajárt ugyan, Judit hallotta a fürdőszobából a csap csorgását és ilyenkor kiverte a veríték, kérlek, vacogta, menj ki Bálint és nézd meg, mi az. A férfi kábán kitámolygott, elfordította a fogantyút, aztán beajult Judit mellé és másnap soha nem emlékezett, történt-e valami az éjjel. A nagymama ilyenkor néha odacsoszogott a matrachoz és hallgatta, hogy szuszog a két fiatal a paplan alatt, a reszkető nő, meg a mélyen alvó férfi, de nem szólt hozzájuk. Szerette volna megkérdezni, mit keres a régi szobájában az a nyöszörgő, göthös kislány, de mire ideért, már nem emlékezett rá, mit is akart mondani.

– Kergesd el – ennyit dűnyögött, amikor utoljára nyitotta ki a csapot a fürdőszobában és Judit kimászott a paplan alól, felkapcsolta a lámpát a szobában, az étkezőben és a folyosón, és szemébe nézett. Aztán vállat vont:

– Ne félj tőlem. Az unokám vagy.

Reggel már csak arra emlékezett Judit, hogy elege van Bálintból.

– Menj el – kérte. – Nem akarok veled élni.

Bálint nem értette az egészet. Addig anyukának szólította az anyósát és apukának az apósát, amitől azokat a hideg rázta, és tulajdonképpen Bálintot is, de őt az anyja úgy nevelte, fiam, ha beházasodsz egy családba, akkor ott találsz a te atyádat és a te atyádnak a feleségét, hát add meg nekik azt a tiszteletet, ami nekünk is kijárt volna. Nem tudta elképzelni, mi lesz, ha elmegy, s ha találkoznak az utcán, a boltban, mit is mondhat majd akkor nekik és mit fognak szólni ők, hogy már nem laknak együtt Judittal. Kérte, hadd maradjon. Judit azonban nem volt hajlandó visszavonulót fújni. Képébe vágta, mennyire gyenge, jellemtelen férfi Bálint, hogy tud mindent, hogy az összes piszkos kis szukát ismeri, és hogy sokáig úgy gondolta, még akkor is jobb, ha családban nő fel a gyermekük, ha az a férfi, aki az apja, eredendően egy jellemtelen senki.

– De most már vége. Kérlek, menj el.

Bálint haladékokat kért. Két hetet. Annyi kell, magyarázta, hogy albérletet találjon. Az anyjáiékhöz nem akart visszatérni, máshova meg nem mehetett. A két hétből három lett, hónap, másfél hónap, negyedév. Balázs Judit szobájába költözött, Bálint a gyerek régi helyét foglalta el. Tavasz volt, hogy végül lelépett, amikor már senki nem számított rá. Soha többé nem kopogtatott be az ajtón, nem hívta fel Juditot, nem érdekelte a gyerek, aki szerinte tönkretette különlegesen szép kapcsolatukat. Judit is jobban szerette volna, ha egyedül maradhat, ha a gyerek elköltözik az apjával, de neki nem volt már választása. A párna szöszös volt, a körme töredezett és a szobában sárgák a falak. Hogy elszaladtak az évek, gondolta Judit, mielőtt a villanykapcsolóhoz indult volna, és sírdogált még, mert Balázs felnőtt lett, elhagyta őt, ahogy mindenki, aki valaha fontos volt valamiért, kivéve talán a nagymamát, a bolond és halott öregasszonyt, aki olykor kinyitotta a fürdőszobában a csapot, mert szomjas volt, és nem emlékezett rá, hol talál poharat, a nyaka pedig nem hajlott egészen, képtelen volt odatartani a víz alá a száját, s Judit, hogy nem bírta már tovább fokozni ezt a mérhetetlen önsajnálatot, erőt vett végre magán, felkapcsolta a lámpát a szobában, az étkezőben, a konyhában, kinyitotta a szekrényt, levett a polcról egy poharat és bevitte a fürdőszobába, tessék, mondta a nagymamának, igyál. A legyek vezették oda a szomszédokat. A vízzel és repedésekkel teli pohár akkor hullott csak darabjaira, hogy kifeszítették a földön fekvő nő kezéből.

Fedő cukortartóhoz

Bertha Zoltán

Hűség és sokféleség

Karakteres színfoltja volt – és maradt – Észak-Magyarország, Miskolc és környéke szellemi, kulturális életének a Kelet alkotócsoport. Az 1973 óta működő irodalmi és művészeti társaság, társulás – mai hivatalos nevén: Kelet Irodalmi és Társművészeti Egyesület – jellegzetes és meghatározó értékekkel gazdagította az észak-keleti tájakon új és új hullámokban pezsdülő művészeti folyamatokat, jótékony hatással bírt a régió kulturális önszempléjének és önértékelésének árnyalására, erősítésére. Az egyéb kulturális centrumok és fórumok mellett, illetve azokkal összefüggésben a szűkebben vett eliten túli, szélesebb kiterjedésben is megnyilatkozó szellemi cselekvésre, tevékenységre biztató, bátorító légkörrel járult hozzá az értékteremtő hagyományok folytonos bővítéséhez. Az alkotóközösség tagjai együttesen és egyenként is résztvevői lettek nemcsak a vidéki, de országos hatású szellemi-erkölcsi törekvéseknek, s mára nagyjából termékeny életpályát mondhatnak magukénak. Az indulás közös impulzusai és emlékei azonban arra készítetik őket, hogy három évtized múltán is megörökítsék együvé tartozásuk hangulatát, élményét, kifejezzék kötődésüket, felmutassák morálisán elkötelező hajdani és mai vállalásuk értelmét és minőségét. Ez sugárzik legújabbban megjelent közös kötetük, a *Régi – új lenyomatok* című antológiájuk minden lapjáról, amely már a hetedik Kelet-antológia. Mert kezdettől erős volt az igény és a szándék az ilyenféle megmutatkozásra, és sikerült is (a társasági fennállás évfordulóihoz kapcsolódva) időnként egy-egy gyűjteményes könyv közreadása. Az

1975-ös *Kelet I.* kötetet az *És mégsem elégia...* (1979), a *Nyílt levél* (1983), a *Negyedik üzenet* (1993), a negyedszázados ünnepet köszöntő, kiállításában is impozánsan reprezentatív és emlékezetes *Kettétört fél század* (1998), majd a *Hit a szóban* (2000) követte. Egy emberöltőnyi idő után jelentkeznek most újra a „keletesek” – mert „ha Kelet-évforduló, akkor Kelet-antológia” (miként régebben szinte jelszóvá vált a „hőskorszak” találkozóra, összejöveteleire, műhelymunkájára utaló mondás is: „Ha kedd, akkor Kelet!”). Mindezt szellemesen idézi fel a tömör és tartalmas előszóban a könyv anyagát válogató-szerkesztő egyik szerző (s az alkotókör egyik vezetője), Szabó Bogár Imre. Azt is leszögezte, hogy a vállalkozás, a szellemi szövetség – amelyet persze nemcsak a kultúraszertető közvélemény, hanem az akkori hatalom is fokozott „figyelemmel” kísért – mindig önkéntesnek és szabad belső igényből fakadónak bizonyult. Természetszerűleg voltak olyanok, akik idővel eltávolodtak egymástól, s olyanok is, akik később kapcsolódtak a közösség vonzáskörébe. „A Keletre, az észak-keleti tájhazában élő irodalmárok (e fogalom nem szűkíthető le csak az írókra, költőkre!), irodalombarátok, -pártolók ezen csoportjára, mint önkéntes, laza szerveződésre, mindig is jellemző volt a sokrétűen, sokoldalúan értelmezett el-nem-kötelezettség, az emberi, meggyőződésbeli, lelkiismereti, művészi stb. – olykor élesen megnyilvánuló – különbözőségek el-, sőt befogadásának szándéka.” „Igen jelentős irodalomszervező, közművelődési tevékenységet fejtett ki hosszú időn át, amit mindmáig aligha sikerült pótolniuk más

hasonló törekvéseknek. Ebben kétségtelesen Utry Attilának, a keletesek névadójának és kitűnő szervezőjének jutott a főszerep (akinek talán éppen maga a Kelet a legfontosabb műve!), valamint a közülünk már örökre eltávozott Hajdú Gábornak, a Kelet egykori elnökének." A szerkesztők (Szabó Bogár Imre mellett Cseh Károly és Fecske Csaba) szerint a jelen válogatás „ízeltőt ad azon alkotók egy részének a szerzőre jellemző (de közös könyveink egyikében sem szereplő) munkáiból, akik keletes voltukat továbbra is vállalva a most sem kötelező hagyomány részesei kívántak lenni". A neves (és hasznos kis életrajzokkal bemutatott) szerzők régebbi és újabb művei azonban azt is határozottan tanúsítják, ami mindjüket – mind az (alfabetikusan felsorakozó) tízüket – sajátos egyéniségekké teszi, ami markánsan megkülönbözteti őket egymástól. Önálló látásmód, szuverén formavilág kialakítása tekintetében természetesen a legkiválóbbak, a kiforrottabbak és elismertebbek járnak elől, de mások is olyan hangon szólalnak meg, amelynek jellegzetes vonásai tagadhatatlanok.

Cseh Károly artistikusan stilizált, kristályos finomított, remekművű versei (és litván műfordításai) természeti, kozmikus színek és fények villódzó áttünéseiben érzékeltetik az evangéliumi jelképek, motívumok sugárkörébe vont személyes sorstapasztalatokat és örök emberi léthelyzeteket. Az ezüst, az arany, a fehér, a kék ragyogással enyhén misztikussá légiesített kolorit áttetsző világításában a szimbolikus év- és napszakok, az ígésző tájalakzatok, a növényi létformák is megnevelítő transzcendentális-üdvörténeti jelentéssugallatokkal töltekezhetnek. Már a verscímek is ezt a különös, leheletfinom, éteries („fényfóhász”-os) áhítatosságot, atmoszferikus, spiritualizált hangulat-tartalmiságot sűrítik (*Kései ősz, Alkonyi időzés, Ádventelő, Kékben arany jel, Havas vigília, Ádventi éj, Csöndes fehér, Faoltár, Zajló ezüst, Kék hívás, Fényes-fehér, Húsvéti hazatérés, Hajnali oltalom* stb.). Igen jellemző megnyilatkozása mindennek például az *Uj-*

jong a fehér című törekeny miniatűr: „Oda-fent szemközt a domb tetején, / hol világlott a hó böjt elején, / ott most kőkenyfák virága remeg: / ujjong a szirmuk – fölmécsellenek, / ring az Igévé újult fehérség – / hirdeti magát, hirdeti: Húsvét!”

Dudás Sándor olykor időmértékesen lendülő természetleíró verssorai között vagy érzelmeket exponáló önportréiban nyugtalanabb kérdésfutamok kanyarognak; a keserűség, a hiábavalóság, a mulandóság sokféle érzetformáiban az önfaggatás, a válaszkérés emóciói tolnak föl. „Kihűlt, holtsápadt érzelem... / Micsoda dermedés ez? / Megegz, vagy csak játszik velem?” (*Dermedés*); „Bekebelez a pillantásom. / Mitől félsz, hogyha nézlek?” (*Tavaszi hóhullásban*); „hiába hull a fákra / megadón, alázatosan / a szélcsend glóriája?” (*Ősz közelít*) – hangzanak a kétely, a dezillúzió vibráló taktusai.

Fecske Csaba kimérten hullámzó (gyakran négy soros versszakokká kerekedő, de mindig központozás nélküli) mondatainak jellegadó alaptónusa a szelíd és meditatív melankólia zsongó, zsongító lélek dallama; a rezignáltan is titokfűrkésző elégikusság. Lét és idő rejtelmeivel, sejtelmeivel szembesül a lírai én, s az egzisztenciálisan átélt elmúlástudat bölcséleti dimenzióit borzongatón ellenpontozza, még inkább revelálja a hétköznapi, olykor banális tárgyiasság világa. A képi szemléletesség hitelesíti elsősorban az elmúlt idő, a megragadhatatlan múlt, jelen és jövő lélekizgató hatalmával birkózó halandó ember reménytelen reményét: az emlékek létében, a létezés emlékeiben való megkapaszkodás örökös vágyát. Az ittlét határszituációiban, a „semmi peremén”, az „időgondozóban” (ahol „egyre nehezebben és / drágábban vesszük a levegőt egyre több / van már belőlünk az időben mint a térben”, s „itt vagyunk / ahol előtte senki sem volt bőrünk alatt”, vagy amikor „az emlékezet dohos levegőjű lomtár”, „életünk uszadékait sodorja az idő árapálya”, s az elődök „emlékek fűrészpórával tömött bábok”), a csontjairól lassan „letekeredő” élet láttán, a folytonosan

sajgó emlékékezés áramlásába merülten a volt-lét varázslatos valóságáig nyújt mégis vidító enyhet a fájdalmasan tűnődő-merengő lélek számára: „jó volt gyereknek lenni / jó volt ha volt mit enni / emlékszem én mindenre / mindenben mindig egyre / nem szegte kedvem semmi / életem van ezernyi / lelkeim incselkedve száll / előled karvaly-halál / jó volt gyereknek lenni / jó volt csak lenni lenni”; „már nincs belőle semmi / egyedül én maradtam / emlékeim salakja / a halhatatlan létből / egy pillanat sincs többé / egy ágyba fekszik immár / soha és mindörökké / jó volt gyereknek lenni / itt lenni lenni” (*Jó volt*).

Furmann Imre verseiben a számvetés és az önjellemzés prózaian keserű akkordjaiba, az „örldődő”, „végtelen csellengés” hiányérzeteit, az „örvénylő idő” emésztő hatását gyakran nyersen depoetizáló, alulstilizáló groteszk iróniával kifejező hangütésekbe kíméletlenül belevegyülnek a mélytörténelmi tapasztalatok gyötrelmei. A családi, közösségi emlékezetet feszítik a kegyetlen vagy akasztófahumoros tanulságok („Nyolcvan ember / halt meg a hazáért, kábé. / Kétszázézetet a fagy ölt meg, / vagy halálos találat ért” / *Ragacsos évek*); „mindegy hogy hívják az embert, az a / lényeg, milyen fogságba esik” / *Emlékl*), de a jelenkor költője is ezekből meríti az erkölcsi erőt (társadalom)kritikai ítéletalkotásaihoz.

Leleplező lírai állapotrajzok Káli Sándor lát-leletei is – mai életünk bizarr megnyilvánulásait bujkáló szatirizáló-karikírozó vénával feltáró játékos-fanyar pillanatképei (amikor a „kétkezi munkás francia szóval / rendel a pultnál: máma menü! / Két deci bor, szőlőt sose látott, / drága forintért fránya nedű” – *Önki-szolgáló idill*; vagy amikor a mobiltelefonba suttogott szerelmi vallomást a hangposta-jel nyeli el – *Szép új világ*). A „gyönyörű, újralett” „vezérsugár”, a „földi irányítótoronny” minde nek fölött mégis a szerelem: ennek hangjait őrzí a „fekete doboz”, amit – „ha meghalok” – „a nagy folyóból” kihalászatnak (*Megnyugvás*).

Szabó Bogár Imre gondolati versei olyan súlyos jelentéseket hordoznak, hogy hangsze-

relésük is a komorság, a tragikum felé hajlik. A világgal és önmagával viaskodó ember környezetében, érzelmi kapcsolataiban („árván”, „emberként a semmiben”), mindenütt veszteséget, harmónia hiányt, bevégződő létromlást észlel – a „soha sincsen nyugalom” vagy feloldódás önreflexív-önértelmező létszituációjában. „A mindenség vérzik / át az életem / is”, „bőjti szelek” fújnak, riaszt a nyelv- és értelem pusztító „út vége”, s irdatlan a zaj „a kiürült, de ürülékkel teli tereken”. A biblikus lamentáció, a „de profundis” kiáltozás mocsárba, sárba süppedésről, jó szó hiányáról, a vasszegezes keresztes keserves cipeléséről szól – az *Ómagyar Mária-siralom* megrendítő litániás parafrázisaként: „Világnak világa jön. / Majd. / Tudom. / Fiaid még fölsegít egy égő / hajnalon. / De addig?”; „Urunknak híre – hamva sincs. / Mária, segíts, jaj, segíts!” (S.O.S., *Mária!*)

Tornay Mari verstereit sűrű, intenzív képesség telíti: látomásossá tömörülő, kavargó emlékképzetek érzékletes közegében elevenedik meg főként a régi falu és kisváros, az elmúlt életforma tárgyi és szokásvilága. Az egymásba úszó képfoszlányok szuggesztíven szenzibilis sodrában sűrűsödik a hegyi, erdei, folyóparti tájak, szúrós cserjék és csipke- meg kőkönybokrok összetéveszthetetlen, hamisítatlan légköre – „fönn a vártán a hegytetőn” a szülőhely „románcaiban”. Realitás és szürrealitás gomolygása így ragadja el természetesen a szemlélődőt, a résztvevőt, az odatartozót is: „derengő mélyút keserű bodzapára / bibliai fénypázmában vergődő / KISZÜRKÜLT ZOMÁNCLEPKE // elroppanó ösvény doromboló sziklakalácsok / tölgyes örvénylő csöndje / FOLTOKBAN LÉTELEM ÓARANY MOHÁJA” (*Toporgok ólombocskorban várjatok*).

Utry Attila léttörvényekre koncentráló, szinte tömön datossá csupaszított-tisztított versbeszédjében tág teret nyer az asszociatív sejtetés, a filozofikus hangoltságú kijelentőmód gondolatmélyítő szerepe. Az absztraháló – „imagista” – képalkotás aforisztikussá csiszolt meglátásokkal rétegződik, s a negatív

észleletek rendre a remény bölcsességével egészülnek ki („A virágok halandók. / A virágzás halhatatlan” – *Téli gondolkodó*; „Uram, ne feszülj fel / még egyszer / a gonoszok fájára / és add / hogy ne legyen // legfőbb szégyenünk // a / legfontosabb / javunk” – *Kicsinyhítű monológ a Megfeszítetthez*; „Van remény szeretni / újra e világot, / mely a sötétségből / gyakran felviláglott. / Még nem tudjuk honnan / jöttünk, hová megyünk, / de betoppanunk és / itthon leszünk” – *Van remény*).

A derű, a kedves báj, a természetes, biztonságos értéktudat itatja át Anga Mária meséit, mesés elbeszéléseit. A népmese és a gyermektörténet hagyományos műfaji jegyei szerint felépülő eseménysorok a jóakarát, az áldozatvállalás morális példázatait a pszichikum őstörvényeinek a megjelenítésével kapcsolják össze (a kisfiú fél a sötétségtől, de legyőzi a feketeség birodalmát, illetve

hozzászokik a kozmikus arányrendhez). Részint hasonlók Györgyei Géza megható gyermekmeséi (a madarak nyelvét értő kisfiúról), részint másfélék: például a kisiskolás szemszögből felidézett '56-os időszakról, amikor a forradalom megtorlása idején örökre elhurcolják a gyermek-főhős édesapját. Vagy egészen groteszk, krimyszerű, sőt abszurd, fantasztikus vonások tarkítják azt a novellát, amelyben egy „automatikus vezérlésű” műanyagbábu-feleség pótolná a meggyilkolni szándékozott valódit, de aztán a férj a feleségének vélt bábút szúrja le késsel az ágyban, mert az asszony előzőleg kicserélte magát vele (*Babuci halála*).

Az új Kelet-antológia – ahogy mindebből talán kitetszik – színvonalas, élvezetes olvasmány, azon túl, hogy a benne szereplők munkásságának újabb értékes dokumentuma, állomása.

(*Régi – új lenyomatok /Kelet-antológia/, szerkesztette: Szabó Bogár Imre, a szerkesztésben közreműködött: Cseh Károly és Fecske Csaba, Bibor Kiadó, Miskolc, 2004*)

Kos (Gyermekjáték)

Klapcsik Sándor

Ludlum hősei

„Paul Janson, az amerikai titkos ügynökből lett biztonsági szakértő olyan megbízást kap, amelyet nem utasíthat vissza: Peter Novakot, a magyar származású, humanista milliárdost kell megmentenie, akinek az életét köszönheti, mivel a vietnami háború idején közbenjárására szabadult ki a fogságból.

Novakot, a legvéresebb nemzetközi konfliktusban közvetítőként fellépő, alapítványán keresztül a világ békéjéért odaadóan dolgozó emberbarátot egy indiai óceáni kis ország fegyveres lázadói foglyul ejtették, és ki is végeznék, ha Janson – vállalva a lehetetlent – kis csapatával ki nem mentené börtönéből, egy megközelíthetetlennek hitt erődből. Ám a sikeres akció az utolsó pillanatban tragédiába fordul, amelynek Janson az egyetlen túlélője.

Életben marad, de üzőtt vaddá válik, aki soha el nem követett bűnökkel vádolnak, és minden amerikai titkosszolgálat őt hajszolja, az ő életére tör. Akad ugyan segítője, de így is a fél világot kell bejárnia New Yorktól Sárospatakig és Tokajig, amíg tisztázódik, hogy akaratán kívül egy olyan nemzetközi terv részese lett, melynek következtében – ha kiderül – át kell írni a XX. század utolsó negyedének történelmét, és ha megvalósul, a mit sem sejtő világ fölötti uralom egy ember, egy pszichopata gyilkos kezébe kerül. Ezt csak Paul Janson képes megakadályozni.”

(Robert Ludlum: *Janson küldetése*, hátsó borító)

Robert Ludlum munkája populáris irodalom, sőt, ponyvának nevezhető alkotás. Rejtő Jenő-féle kalandregény – a rejtői humor nélkül. Mintha csak egy hollywoodi, a vietnami traumát megjelenítő akciófilmet, kémfilmet írtak volna át könyvre. (Jelen esetben nem így történt, de a szerzőnek több művét megfilmesítették – köztük *A Bourne-rejtély* és *A Bourne-csapda* címűeket, igen nagy költségvetéssel, a Universal stúdió jóvoltából. Ezekhez maga az író is adta a nevét – igaz, az utóbbi film forgatásakor már nem élt, hiszen 2001 márciusában elhalálozott.) Miért érdemes ennek ellenére kézbe vennünk a *Janson küldetését*? Egyrészt, ahogy ez sok ponyvával kapcsolatban elmondható, növelheti a nagyközönség olvasási kedvét. Lehetséges, hogy a többség nem fog szellemileg profitálni a regényből – de legalább keresztüljárja magát 639 oldalon, amit ko-

moly regény esetében nem mindenki tenne meg. Másrészt, mint azt Michael Denning a brit kémregények kapcsán kifejti, a populáris szövegeket lehet (kultur)szociológiai nézőpontból is vizsgálni. Azaz: kulturális produktumként értelmezni őket, a 20. vagy 21. századi világlátásunk, gondolkodásunk „szimptomáiként”, reprezentációiként. Bemutatnak egy adott társadalmat, politikai-történelmi szituációt, kultúrát. A kémregények elsősorban persze a nyugati, angol-amerikai szemléletet testesítik meg. Denning definíciója szerint ezek a szövegek „az angolszász világ tudatában megjelenő kollektív vágyképek.” (Michael Denning: *Cover Stories. Narrative and Ideology in the British Spy Thriller*. Routledge és Kegan Paul, London és New York 1987, 1, 4-5.o.) Témájuk a politika, azon belül a hidegháború, a keleti- és nyugati blokk titkos összecsapásai, az ex-bi-

rodalom Nagy-Britannia és az „új” világhatalom Egyesült Államok. Az angol kémtörténetek tükrében „általános volt a feltételezés – ezt táplálta többek között Ian Fleming tizenhárom James Bond-regénye –, hogy a világhatalmi szerepét illetően látványosan hanyatló Anglia a hírszerzés világában *titokban* mégis megőrzött valamit hegemoniájából.” (*Bényei Tamás: Az ártatlan gyilkológép: James Bond mint angol hidegháborús hős = Kalligam 2003. 9. szám, 41-42.o.*) A Janson küldetése viszont amerikai nézőpontú regény – a hidegháború utáni és a szeptember 11. előtti Amerikáé. Az USA az abszolút uralmat magánál tartó szuperhatalomként jelenik meg; ezt a jelenséget a narrátor finoman jelzett kritikával szemléli, egyes szereplők pedig – igaz, elsősorban a „rosszfiúk” – erős ellenszenvvel fogadják. Vannak ugyan terroristák a regényben, ám mégsem jutnak akkora, a társadalom *egészét* fenyegető szerephez, mint a jelenlegi politikai életben és médiában.

A történet szerint mohamedán felkelők, terroristák – élükön a Kalifa nevű személlyel, aki amerikai egyetemeken tanult, művelt, de vakbuzgó vezető – elrabolják Peter Novakot, a világ egyik leggazdagabb jötevőjét, a magyar származású, Béke Nobel-díjas üzletembert és politikust. A szereplőt mintha Jules Verne Sándor Mátyásából (egy másik magyar származású „világirodalmi” hősből) és Soros György „valós” személyéből gyúrták volna össze. Saját információs, logisztikai birodalommal rendelkező Krózus, aki alapítványán keresztül képes befolyásolni a világpolitika működését. Igaz, az ázsiai valutaválság kapcsán pénzügyi machinációi gyanút és némi felháborodást keltenek, de rábizonyítani nem lehet semmit. Az üzletembert az amerikai titkosszolgálat nem kívánja megmenteni a terroristák fogságából, így munkatársai kénytelenek a független, egykori vietnámi kommandós Paul Jansonhoz fordulni. Ő kiszabadítja ugyan Novakot, ám az akció váratlanul kudarcba fullad, s csak Janson éli túl. Vagy Novak is? Ki tervezte el

és vitte véghez a szabotázszt? A CIA, a mohamedán terroristák titkos csoportja, esetleg maga Novak?

Az olvasó számára a történet során a kortárs globális „valóság” akként tárul fel, hogy szimulákrum volta leleplezésre kerül. Jean Baudrillard rávilágít, hogy közéleti és politikai világunk alapvetően megváltozott – felszívódott a „kommunikációs eksztázisban”. „Obszcén” színjáték nézői, kukkolói és egyben szereplői vagyunk, amelyben a kiüresedett információözön, a reklámok árasztják el mindennapjainkat és nyilvános tereinket. (*Jean Baudrillard: The Ecstasy of Communication, in: Postmodern Culture, szerk: Hal Foster. Pluto, London, 1985, 129-130.o.*) A média szimulákrum-teremtő uralmát a regény több ponton illusztrálja – például akkor, amikor kiderül, hogy a mindenki által ismert, a hírekben gyakran szereplő Novak nem más, mint stróman, álca, a CIA által teremtett és részben a hírtelevíziók által „életben tartott” hamisítvány.

A televízió mindenről tudósít, mindenütt ott van – ám ugyanakkor minket, a nézőket tesz főszereplővé. Áthágja, megszünteti a határt megfigyelők és a közvetített események között. Ahogy Hansági Ágnes – Baudrillard-nál visszafogottabb hangon, s már szeptember 11-ére is reagálva – kifejti, korábban a történelmi és politikai események térben illetve időben eltávolodtak a szemlélőtől; az adott helyzet közvetlen megtapasztalói, tanúi elkülönültek a többségtől, akik utólag értesültek a dolgok menetéről. „A hírtelevíziózás [viszont] az utóbbi évtizedben megteremtett egyfajta másodlagos szemtanúságot, s ez az egyidejűség azt az illúziót kelti a mediatizált társadalmak emberében, hogy részese az eseményeknek. (...) [A] látvány..., amelyben részesülünk, a megfigyelő, a történelem színpadán rögtönzött performansz nézőjének részint kukkoló, részint passzív szemlélői látószögéből tárul fel. A kép, a kamera, az inszenírozottság mediálisan meghatározott karakterjegyét (kvázi a fikcionalitását) nyomja rá az így hozzáférhetővé váló egyidejű

valóságra.” (*Hansági Ágnes: Az idő archeológiája: A historika és az időrétegek modellje Reinhart Koselleck történetiségkonceptiójában, in: Kulcsár Szabó Ernő - Szirák Péter (szerk.): Történelem, kultúra, mediatizáció, Balassi Kiadó, 2003, 32.o.*)

Bár áthidalóban van az idő- avagy térbeli távolság, egyáltalán nem biztos, hogy a média segítené a világpolitikai események megértését a nagyközönség számára. Részben azért, mert a média üzenetté válása során csökken, vagy eltűnik az üzenet jelentés-tartalma. Másrészt, mivel a hírtelevíziózás, műfajából adódóan, átszerkeszti az események menetét. Senki sem figyelne oda egy harminc perces tudósításra – pedig számos esemény bizonyára megindokolná ezt a műsoridőt. Azt sem lehet azonban megengedni, hogy valamiről ne tudósítsunk – a híradások tehát kénytelenek összesűriteni az események tartalmát. Legfeljebb pár percnyi lehet a hír, akárcsak egy reklám vagy könnyűzenei videoklip.

Az egyéni jellemzőket tehát ki kell emelnünk az eseményekből – klisék, szerepek ismétlődnek a sablon alapján megszerkesztett híradásokban. A *Janson küldetésében* a Kalifa gondolatai pontosan erre világítanak rá: „Nem volt olyan bonyolult, összetett történés, amit az amerikai televízió ne tudott volna tizenöt másodperces tudósítássá zanzásítani, és beilleszteni az új diétahobortról, bajba került házi kedvencekről és a lenyelt játékok okozta veszélyekről szóló hírek közé. Amilyen gazdag volt anyagiakban a Nyugat, szellemiekben olyan koldusszegény. Világítótorony lenne Amerika más országok számára? – tette fel magának a kérdést, és rögtön válaszolt rá. Ha igen, akkor csak arra jó, hogy mások hajóját is zátonyra futtassa.” (56.o.)

Ludlum regényének további erénye, hogy egyes szereplők kifejezetten árnyalt személyiséggel jelennek meg előttünk. A már említett Kalifa, a magyar kocsmáros és a vietnámi kínzótsiszt a legösszetettebb alakok. A debreceni egyetemen angoltanári diplomát szerzett falusi kocsmáros az amerikai

médiauralmat, kulturális hódítást ostromozza. (449-450.o.) A vietnámi tiszt nem csupán a hadsereg támadási terveiről vallatja Jansont, hanem az átlagos amerikai lakos életviteléről, céljairól, vágyairól is. Sőt, a moziról, a televíziózásról is többet akar megtudni, szeretné átlátni a hollywoodi filmek működését. De mert nem a nyugati paradigmát képviseli, képtelen annak megértésére, s nem tud azonosulni az elhangzottakkal. „Phan Nguyen hátradőlt a székén, és némi meghökkenéssel nézett rá. – És ez ad értelmet az életüknek? – kérdezte, és a karját keresztbe téve kissé félrehajtotta a fejét. – Ez az életük értelme?” (445.o.) A szöveg persze nem kínál fel más alternatívát a nyugatin kívül; a keleti (és kommunista) szereplő világlátását Janson számára csak úgy tudja közvetíteni, hogy megpróbálja erőszakkal rákényszeríti annak elfogadására.

A nőalakok kevésbé kidolgozottak: a műfaj kliséinek megfelelően vagy elcsábítandó szexuális tárgyak, vagy gyilkos képek – esetleg mindkettő egyben (femme fatale). A címszereplő már árnyaltabb karakter: a Bényei Tamás által jellemzett Bond-figurához hasonlítható, aki úgy válik hőssé, úgy marad talpig angol és úriember, hogy a „gyilkológép” leválik személyéről (*Bényei: i.m. 44-45.o.*). Ludlum főszereplői is hasadt tudattal rendelkeznek: van egy emberi arcuk, amelyik fél, aggódik, szeret, gyászol, stb. Ez a személyiség többnyire valamilyen súlyos testi-lelki fogyatékossgal rendelkezik, mint az amnézia, zavart tudatállapot, lelkifurdalás a Bourne-filmekben, továbbá az öregség, a megcsömörlöttség, a keleti kínzótsiszt által felvetett kétségek Janson esetében. A másik arc a gyilkológép, menekülőgép, harcológép. Jansont is többször jellemzik gépezetként a regényben; Bourne figurája pedig vizuálisan jeleníti meg az automatizmust. A főhős a film elején semmire sem emlékszik, mozgása, viselkedése, megjeleneése az átlagemberre jellemző. Ha viszont hozzá érnek, villámgyorsan reagál, átalakul, és küzdeni kezd. A közelharc képességét ak-

kor is képes felidézni, amikor semmi másra nem emlékszik: ha gyilkolni kell, mintha csak gombnyomásra cselekedne.

Szintén élvezetesekek a szöveg különböző helyszínek jellemzésére szolgáló részei. Az USA, Amszterdam és Athén mellett a regény egyik legfontosabb színtere Magyarország, azon belül Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a Tisza felső folyásának vidéke. Pontos leírást kapunk Lillafüredről, a Palotaszálló történetéről, a magyar borfajtákról (legalábbis az egri bikavérről), és más italokról (házi pálinka, Dreher-sőr). Helyszíniként feltűnik a Magyar Országos Levéltár és egy tiszamenti falucska, mely a háborúk és békekötések eredményeképpen többször cserélt gazdát s országot a történelem során. Sárospatak és vára említészerűen jelenik meg a történet huszonnyolcadik fejezetében.

Az utazás motívuma a kémregény műfajának egyik alapvető jellemzője. Michael Denning ezt többek között azzal magyarázza, hogy utazás alatt sok ember vesz kézbe ponyvát. A szórakoztató regények igyekeznek az olvasó figyelmét lekötni, igényeit kiszolgálni, éppen ezért azt tematizálják, ami az átlagembert leginkább érdekelteti. És mi vonzana jobban, mint az, amit a populáris irodalom olvasása közben csinálunk: repülön, vonaton utazunk, turistáskodunk, vagy üzleti ügyben látogatunk valamely nagyvárosba. (*Denning: i.m. 102.o.*) Az is gondolkodásra készítheti az értelmezőt, hogy milyen helyszínekre utaznak a hősök. A megosztott Berlin gyakran válik a kémek és fontos események találkozási pontjává – a várost Foucault-i értelemben „heterotópiának” tekinthetjük, mivel az elzárások, kirekesztések és tükrözések tere (volt). De legalább ennyire dominálnak az egzotikus országok: a mediterrán vidék, Isztambul, India (*A Bourne-csapdában* Goa), Latin-Amerika – és bizonyos mértékig Magyarország. (Jorge Louis Borges több novellájában jelenik meg hazánk mint egzotikus vidék. Az biztos, hogy Dél-Amerika szempontjából idegen és különös ország vagyunk – kérdés, mennyire tekintenek minket annak a „nyugatiak.”)

A turistacélpontok és egzotikus helyek szerepeltetésének több oka van: egyrészt az utazási kedvet növelheti, tehát reklámként szolgál. Másrészt így találkozhatnak a nyugati, iparilag fejlett országok vándorai a kevésbé fejlett országok lakóival. Az exhódító ellátogat az alárendelt országba, az egykori gyarmatosító meglátogatja a kolóniát. A különleges, keleti városok lehetnek ugyan turistaparadicsomok, gazdaságukat tekintve viszont rendszerint fejletlenebbek, mint a turisták és kémek saját országa. (Turista és (ex)gyarmatosító szerepének keveredését tematizálja Alex Garland *A part c.* könyve és az ebből készült film is.) Meg kell azonban jegyezni, hogy a kémek – Bond, Janson, Bourne – többet látnak és tudnak a helyiekről, mint az egyszerű turisták. Lehetséges, hogy (egykori) hódítókként némi felsőbbrendűséggel tekintenek az egzotikus városokra és országokra, de „belelátanak” a dolgokba. Az átlagemberrel ellentétben számos nyelvet ismernek és beszélnek. Vannak helyi segítők, akik közreműködésével az alvilág mélyére hatolhatnak. Rejtett és speciális helyekre (heterotópiákba) jutnak el: követségekre, titkos találkozókra, zárt klubokba. Bourne az amerikai nagykövetségre menekül be és onnan ki, miközben üldözik; Janson az egész világot megjelenítő ENSZ-székházban számol le ellenfeleivel.

Ludlum főhőse nem turista – bár gyakran annak álcázza magát –, hanem a helyi viszonyok alapos ismerője. Ennek köszönhető, hogy Görögországban kihasználja, a maga javára fordítja a görög-török és a görög-albán ellentétet. Magyarországon egy ízben úgy menekül meg támadóitól, hogy ismeri a házi pálinka különleges erősségét, magas alkoholtartalmát (a regényben nyolcvan fokos szeszről van szó). Barátnője és társa, Jessica, türelmesen hallgatja a magyar kocsmáros idős apját, aki a kisebbségi ellentétéről és hazája zűrzavaros történelméről beszél (451-453.o.); Janson a trianoni békeszerződés következményeit taglaló magyar öregasszonyt figyeli részvétellel. „– Az ország háromnegyed-

ét odaadták románoknak, jugoszlávoknak és szlovákoknak. El tudják képzelni, milyen érzés volt? – Mint egy amputálás – válaszolta halkán Janson.” (459.o.)

A narrátor láttató erővel, érdekesen festi le a helyszíneket. Denning szerint Fleming útikönyvszerűen jellemzi a különböző városokat. (*Denning: i.m. 103-105.o.*) Ludlum hasonlóan jár el: a magyar helyszínek megkapóan színesek, sőt reálisak. (Lásd a lillafüredi Palotaszálló leírását a 405. oldalon.) Kérdés persze, hogy a fordító és a kiadó hozzátett-e bármit is a pontosságához? A történelmi és kulturális utalások többnyire helytállóak – a narrátor éppúgy a felszín mögé lát, mint a kémhősök. Athén jellemzése során a nyugati gazdaságot és kultúrát érintő kritikája leplezetlenül tárul elénk, hisz ezúttal nem a „rosszfiú” szájába adja a helytelenítő megjegyzéseket. „Athén. A görögök néfosznak nevezik. Szmog – a nyugati civilizáció ajándéka annak a városnak, amelyben a bölcsője ringott.” (161.o.)

A *Janson küldetése* természetesen nem tökéletes regény. Akadnak benne kisebb hibák, tárgyi tévedések, feltételezhetően olyanok is, amelyeket a recenzens tárgyi tudása nem érhetett tetten. A „palóc nyelv” megjelenítése hibásan történik – nem helytálló, hogy a pa-

lóc olyan magyar tájszólás, amelyet a művelt magyar ne értene, s olyan népcsoport, amely „nem is igazi magyar”. (448-449.o.) Számítlan ismétlődő elem terheli az olvasást: a vietnámi trauma motívuma, a titkos behatolások, közelharc, győzelem a túlerővel szemben, stb. Egy ízben a szöveg szinte önmaga paródiájává válik: a narrátor hosszasan ecseteli Janson „lehetetlen” feladatát, hogy bejusson a „szigorúan őrzött” birtokra – miközben már várják, látni kívánják a ház gazdáit. A regény vége szintén akciófilmből illő toposzokat vonultat fel: a világ, azaz Amerika nagyhatalmi státuszának megmentése, a „rosszfiúk” bűnhődése, az erkölcsileg megindokolt gyilkolás, amelyet csak a főhős képviselhet (egyedül neki és társainak van joga embert ölni). „Az erőszakban valóban nagyon járatos volt, ezt el kellett fogadnia, de az erőszakot sosem tekintette célnak, hanem csak eszköznek, amellyel elkerülhető a további, még súlyosabb erőszak.” (617.o.)

Akik ponyvaként veszik kézbe Ludlum könyvét, azoknak jó olvasást; akik kultúrszociológiai felkészültséggel értelmezik a művet, azoknak pedig hathatós vizsgálódást kívánok – esetlegesen szimulákrumok és egzotikus helyek szövegeként interpretálva a *Janson küldetését*.

(*Robert Ludlum: Janson küldetése, fordította: Fazekas László, IPC Könyvek, 2003*)

Benke György

Egy virágkor pedagógusai

A Sárospataki Református Kollégium öt évszázadot magába foglaló történetének éppúgy, mint magyar népünk történetének, megvoltak a maga kiemelkedő időszakai és „gyászévtizedei”. Fundálása óta minden évszázadban küzdenie kellett a megmaradásért, a túlélésért; de vissza-visszatérően fellobbant és lobogva égett „három fáklója” – hit, haza, emberség –, amely saját régióján túlsugározva megújulást, szellemi-lelki megelevenedést adott nemcsak az egyháznak, hanem az ország népének is.

Kollégiumunk 20. századi virágkora 1931-1952 között volt. Még éltek és meghatározói voltak a kollégiumnak, a diákéletnek azok az évszázados hagyományok, amelyek a pataki iskolának nemcsak színt adtak, hanem alapot is a megmaradásra és továbbélésre az ismétlődő nehéz gazdasági viszonyok között: a legáció, a mendikáció, a szupplikáció. Olyan „öszöntőrendszer” volt ez, amely diákok százainak tette lehetővé a tanulást mind a gimnáziumban, mind a teológián (sőt a tanítóképzőben is). Különösen sokat jelentett ez azoknak a határon túlról (Felvidékről, Kárpátaljáról) átjött vagy itt rekedt diákoknak, akiknek éveken át ez volt az egyetlen forrásuk, amelyből fedezhették tanulási és kollégiumi költségeiket. Másrészt ebben az időszakban bontakozott ki a diákéletet meghatározó internátusi hálózat. Ez lehetővé tette, hogy az ének-zene tanítása és a testnevelés művelése „melléktantárgyi” minősítésén messze túlnöve a kollégiumi nevelés egyik meghatározó eszközévé vált, és a különböző versenyek révén országosan öregbítette az iskola hírnevét.

Református keresztyén hitünknek egyik alappillére az a hitvallás, amelyet I. Rákóczi György vezéregéje is kifejez: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei” (Róm 9,16), vagyis „nem a mi érdemünk, hanem Isten kegyelme minden áldás forrása”, de azoknak is köszönettel tartozunk, és meg kell adni a tiszteletet, akik eszközök voltak az áldásokat osztó Isten kezében.

Ebben a könyvben azokra emlékezünk, akik a virágkorban a pataki kollégium gimnáziumának és teológiai akadémiájának tanárai voltak. Egy-egy iskolának szellemiségét, oktatói színvonalát, nevelői lelkeségét a tanárok adják meg. Patakon mindig különös gonddal válogatták össze a tantestületet. Az oklevél bemutatása nem volt elég az állás elnyeréséhez. Úgy gondoskodtak az utánpótlásról, hogy saját diákjai közül vagy maga az iskola választotta és nevelte ki magának a tanárokat, vagy ha ismeretlen pedagógus jelentkezett egy-egy megüresedett állás betöltésére, egy év próbaidőre kapott megbízást, hogy jól ismerje meg az újonnan jött iskolát, és az iskola az új tanárt. Ha teljesültek a kölcsönös elvárások, egy év után véglegesítették. Ha nem, a próbaidő kitöltése után új munkahely után kellett néznie. Tárczy Árpád igazgató így adta tudtára az ilyen tanárnak a kar döntését: „Kedves Kollega, úgy tűnik, az Úristen más-hol tette le a kenyeredet.” A tanári kar tagjai különböző egyéniségek voltak, más és más talentumokat kaptak, sőt – ami a gimnáziumi tanárokat illeti –, világnézetük is különbözött, de alapos szakmai ismeretük és a kollégium iránti szeretetük közös volt. Így lehetett eredményes munkájuk, és járulhattak hozzá az

iskola felvirágoztatásához. Korszakunk tanári karát minősíti, hogy 14-en voltak közülük Eötvös-kollégisták. Olyan indítást kaptak ott a tudományos igényességre, amely később is meghatározta tanári munkájukat.

20. századi „Mohácsunk”, a trianoni trauma után Sárospatak egyszerre határszélre került, elvesztette vonzáskörének nagy részét: a Felvidéket, Kárpátalját. A régió másik nagy városa, Kassa is határon túlra került, így szükségszerűen bekövetkezett Miskolc központosítása. Oda került át Eperjesről a jogakadémia, s a pataki jogakadémiának is a központi és fejlődő Miskolcra kellett 1923-ban költöznie, hogy azzal összevonva működjen tovább. Sárospatak jelentősége, „régisége” úgy tűnt, egyre alább száll, és múlttá válik. Az isteni gondviselés azonban most is támasztott olyan férfiakat, akiknek munkálkodása folytán a megcsonkított nemzet magához tért, és országunk nemcsak megmaradt, de fejlődésnek indult. A közoktatás terén gr. Klebelsberg Kunó munkálkodása nemcsak újra indította az iskolák munkáját, hanem új korszakot teremtett. Tudatosan a vidék felé fordult, és falusi, tanyasi iskolák ezreit támasztotta fel vagy teremtette meg. A nagy múltú katolikus iskolákat (pl. Pannonhalmát) felvirágoztatta, és az arányosságot és méltányosságot szem előtt tartva a református Sárospatakat sem hagyta értékét veszíteni.

A 20-as évek végén valóban nagy lendülettel fejlődésnek indult a Főiskola – ahogyan akkor nevezték a kollégiumot. Kormányzati segítséggel olyan építkezés, modernizálás indult meg, amely elindította a pataki iskola felvirágzását. Ehhez nagymértékben hozzájárult Elekes Imre fáradhatatlan és szervezésben is kimagasló munkálkodása, akit 1927-ben választott meg gimnáziumi igazgatóul a Főiskola Igazgatótanácsa. Az alábbi felsorolás jól érzékelteti azt a fejlődést, amely – a háború utáni egy-két évet kivéve – végig, az iskola államosításáig tartott. Erre az időre esik a kollégium gimnáziumi szárnya második emeletének megépítése, az egész épület modernizálása (fűtés, vízvezeték ki-

építése), szakelődői termek létesítése, a főépületben teológus internátus kialakítása, az Imaterem belső berendezésének megújítása, a Mudrány-étkező megnagyobbítása, az iskolai korház kibővítése, a tornacsarnok modernizálása, a csónakház létesítése, területvásárlás internátusoknak, az iskolakert rendezése, szobrok felállítása, a Mudrány utca (a mai Táncsics Mihály utca) megépítése. Ekkor került újra egyházi kezelésbe az időközben államivá lett tanítóképző. És mindehhez jött az Angol Internátus megépítése, amely új korszakot hozott a gimnázium életében. Ezzel együtt járt, hogy Angliából érkeztek tanárok Patakra, akik nemcsak az angol nyelv hathatós oktatásában voltak segítségül, de az angol kultúra és az angol „college” szellem közvetlen megismerésében is. Elekes Imre így szólt az akkor induló pedagógiai programról: „Legújabb reformja gimnáziumunknak, amely a pap- és tudós-képzés előiskolájául továbbra is meghagyja ugyan a klasszikus gimnáziumot, de emellett olyan gimnáziumi ágazatot is nyitott, amelynek kettős tengelye a második modern nyelv és a sport, olyan fejlődés lehetőségeit rejti magában, mely következményeiben ma még alig látható. Az angol gimnáziumi ágazat a protestáns világhatalmakkal való belső kapcsolódás lehetőségét munkálja. Két fókusz: az egyén boldogulásának fokozott biztosítása a mai élet követelményei alapján; és egész életének beleszővődése annak a nemzeti érdekek szolgálatába, amely érdek ma mindennél elébb való és fontosabb.” Hogy ez nem maradt pusztán terv, a tanári karnak, a tanárok e célért elkötelezett munkájának köszönhető.

Az Angol Internátus létrehozása mögött volt egy egyháztársadalmi szempont is, biztosítani kellett, hogy a református vagy protestáns felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó családok megtalálják az igényüknek megfelelő elhelyezést és ellátást gyermekeik számára, és nem kelljen őket a már jól működő katolikus intézményekbe adni. Az új internátus létesítése és a felsőbb társadalmi osztályokból

származó diákok befogadása nem csorbította a kollégium hagyományos elkötelezettségét, a tehetséges, de szegény sorsú diákok számára továbbra is biztosította a tanulást. Az Angol Internátusba „beépítették” ezt az elkötelezettséget. Az internátusban minden évben helyet kapott bizonyos számú „tehetségvizsgáló”, azaz olyan jó képességű falusi diák, akik ingyen lakhattak ott, és – tovább éltetve az évszázados hagyományt – korrepetálták, tanulásukban segítették az erre rászoruló, több esetben „főúri” diáktársaikat. A kollégiumban tudatosan és módszeresen folyt a tehetséggutató. A tanárok közül többen elkötelezetten végezték ezt a munkát, hisz maguk is így kerültek a pataki iskolába, és lettek annak tanárai. A teológián Szabó Zoltán volt ennek odaadó munkálója, aki falusi tanító édesapjától örökségképpen hozta ezt az elkötelezést. A gimnáziumban Harsányi István nemcsak buzgó mozgatója lett a tehetséggutatóknak, hanem teoretikusa is. Kisebb-nagyobb cikkek, tanulmányok jelentek meg tollából, később pedig országos szinten is a tehetséggutató apostola lett. Más kezdeményezése is volt a pataki kollégiumnak, amely erősítette a kapcsolatot a diákság jelentős részének gyökerét jelentő faluval és falusi emberekkel. A népfőiskolai mozgalom része volt annak a társadalmi megújulásnak, ami a trianoni traumából újjáéledő nemzetet, annak számos alkotóját, a földművelő réteget – a gazdatársadalmával és a parasztsággal együtt – önazonosságának keresésére és öntudatára ébresztette. A pataki tanárok mellett – Szabó Zoltánt, Újszászy Kálmánt, Rácz Istvánt, Harsányi Istvánt, Szabó Ernőt említjük is meg ezek közül – országosan ismert közgazdászok, írók és művészek voltak előadói a népfőiskolának. Újra csak néhány név ezek közül: Turi Sándor, Móricz Miklós, Képes Géza, Veres Péter, Illyés Gyula. Itt említjük meg a pataki teológiai specialitást, a faluszemináriumot. A faluszemináriumi munka a 30-as évek elején indult, amikor a gazdasági válság idején a földművelésből élő falu lakossága súlyos

helyzetbe került. Újszászy Kálmán diákjai kérésére és kívánságára indította el ezt a szemináriumot, amelynek elméleti alapja volt a szociológia, gyakorlati része pedig a szociográfia. A Pesten nevelkedett Újszászy Kálmán Patakon a falu felé fordult, Borsod, Abaúj-Torna és Zemplén megyék zömében kis falvai felé, ahová a Patakon képzett lelkipásztorok és tanítók kikerültek. A falukutatásról és falunevelésről megjelenő tanulmányai szakszerű eligazítást adtak diákjainak, mit nézzenek, mit lássanak a falvakban (az akkor még divatos, hazug falusi romantikát bemutató népszínművek ellenében). A magyar falu valódi problémáit igyekeztek megismerni és megismertetni. A faluszemináriumi munka szükségszerű része volt a kiszállások megszervezése, a szociográfiai és néprajzi adatok gyűjtése, a falu fényképezése. Innen visszanézve különös értéket kap az akkor végzett munka, hisz az a falu, ami akkor volt, ma már nincs sehol. A kollégiumi Tudományos Gyűjtemények Adattárának jelentős anyaga ennek a szervezett munkának a gazdag dokumentációs gyűjteménye.

A kollégium mindig nyitott volt a nemzeti, társadalmi, egyházi életünket érintő kérdések és azokban megújulást, haladást hozó eszmék iránt. A teológiai tanári kar kicserélődött a két világháború között. Ez teológiai szemléletváltást is jelentett: a racionalizmus és a liberalizmus teológiáját Patakon is felváltotta a jobbára Karl Barth nevével fémjelzett „Ige teológiája”. A kollégium kegyességi gyakorlatában ez magával hozta, hogy – a hétkezdő áhítatok mellett – a teológus ifjúsági összejövetelek áhítatokkal kezdődtek; a cserkész-összejövetelekhez, sőt kirándulásokhoz is hozzátartozott az imádság, a bibliaolvasás. A háború utáni években heti rendszerességgel voltak bibliaórák az internátusokban, a kisebb diákoknak, az általános iskolásoknak (néhány évig ez az iskolatípus is elindult a kollégium keretein belül) vasárnapi iskolai csoportok szerveződtek, ezeknek vezetői a nagyobb diákok, gimnazisták, teológusok voltak. A kollégiumon belül csendesnapok és

evangélizációk ébresztették az ifjúságot, éppen úgy, ahogy a gyülekezetekben. Természetesen vitákkal is jártak ezek, de áldásokat is maguk mögött hagytak, s ébren tartották a lelki elevenséget.

A 40-es évek végén elindult a főépületben levő teológus internátus modernizálása. A régi olajos padlók helyett parketta került a szobákba, új ajtók, ablakok, bútorok nevelték nagyobb igényességre a diákokat, a leendő lelkipásztorokat. Nem kis segítséget kapott mindehhez a kollégium az amerikai testvér-intézetől, a holland hátterű Hope College-től (USA, Michigan) így a külső megújulásban meg is előzte a hazai teológiákat. Ez a külső-belső megújulás nem fért bele az akkori „népi demokrácia” egyházpolitikájába, és ez is hozzájárult a pataki (és pápai) teológia bezárásához. Sem az egyházkerület tiltakozása, sem a Debrecenből visszajövő pataki teológusok provokatív véleménynyilvánítása („Exodus”) nem akadályozhatta meg ezt a felsőbb politikai döntést.

E könyv ötlete, terve a nemrég elhunyt öregdiák, Pólos László szívében, a pataki kollégium iránti hűségében és szeretetében fogant meg. Ő kezdte el az anyag gyűjtését, és keresett munkatársakat kezdeményezése megvalósításához. Tervével egy másik volt pataki diák, Szabó Csaba is azonosult, ők bízták meg e sorok íróját a könyv megszerkesztésével. Mindhárom szerkesztő és mindazok, akik írásukkal hozzájárultak a kötet megjelenéséhez, önzetlenül, a pataki Alma Mater iránti tiszteletből és szeretetből adták munkájukat a vállalkozáshoz. Szíves segítséget adott hozzá Laczkó Gabriella, a pataki Tudományos Gyűjtemények Adattárának vezetője és munkatársa, Bilkay Ruth, valamint könyvtárigazgatója, a közelmúltban elhunyt Szentimrei Mihályné és levéltárosa, Szentimrei Márk. Mivel többen hozzájárultak e könyv megírásához, az életrajzok sem tar-

talmukban, sem formájukban nem egységesek. Vannak tanárok, akik részletes önletrajzot hagytak maguk után; némelyek csak szűkszavú és sablonos formában írták meg azt kötelező penzumként, legtöbbször nem hagytak hátra maga mögött biográfiát. Olyan tanárok is vannak, akikről alig sikerült néhány adatot összegyűjteni. Ezért a hosszabb vagy rövidebb névcikkek nem fontosságot vagy kevésbé fontosságot jelölnek. A tény, milyen nehéz volt némely tanár életéhez és pataki munkájához adatot gyűjteni, megerősítette a szerkesztőkben a kötet megírásának és megjelentetésének szükségességét.

A pataki Tudományos Gyűjtemények gazdag fényképanyagából válogathattunk, hogy könyvünket színesítsük. A pataki archívum képei mellett amatőr fotósok fényképei is bekerültek a kötetbe (Dévai Jenő, Halmi Iván, Szabó Csaba, Várady József). Külön köszönet illeti Kovács Hubát, aki a képanyag végső formába öntésében nyújtott nélkülözhetetlen segítséget.

„Féltétek Istent, és neki adjatok dicsőséget” – fényesedjék ki újra az iskola jelmondata, amikor útjára bocsátjuk a könyvet, amelyben a pataki kollégium 20. századi virágkorának tanáraitra emlékezünk. Hisszük, sokan vannak, akik érdeklődéssel, szeretettel és tiszteltadással veszik kezükbe ezt a kiadványt, hogy emlékezzenek, és hálát adjanak. A történelem Ura – nem először – „visszahozta Patak foglyait” (Zsolt 126,4): újra egyházi iskolaként folytatja munkáját a gimnázium, és újraindult a Teológiai Akadémia. Legyen áldáskérés az a mondat, amivel 1990-ben a kollégium mindhalálig hűséges amerikai barátja és patrónusa, a pataki Teológiai Akadémia tiszteletbeli tanára, M. Eugene Osterhaven befejezte a teológia újraindításakor mondott beszédét: „Sárospatak – vivat, crescat, floreat!” (Sárospatak – éljen, növekedjék, virágozzék!)

(Pataki tanáraink (1931-1952), szerkesztették: Benke György, Pólos László, Szabó Csaba, For You Bt., Sárospatak, 2005)

A Zempléni Múzsza 2001-2005. évi I-V. évfolyamainak tartalomjegyzéke

Az alábbiakban a rovatok szerint (*Tanulmányok, esszék; Művészportré; Szépirodalom; Archivum; Szemle*) szerzői, azon belül cím szerinti, illetve forrásközlések esetén cím szerinti bűtürendben közreadjuk a Zempléni Múzsza 2001-2005 között megjelent öt évfolyamának (hűsz számának) összesített tartalomjegyzékét. A rovatok után az *egyéb közlemények* következnek, majd az egyes lapszámokban *illusztrációkat* közlő művészek, illetve közgyűjtemények betűrendes névsora olvasható. A zárójeles hivatkozások feloldása: évfolyam/évfolyamon belüli lapszám/oldalszám. Összesített tartalomjegyzékünk nem repertórium, így név-, cím- és tárgymutatót, illetve a *Szemle* rovatban ismertett művekről szerzői és címmutatót nem tartalmaz; de így is átfogó képet ad a folyóirat első öt évről.

Tanulmányok, esszék

- Arday Géza: Cs. Szabó László életművéről (III/2/36)
 Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai (II/3/5)
 Balácsi Károly: Qualitas ante portas? (I/1/46)
 Baráth Béla Levente: Vizuális nevelés Sárospatakon 1797-1902 között. Adalékok a Sárospataki Református Kollégium történetéhez (V/3/29)
 Beke Pál: Határok nélkül (általában és konkrétan a határmenti együttműködésről) (I/1/8)
 Beke Pál: Kistáj, kistérség, közösségi művelődés (V/1/5)
 Bertha Zoltán: A nemzettudat létkérdései Illyés Gyula világképében (III/1/24)
 Bertha Zoltán: Fekete-piros versek költője (V/1/22)
 Bertha Zoltán: Magyarország, irodalom, patakiség (I/1/32)
 Bolvári-Takács Gábor: Művészeti felsőoktatás és autonómia 1945-1993. A művészeti egyetemek szervezeti fejlődése az autonómia ígéretétől a tényleges autonómiáig (I/3/18)
 Bolvári-Takács Gábor: Révai József és a Népművelési Minisztérium létrehozása (II/4/14)
 Bolvári Zoltán: A fogyatékos hallás problémái az általános iskolában (I/4/41)
 Bónis Ferenc: Mosonyi Mihály, a magyar zenei romantika úttörője (V/2/39)
 Dankó Imre: Emlékezés egy tudós lelkipásztorra (III/1/41)
 Dobay Béla: A kuruc kor népünk és nemzetiségeink költészetében, zenéjében (II/2/29)
 Egey Antal: A Zempléni-hegység élővilága, védett természeti ritkaságai (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Hegyessy Gábor*) (II/1/33)
 Egey Emese: Zempléni filmhíradók 1924–1942 között (V/1/30)
 Éles Csaba: Maupassant másfél évtizede. Párhuzamok és kereszteződések a francia kultúra történetében, 1880-1893 (V/4/6)
 Éles Csaba: Ulrich Zwingli pályaképe – Luther és Kálvin között (IV/4/39)

- Erdős Tamás: Területfejlesztés – vidékfejlesztés. A hazai és az európai uniós gyakorlat alapvonásai (I/2/40)
- Farkas László: Emlékeim a Sárospataki Teológia utolsó éveiről, 1949-1951 (*sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor*) (I/4/34)
- Földházi István: A jövőnk zenéje. Tíz éves a Zempléni Művészeti Napok (I/3/37)
- Földy Krisztina Lilla: Felső-magyarországi tradíció. A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd (IV/4/12)
- Géczi István: Abaúj-Zemplén természeti értékeiről – jelen időben (III/2/45)
- Gunst Péter: A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei (IV/4/5)
- Györe Anett: Az alkoholizmus, mint társadalmi jelenség (V/2/12)
- Hermán M. János: Herder életműve és magyarországi hatása (IV/1/5)
- Hoppál Mihály: Sámánok között. Kínai naplójegyzetek, 2001 (II/3/18)
- Jakab István: A szlovákiai magyar nyelvvelés múltja, jelene és jövője (I/3/5)
- Karasszon Dénes: Az orvostörténevez Elekes György emlékezete (V/1/39)
- Karasszon Dénes: Sárospatak az orvostörténevezben (II/1/29)
- Karasszon Dénes: Sárospatak jelentősége Európa művelődéstörténevezben (IV/1/27)
- Kézi Erzsébet: A nyelvoktatás politikai összefüggései Közép-Európában a két világháború között (IV/1/17)
- K. Nagy Emese: Társadalmi együttélés – interkulturális nevelés (IV/2/29)
- Kocsis Rudolf: A tárgy megjelenése a 20. század avantgárde művészetében (III/3/5)
- Komáromy Sándor: Erdély, Felvidék, Kárpátalja és a Vajdaság magyar nyelvű gyermeklírája az ezredfordulón (I/2/20)
- Komporday Levente: A borsi Rákóczi-kastély a két világháború között (V/2/21)
- Koncz Gábor: Kulturális hozomány. Magyarország történevezi útja Európából Európába (IV/2/5)
- Koncz Gábor: Sárospataki eu-tópiák (I/1/38)
- Koncz Gábor: Tokaj-Hegyalja kulturális és borturizmusa (II/4/32)
- Koncz Sándor: A természettudományok művelői és oktatása a Sárospataki Kollégiumban a 15-16. században (*sajtó alá rendezte: Koncz Gábor*) (I/3/40)
- Koncz Sándor: Szabó Zoltán teológiájának kibontakozása (*sajtó alá rendezte: Koncz Gábor*) (II/2/5)
- Kosárka József: Kati Horna élete és világa. Egy méltatlanul elfeledett magyar fotográfus emlékezete (II/1/17)
- Kőháti Zsolt: Állóképtől mozgóképig (I/2/31)
- Kuti Éva: A nonprofit szektor kialakulása és fejlődésének társadalmi háttere (III/2/6)
- Laár Tibor: A Kárpát-medence kultúrája a barokk korban (I/4/28)
- Lapis József: Az ősz-líra lehetőségei a 19. század második felében (V/3/5)
- Lőrincz Zoltán: Hitvalló műalkotások (IV/4/26)
- Lubinszki Mária: Valóság és álom határán. József Attila *Altatójának* lélektana (V/4/20)
- Lukács László: A karácsonyfa elterjedése Európában és Magyarországon (III/4/34)
- Lukáts János: Féja Géza és a Görgey-kérdés (V/1/18)
- Martinák János: Csokonai és Sárospatak (*a tanulmányt Szilágyi Ferenc kritikai kiadásával egybevetette és a jegyzeteket írta Földy Krisztina Lilla*) (V/2/29)
- Móricz Lajos: Fejezetek egy katonapolitikus életéből (II/3/40)
- Nagy Ferenc: A Nobel-díj és Magyarország (II/4/27)
- Nagy János: A Szent Korona hazatérése (III/2/40)
- Orosz Fruzsina: Az értelmiség szerepe és felelőssége Bibó István gondolatvilágában (V/2/5)
- Orosz István: A debreceni és a sárospataki falukutatás (IV/2/14)

- Orosz István: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon (II/1/5)
- P. Müller Péter: Színház és emlékezet (III/4/5)
- Pomozsi Péter: A Tartui Egyetem és Magyarország. Az észt-magyar kulturális kapcsolatok történetéből (III/3/16)
- Rászlai Tibor: A széphalmi ízlés távlatai (IV/3/22)
- Romány Pál: Az örökség kötelez. Borkultúra és történelem Tokaj-Hegyalján (II/2/40)
- Somogyi Sándor: A Tisza és az ember (IV/2/23)
- Stumpf István: Millenniumi gondolatok zempléni városaink múltjáról és jövőjéről (I/4/22)
- Surányi Dezső: Hargitai Zoltán (1912-1945) kései siratója (V/4/34)
- Szabadfalvi József: Bibó István helye a 20. századi magyar jogbölcseletben (II/4/6)
- Szabadfalvi József: Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére (A jogpozitivizmustól a neokantianizmus meghaladásáig) (III/4/23)
- Szabó Károly: Iskolai testnevelés és társadalmi sport. Rendes tanári székfoglaló értekezés, Sárospatak, 1931 (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Takács Ádám*) (III/3/29)
- Szakáll Sándor: A Zempléni (Tokaji)-hegység földtani viszonyai (IV/4/43)
- Szathmáry Béla: A presbiter a társadalmi életben, közéletben (II/3/32)
- Szathmáry Béla: Az igazságszolgáltatás szervezete a zsidó jog szerint (I/1/51)
- Szentirmai László: Comeniusi gondolatok a drámapedagógiáról (Hátra arc! Előre! Comenius után – szabadon) (IV/1/22)
- Szentirmai László: Tajvani mozaik (I/4/5)
- Takács Ádám: A történelem ereje. Módszer és tematika Michel Foucault-nál (V/3/18)
- Takács Ádám: Újszászy Kálmán és a filozófia (III/1/5)
- Takács Béla: A magyarországi reformáció iskolaügye (IV/3/32)
- Talas, Onni: Magyarországi diplomáciai szolgálatom emlékei (*fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Egey Emese*) (II/1/22)
- Tamás Edit: Népek, nyelvek, vallások a Kárpát-medence északkeleti területein. Az interetnikus kapcsolatok történelmi háttere (III/1/30)
- Técsi Zoltán: A madárvonulás misztériuma (V/3/48)
- Tuba Zoltán: Hargitai Zoltán sárospataki évei (V/4/)
- Ugrai János: A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején (V/4/23)
- Újszászy Kálmán: Két nap a Hegyközben (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Bilkay Ruth és Laczkó Gabriella, a jegyzeteket készítette: Bolvári-Takács Gábor*) (II/4/37)
- Urbán Barnabás: Az igazság felé (IV/1/31)
- Vajda Kornél: Illyés Gyula – kultúránk új évezredében (III/4/15)
- Vámosi Katalin: Rákóczi ábrázolások a sárospataki Rákóczi Múzeumban (III/3/41)
- Vásárhelyi Balázs: Kőhidak az egykori galíciai út mai zempléni szakaszán (II/2/48)
- Vásárhelyi Balázs: Zemplén közúti hídjai a Tiszán és a Bodrogon (V/3/43)
- Viga Gyula: Tokaj-Hegyalja gyümölcs kultúrája (II/2/56)
- Vitányi Iván: Győri Elek és a naiv festészet (I/2/5)
- Walleshausen Gyula: Erzsébet királyné és az angol-ír kiegyezés (IV/3/13)
- Zelnik Csaba: A népi Kína az ezredfordulón (III/2/16)
- Zsikó János: A személyesség elvesztése – megnyerése (IV/3/5)

Művészportré

- A kozmosz fensége. Beszélgetés Urbán Györggyel *(készítette: Dobrik István és Kántor István)* (I/2/49)
- Bertha Zoltán: Visszatekintés életemre (I/3/48)
- Beszélgetés Czinke Ferencsel *(készítette: Bolvári-Takács Gábor és Dobrik István)* (I/1/59)
- Bolvári-Takács Gábor: Képzőművészet és pedagógia. Sándor Zsuzsa arcai (IV/2/38)
- Bordás István: Andrassy Kurta János szobrása (III/2/51)
- Bordás István: Egy kiállítás képei (IV/3/50)
- Bordás István - Dobrik István: A Sárospataki Képtár Béres Ferenc-gyűjteménye (I/4/47)
- Cserje Zsuzsa: Emlékezés Pécsi Sándor színművészre (II/4/47)
- Dobrik István: Igazabb valóságot (I/3/51)
- Dobrik István: Változatok József Attila verssoraira. Feledy Gyula művészete (V/1/43)
- „Egy jó zenész nem vonulhat elefántcsonttoronyba.” Beszélgetés Rolla Jánossal, a Liszt Ferenc Kamarazenekar művészeti vezetőjével *(az interjút készítette: Retkes Attila)* (III/3/45)
- Éles Csaba: Bertha Zoltán, a sorsfáltás festője (I/3/49)
- Fazekasné Majoros Judit: A szerencsi Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteménye (V/3/56)
- feLugossy László: POLIPKERINGŐ „ÉLJEN” (II/2/73)
- „Ha jó a nádam, nem cserélnék senkivel” Beszélgetés Kiss József Liszt-díjas oboaművésszel *(az interjút készítette: Földy Krisztina Lilla)* (V/3/52)
- Halmy Miklós: Prológus és köszöntő (II/1/42)
- Halmy Miklós: Vázlat az éjszakából, 1986 (II/1/51)
- Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások *(összeállította: Bolvári-Takács Gábor és Földy Lilla)* (IV/3/36)
- Kovács Ágnes: Makovecz Imre és Sárospatak (V/4/45)
- Mészöly Dezső: Pécsi Sándor sírjánál (II/4/53)
- Mucsi András: Természet és harmónia. Emléksorok B. Szabó Edit szobrászművészről (V/2/44)
- ”Nem vagyok mítoszteremtő alkotó” Beszélgetés Puha Ferenc festőművésszel *(az interjút készítette: Bordás István)* (IV/1/34)
- Novotny Tihamér: Lélekarcú ikonok, vérző Corpusok és kitárt szárnyú angyalok. Szeszélyes merengések és emlékezések Aknay János művészetéről (III/1/46)
- Pocsainé Eperjesi Eszter: Képzőművészeti alkotások a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában (III/3/49)
- Portré Béres Ferenc énekművészről *(összeállította: Bolvári-Takács Gábor)* (I/4/44)
- Sándor Zsuzsa: A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi jelkészlete és ennek struktúrája (IV/2/44)
- Sándor Zsuzsa: Áttűnő színek és fények. Molnár Irén művészete (II/3/45)
- Somogyi Gábor: Művészi életút Zempléntől a Tátraig. Borúth Andor (1873-1955) festőművész pályája és alkotásai (III/4/40)
- Tatai Erzsébet: A semmi a mindenható. Esszé feLugossy Lászlóról (II/2/60)
- Vámosi Katalin: A Rákóczi Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye (II/4/55)
- Véghvári Lajos: Domján József műhelyében (IV/4/49)
- Zelnik Csaba Ákos: In memoriam Czinke Ferenc (1926-2000) (I/1/58)

Szépirodalom

- Aletta Vid: A függönyáros és az asszony (IV/4/68)
 A pataki diákvilág anekdotáiból (az anekdoták közlői: Budai Gyula, Horkay Barna, Mayer József, Szabó István, Takács Béla) (I/3/59)
 Bagheri-Goldschmied, Nahid: Zsákutca (fordította: Balázs Ildikó) (IV/1/46)
 Balázs Ildikó: Megnőttek a fák (V/1/56)
 Balázs Ildikó: Tübefűzés s száláthúzás közt (V/1/53)
 Balipap Ferenc: Krk (I/3/57)
 Balipap Ferenc: Levél a nyárból (I/3/56)
 Barabás Zoltán: Eltanulom a nyárvégi esők minden mesterségét (IV/1/63)
 Barabás Zoltán: Triptichon (IV/1/60)
 Báthori Csaba: Csendélet (V/1/63)
 Báthori Csaba: Farkastej és laboda (V/1/62)
 Bene Zoltán: Két part között (V/2/60)
 Bertacchi, Giovanni: Az Alpok (fordította: Tusnád László) (I/1/67)
 Bodnár László: Fátylas téli dallam (II/1/69)
 Bodnár László: Ima a kegyelemért (II/1/68)
 Borbély Szilárd: A zene szelleme (III/1/60)
 Borbély Szilárd: A Zsidó menyasszony (III/1/61)
 Chrobacsinszky Eszter: Elfogadás (V/4/64)
 Chrobacsinszky Eszter: Miért öröközök a fenyők? (V/4/65)
 Cseh Károly: Ablaknyi tél (IV/4/63)
 Cseh Károly: Havas vigília (III/3/67)
 Cseh Károly: Helyett (IV/4/64)
 Cseh Károly: Nyárdelelőn (I/4/70)
 Dudás Sándor: Hangtalanul és tétován (V/2/67)
 E. Kovács Kálmán: Sárospatak (I/4/59)
 Esze Dóra: Csombormenta teaház (V/4/55)
 Farkas Arnold Levente: Az egyik vers (V/3/76)
 Farkas Arnold Levente: Kinéz (V/3/77)
 Farkas Arnold Levente versei (IV/1/57)
 Farkas Nimród Zsombor: Ősz (IV/1/51)
 Farkas Nimród Zsombor: Tükör (IV/1/50)
 Fecske Csaba: A sárba le (V/3/74)
 Fecske Csaba: Gábrriel (IV/3/70)
 Fecske Csaba: Megmarad-e valami (V/3/75)
 Fecske Csaba: Rege (IV/3/69)
 Fetykó Judit: Ablakból (II/4/59)
 Fetykó Judit: A kezéd (II/4/59)
 Finta Éva: Komppal a Tiszán (I/1/63)
 Finta Éva: Külön-valóság (I/1/63)
 Ginsberg, Allan: Rongyos csavargó (fordította: Pinczés István) (II/3/53)
 Greller, Christl: Az éjszaka fénye (fordította: Balázs Ildikó) (II/1/65)
 Greller, Christl: Kifelé (fordította: Balázs Ildikó) (II/1/64)
 Greller, Christl: Tökéletes harmónia (fordította: Balázs Ildikó) (IV/1/48)
 Halászi Aladár: Aforizmák (I/4/71)

- Halászi Aladár: Hosszú az út hazáig (III/4/56)
 Halászi Aladár: Quasimoda (II/3/49)
 Háló Gyula: Karácsonyi könyörgés (V/4/66)
 Háló Gyula: Simeon (V/4/67)
 Hanácsék Erzsébet: Az ág szava (IV/2/65)
 Hernádiné Ringer Erzsébet: Tengeren (IV/2/66)
 Jáger Ferenc: Az angyal (II/2/87)
 Jáger Ferenc: Első nap az iskolában (II/2/86)
 Jakab István: Magas kőfal (III/4/49)
 Jónás Tamás: Bóc István embert ölt (IV/3/73)
 Karaffa Gyula: 1971 (V/1/64)
 Karaffa Gyula: Ima volt? (V/1/67)
 Karaffa Gyula: Nógrádi dombok (V/1/66)
 Karaffa Gyula: Rövidék... (V/1/65)
 Karcagi Magyar Margit: Egyensúly (IV/2/62)
 Karcagi Magyar Margit: Vizesés-játék (IV/2/61)
 Kardos István: A pokol tornácán (II/4/60)
 Kardos István: Nem tudom (II/4/60)
 Katona Kálmán: Elég (IV/4/66)
 Katona Kálmán: J. A. emlékezete (IV/4/65)
 Katona Kálmán: Szülőföldem (III/3/77)
 Király Zoltán: Morzegyakorlat (I/3/52)
 Kisgyörgy Károly: A történelem sodrában (I/4/50)
 Kondor Ilona: Nélküled (I/4/69)
 Konzenszky Richárd: Gyökere a fának... (II/4/61)
 Kupcsik Lidi: nem alba (IV/2/59)
 Kupcsik Lidi: Remember: gyerekkor (IV/2/56)
 Kurucz Gyula: Múlandóan, töredékesen... (I/2/53)
 Lakó János: Hála a felejtés adományáért (I/3/55)
 Lakó János: Temetés (I/3/55)
 Lapis József: Keresztapám (III/3/73)
 Lapis József: Mennyit ér (III/3/75)
 Lászlóffy Csaba versei (V/4/68)
 Litván költők versei (*fordította: Cseh Károly*) (III/3/68)
 Mács József: Pataki diákok (IV/4/58)
 Madár János: Arcunkból virág lesz (IV/4/67)
 Madár János: Szólnék hozzád a fénnel (IV/4/67)
 Maller Sándor: Patak lelke (II/3/56)
 Martinák János: Létezés... (I/1/71)
 Martinák János: Végül (I/1/71)
 Máté Anett: Kéz (IV/2/60)
 Mátyus Aliz: Istenmezejétől Pusztafaluig (IV/1/52)
 Merényi Krisztián: A mélyben (IV/4/70)
 Merényi Krisztián: Macskák a padlásokon (III/1/68)
 Merényi Krisztián: Megérkezés (III/1/67)
 Mezei Gábor: A hibái érdekelnek (IV/3/71)
 Mezei Gábor: Néha járkálok itt a parkban (V/3/78)

- Mezei Gábor: Nincs otthon (IV/3/72)
 Miró Kiss Ida: A költő feladata (IV/2/55)
 Nagy György András: Döntetlen (I/1/68)
 Nagy György András: Egyedül (III/1/63)
 Nagy György András: Héj (III/1/62)
 Nagy György András: Útravaló (I/1/69)
 Nyírfalvi Károly: Lassú léptekben (III/1/64)
 Nyírfalvi Károly: Régi bútor (III/1/66)
 Pásztor Attila: Az utóvéd (I/1/70)
 Pásztor Attila: Részeg éj (I/1/70)
 Puskás Balázs: azt mondják (V/1/68)
 Puskás Balázs: éjjelente (V/1/69)
 Rászlai Tibor: Halántékon az idő (V/4/60)
 Rilke, Rainer Maria: Őszi nap (*fordította: Szabó Szilvia*) (V/3/73)
 Schmitz, Hermann Harry: A filozófusok. A napszúrás misztériuma (*fordította és az utószót írta: Kenyhercz Róbert*) (IV/3/58)
 Seiler, Hellmut: Egy fillérrel sem (*fordította: Balázs Ildikó*) (IV/1/45)
 Szabó Sándor: A tavasz (II/4/61)
 Szathmáry Zoltán: Az Idő (III/4/54)
 Szathmáry Zoltán: Egy pár bakancsról (V/1/61)
 Szathmáry Zoltán: Nárcisszus ébredése (V/1/60)
 Szilágyi László: Árnyékban (V/2/68)
 Szilágyi László: Fellegekkel érkezem (III/4/55)
 Szlovén költők versei (*fordította: Lukács Zsolt*) (V/2/54)
 T. Ágoston László: A hatalom árnyékában (II/1/56)
 Tahir, Baba: Négysorosok (*fordította: Tusnádny László*) (III/3/66)
 Takács Béla: Állomások (I/2/64)
 Temesvári Márta: Angyal volt (IV/2/65)
 Temesvári Márta: Ha megéltem (IV/2/64)
 T. Nagy József: Egy dallamra (I/2/62)
 T. Nagy József: Gyermeklapok (I/2/63)
 Tomaji Attila: Toszkán anixek (V/4/61)
 Tornay Mari: dobpergés (II/1/66)
 Tornay Mari: talán (II/1/67)
 Tóth-Máthé Miklós: A pap fia (II/2/77)
 Tóth-Máthé Miklós: Az első kalapom (I/1/64)
 Török-Szofi László: Névjegy (V/2/64)
 Török-Szofi László: Térdig érő (V/2/63)
 Tusnádny László: Ködbe fült álmok (III/3/55)
 Tusnádny László: Vágta a jégkristályos időben (I/1/67)
 Ungvári Judit: Dal (II/2/83)
 Válogatás az „Amit szívedbe rejtész...” verspályázat díjazott alkotásaiból. Árvai Krisztina, Csutor Márton, Füle Ágnes, Gál Zsuzsanna, Horváth Béla, Pányi Jolán, Puskás Anikó, Sulyok Blanka, Szenes Laura versei (III/2/57)
 Varga István: Hegyeim (József Attilának) (II/4/62)
 Varga István: Temetőben (II/4/62)
 Vass Tibor: Kétezeröt, nem a reményről beszélék (V/3/66)

Vass Tibor: Önképző körök (IV/3/65)
 Vértés Judit: Üvegbaba (IV/2/63)
 Viczai Henrietta: Fekete-fehér (II/4/63)
 Viczai Henrietta: Selyemben (II/4/63)
 Villon, Francois: Ballada anyjának, ki Miasszonyunkhoz fohászkodik (*fordította: Ungvári Judit*) (II/2/84)
 Zelnik Csaba Ákos: Akkor (II/3/55)
 Zelnik Csaba Ákos: Helyzetjelentés (II/3/54)
 Zsirai László: Jellemzés (V/2/66)
 Zsirai László: Lelkünkben ébred (I/3/58)
 Zsirai László: Megfojthatatlan (V/2/65)
 Zsirai László: Remény (I/3/58)

Archívum

„A Párt eszméi tiszták!” Egy zempléni pártmunkás levélváltása Aczél Györggyel a törvénysértésekről, 1958 (*közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (II/2/72)
 A sárospataki Értelmiségi Kör alapítólevele, 1988 (*bevezette és közzéteszi: Balácsi Károly*) (I/3/67)
 A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről (*közzéteszi és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor*) (V/3/79)
 „Az egyesült Európa magyar nemzetünk nagy reménye.” Habsburg Ottó sárospataki előadása, 1990 (*közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (III/1/69)
 Benke Imre: Előadások a harmincas évek Amerikájáról (*bevezette és közzéteszi: Benke György*) (III/2/67)
 Benke Kálmán: Tátrai útinapló, 1925. Feljegyzések az 1925. májusi cserkészkirándulásról (*bevezette és közzéteszi: Benke György*) (IV/2/67)
 Bolvári Zoltán: Előadások a zenei nevelésről (1941, 1967) (*bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (IV/3/79)
 Czinke Ferenc: Fővédnöki székfoglaló a Sárospataki Diákegylet közgyűlésén, 1989 (*bevezette és közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor*) (I/4/72)
 Emlékezés Antall József miniszterelnökre. Parlamenti beszédek, 1990-1993 (*válogatta és bevezette: Bolvári-Takács Gábor*) (IV/1/75)
 Erdélyi életképek, 1942. Turi Sándor úti emlékei a második bécsi döntés után (*közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor*) (V/1/70)
 Erdélyi János: Szerkesztői előszó a *Sárospataki Füzetek* első számához, 1857 (I/2/69)
 Falusi lakodalom Vajdácskán. Palumby Gyula rádióközvetítése, 1942 (*közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor, utószó: Demeter Gyula*) (IV/1/65)
 Farkas Andor: Szerkesztői előszó a *Zempléni Fáklya* első számához, 1941 (I/3/64)
 „Felcsillan a tűz alatti parázs” Koncz Sándor berlini levele, 1937 (*közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Koncz Gábor*) (IV/4/72)
 Finkey Ferenc: Felhívás a volt pataki diákokhoz, 1916 (*sajtó alá rendezte és az utószót írta: Bolvári-Takács Gábor*) (III/4/63)
 Halmi Iván: Októberi napló, 1956. Karcolatok a Szabadságharc napjaiból (V/2/69)
 Koncsol László: Sárospataki történetek, 1947-1950 (V/4/72)

Kossuth Lajos, a zempléni ügyvéd (1824-1832) (összeállította és bevezetőt írta: Bolvári-Takács Gábor) (II/3/59)

Németh László: Szerkesztői bevezető a *Tanu* első számához, 1932 (II/2/88)

Országos tanévnyitók Sárospatakon, 1976-2001. Mádl Ferenc, Orbán Viktor, Polinszky Károly, Pozsgay Imre beszédei (válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Bolvári-Takács Gábor) (II/1/70)

Pártállam és megyerendezés 1949-1950. Dokumentumok az önálló Zemplén megye megszűntetéséről (közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor) (III/3/78)

Volt egyszer egy borháború, 1990 (a dokumentumokat válogatta és szerkesztette: Balácsi Károly) (II/4/64)

Zsidó közösségi épületek Sárospatakon. Gazda Anikó rekonstrukciós vázlata, 1989 (közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor, utószó: Sugár Péter) (IV/4/76)

Szemle

Bacsó Béla: Jó, ha értjük. Hans-Georg Gadamer halálára (II/3/78)

Balázs Géza: A Pannon-tengeri töredékekről (V/3/85)

Balácsi Károly: Élő népfőiskola (III/2/97)

Balogh Judit – Dienes Dénes – Fazekas Csaba: Az *Egyháztörténeti Szemle* bemutatkozik (I/4/85)

Baranyai Katalin: Hitvallás és létforma „Sion váraiban” (III/1/88)

Baráth Béla: Szubjektív egyháztörténelem (II/3/85)

Bencsik János: Maradjon örök emlékezetben (V/1/92)

Bolvári-Takács Gábor: Egy felvidéki magyar politikus emlékezete (II/2/92)

Bolvári-Takács Gábor: Évszázadok tanúsága. Az *Acta Patakina* újabb kötetei (III/1/94)

Bolvári-Takács Gábor: Harctéri napló a Don-kanyarból (III/4/82)

Bolvári-Takács Gábor: Másfél évtized az erdélyi magyar felsőoktatás történetéből (II/3/89)

Bolvári-Takács Gábor: Teleki József, Sárospatak és az Akadémia (V/2/82)

Bónis Ferenc: A hangjegyeken túl. Kodály Zoltán és Farkas Ferenc írásai (IV/4/88)

Bónis Ferenc: Bartók Péter – Bartók Béláról (III/1/86)

Czegei Wass Huba: Mit mondana ma Wass Albert? (V/2/86)

Cseke Péter: Kakas és pelikán (V/4/88)

Darmos István: A Bodrog Néptáncgyűttes ötven éve (IV/4/94)

Deme László: Az emberség szolgálata és a szolgálat embersége. Gondolatok a patakiságról (IV/3/91)

Dobay Béla: Fogarasi János, a sokoldalú nyelvtudós (I/3/80)

Dobay Béla: Vallomás a nótás Bathó Jánosról (V/1/77)

Dombóvári János: A Lavotta Alapítvány és a sátoraljaújhelyi zenei közélet (IV/1/96)

Egey Emese: Dokumentumok a szupplikációról (III/2/93)

Erdei Nóra: Erdős Renée újrafelfedezése (V/4/95)

Fehér Erzsébet: Lázár Károly és a tudományos gyermekmegismerés (II/4/94)

Fehér József: A magyar kultúra napján (I/1/72)

Fehér József: Sárospatak, a könyvtárak városa (II/1/83)

Fogarasi Zsuzsa: Új református templomok (II/1/94)

Földy Ferenc: A tanítók tanítója. In memoriam Kődöböcz József (1913-2003) (III/3/97)

Földy Ferenc: Tizenöt éves a Magyar Comenius Társaság (I/4/81)

- Földy Krisztina Lilla: Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete Európában (III/4/75)
 Földyné Asztalos Adrienne: Minőség és szeretet. Száz éve született Szabó Ernő (V/1/80)
 Fügedi János: A tánc múltja a Bodroglóközben (II/1/87)
 Grin Igor: Tanulmányok Tokaj történetéből (III/2/85)
 Harsányi István: Nemzedékem szemével (II/2/105)
 János István: Művelődéstörténet alulnézetben (IV/2/89)
 Jósvainé Dankó Katalin: A sárospataki vár műemléki helyreállításának eredményei (II/4/85)
 Katona Kálmán: Fényáldozat (IV/1/84)
 Katona Rezsőné: Sátoraljaújhely olvasmányos lexikona (V/2/92)
 Kádár Ferenc: Az újhelyi eklézsia történetének krónikásai (IV/2/93)
 Kelemen Judit: Id. Ábrányi Kornél és a 19. századi zenei közélet (I/3/88)
 Keviczky László: A tudomány közel van. Emléksorok Marx György atomfizikus tiszteletére (IV/1/87)
 Kézi Erzsébet: Egy igazi professzor: Rácz Lajos (IV/3/96)
 Király Tibor: A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete (Gondolatok Finkey Ferencről, halála után ötven évvel) (I/1/75)
 Kiss Endre József: A Széphalom évkönyvről (III/1/91)
 Kiss Endre József: Bojtor István ítéletei (III/4/86)
 Komáromy Sándor: Mennyei Parnasszus. Forráskiadvány pataki diákok halottbúcsúztató verseiből (V/4/92)
 Kovács Árpád: Versenyképes államháztartás (V/2/94)
 Kovács Géza: Menedzserek vakító fényben (II/2/102)
 Kovács Teofil: Lelkészek, korok, öltözetek (V/2/89)
 Kováts Dániel: A Kazinczy-kutatás új eredményei (III/2/82)
 Kováts Dániel: Az új *Poétai Gyűjtemény*ről (I/1/80)
 Kováts Dániel: Janó Ákos könyve a kiskun parasztverselőkről (II/1/92)
 Kováts Dániel: Könyv Palágyi Deák Geyzáról (I/3/73)
 Kusztos Györgyi: Sárospataktól Nagykőrösig. Warga János pedagógiai pályája (IV/3/93)
 Lukács Zsolt: A modern szlovén költészet változatai (V/2/79)
 Marik Sándor: Vállalva és visszanézve (V/1/87)
 Mádl Ferenc: Lehetőségeink és feladataink az Európai Unióban (IV/2/86)
 Mihalovicsné Lengyel Alojzia: A sátoraljaújhelyi Carolineum története (III/3/104)
 Mihalovicsné Lengyel Alojzia: Károlyfalva monográfiája (IV/4/91)
 Nagy Ádám – Nizák Péter: A *Civil Szemle* bemutatkozik (V/1/90)
 Nagy Károly: Borsod-Abaúj-Zemplén megye Budapesten (I/2/95)
 Oláh Tamás: Rákóczi-kiállítás a sátoraljaújhelyi levéltárban (I/4/78)
 Pinczés István: Szellemidézés (III/1/83)
 Pocsainé Eperjesi Eszter: Búcsú Balassa Ivántól (III/1/81)
 Pocsainé Eperjesi Eszter: Falukutatás, helytörténet, néprajz. Új kutatási segédlet Sárospatakról (V/3/99)
 Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek (I/4/87)
 Pocsainé Eperjesi Eszter: Régészeti emlékek a pataki kollégiumi múzeumban (III/4/88)
 Sipos István (ifj.): A kisvasút születésnapján (III/4/71)
 Sipos István: A polihisztor Nyiry István emlékezete (I/3/84)
 Sipos István: Kőrös Endre akadémikus és a sárospataki természettudományos oktatás (II/3/74)
 Sz. Tóth János: Karácsony Sándor és a népfőiskolai mozgalom (II/3/82)
 Szabó Csaba: A pataki diákvilág anekdotái (II/1/90)

- Szabó Csaba: Mindennapi Shakespeare (I/2/79)
 Szabó Csaba: Volt egyszer egy csoda. Osterhaven professzor emlékezete (IV/4/84)
 Szathmáry Béla: Mi van a pataki tarisznyában? (IV/1/98)
 Tanka László: Magyarok Amerikában és Ausztráliában (V/3/91)
 Tamás Edit: Államalapításunk ünnepén (IV/3/87)
 Tamás Edit: „Csillag gyulladt Zemplén felett” (II/4/92)
 Tamás Edit: Rákóczi-iratok Sárospatakon (III/3/100)
 Tomaji Attila: Vass Tiborról, a *Bevallás garnitúra* ürügyén (VI/1/84)
 Tóth-Máthé Miklós: Emlékezés Misztótfalusi Kis Miklósról (II/4/89)
 Trencsényi Imre: Komjáthy István és a tehetségvédelem (V/3/95)
 Tukacs Béla: A nagy szétbomlás (I/2/85)
 Tukacs Béla: Értékes hagyomány. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány másfél évtizede (IV/4/97)
 Turi Gábor: Ítélet és ízlés. Debrecen kulturális életének perspektíváiról – két tételben (IV/1/91)
 Tusnády László: A határon túli újabb kisebbségi gyermeklíra antológiája (II/2/97)
 Tusnády László: Az emberi teljesség bővületében (I/3/77)
 Tusnády László: Elementáris szimmetria (Tóthpál Gyula művészi fényképeiről) (IV/2/98)
 Ujfalussy József: Mozarttól Bartókig – Bónis Ferenc tanulmánykötete (III/3/94)
 Vámosi Katalin: „Angyal született” Gondolatok Aknay János kiállításának megnyitójára (II/3/92)
 Vámosi Katalin: A Sárospataki Nyári Képzőművészeti Szabadiskola (III/2/88)
 Viga Gyula: Búcsú Szabadfalvi Józseftől (I/2/90)
 Viga Gyula: Fontos könyv a Tiszáról (III/4/79)
 Viga Gyula: László Gyula találkozásai (IV/3/99)

Egyéb közlemények

- A Zempléni Múzsza 2001. évi I. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke (összeállította: *Bolvári-Takács Gábor*) (I/4/90)
 A Zempléni Múzsza 2002. évi II. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke (összeállította: *Bolvári-Takács Gábor*) (II/4/98)
 A Zempléni Múzsza 2003. évi III. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke (összeállította: *Bolvári-Takács Gábor*) (III/4/91)
 A Zempléni Múzsza 2004. évi IV. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke (összeállította: *Bolvári-Takács Gábor*) (IV/4/101)
 A Zempléni Múzsza 2005. évi V. évfolyamának összesített tartalomjegyzéke (összeállította: *Bolvári-Takács Gábor*) (V/4/100)
 Balassa Iván (1917-2002) (II/4/5)
 Bolvári-Takács Gábor: Beköszöntő (I/1/5)
 Bolvári-Takács Gábor: Tizedik szám (III/2/5)
 Bordás István: Huszadik szám (VI/4/5)
 Köszöntjük Orosz István akadémikust (IV/2/22)
 Lapunk új munkatársai (Egey Emese, Földy Lilla, Lapis József) (IV/1/102)
 Lapunk védnökei és szerkesztőbizottsága bemutatkoznak (I/1/83)
 Számunk szerzői (I/1/88, I/2/98, I/3/94, I/4/94, II/1/96, II/2/106, II/3/94, II/4/100, III/1/97, III/2/100, III/3/107, III/4/94, IV/1/103, IV/2/103, IV/3/104, 4/104, V/1/94, V/2/98, V/3/102, V/4/103)

Szerkesztőbizottságunk új tagja bemutatkozik (Takács Ádám) (III/1/23)
 Szerkesztőbizottságunk új tagja bemutatkozik (Tuba Zoltán) (V/1/93)
 Szerkesztőségi közlemény (V/4/103)

Illusztrációk

a) Művészek

Aknay János (III/1. szám)
 Andrásy Kurta János (III/2. szám)
 Bertha Zoltán (I/3. szám)
 Borúth Andor (III/4. szám)
 B. Szabó Edit (V/2. szám)
 Czinke Ferenc (I/1. szám)
 Domján József (IV/4. szám)
 Feledy Gyula (V/1. szám)
 feLugossy László (II/2. szám)
 Halmy Miklós (II/1. szám)
 Makovecz Imre (V/4. szám)
 Molnár Irén (II/3. szám)
 Puha Ferenc (IV/1. szám)
 Sándor Zsuzsa (IV/2. szám)
 Urbán György (I/2. szám)

b) Közgyűjtemények

Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma Képzőművészeti Gyűjteménye, Sárospatak (II/4. szám)
 Sárospataki Képtár Béres Ferenc-gyűjteménye (I/4. szám)
 Sárospataki Képtár ZENE-KÉP c. kiállítása (IV/3. szám)
 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma (III/3. szám)
 Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteménye, Szerencs (V/3. szám)

(összeállította: Bolvári-Takács Gábor)

Számunk szerzői

Benke György 1931-ben született Hejőpápiban. Lelkész, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia ny. tszv. tanára, volt gyűjteményi igazgató.

Bertha Zoltán PhD 1955-ben született Szentesen. József Attila-díjas irodalomtörténész, kritikus, a Károli Gáspár Református Egyetem docense.

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Történész, művelődésszervező, jogász, a Magyar Telekom Szimfonikus Zenekar ügyvezető igazgatója, a Magyar Táncművészeti Főiskola tudományos főmunkatársa, lapunk főszerkesztője.

Cseh Gizella 1972-ben született Komáromban. Tanár, az ELTE BTK művelődéstörténeti doktori programjának PhD-hallgatója.

Dobay Béla 1934-ben született Sárospatakon. Németh László-díjas ny. gimnáziumi tanár.

Klapcsik Sándor 1977-ben született Miskolcon. Tanár, a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója.

Kraiciné Szokoly Mária PhD 1945-ben született Vácott. Pedagógus, az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar docense.

Magolcsay Nagy Gábor 1981-ben született Miskolcon. Költő.

Martinák Márta 1970-ben született Sárospatakon. Általános iskolai tanító.

Miró Kiss Ida 1949-ben született Budapesten. Pszichológus, újságíró.

Novák Valentin 1969-ben született Budapesten. Tanár, költő.

Szabadfalvi József 1961-ben született Debrecenben. Jogász, az állam- és jogtudomány kandidátusa, habilitált doktor, a Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karainak egyetemi tanára.

Szénási Miklós 1967-ben született Debrecenben. Író, költő, a *Debrecen* c. lap főszerkesztője.

Tóthpál József 1936-ban született Hódmezővásárhelyen. Tanár, művelődéskutató, a filozófiai tudomány kandidátusa, a Veszprémi Egyetem tudományos főmunkatársa, c. főiskolai tanár, a *Zene-Zene-Tánc* c. folyóirat főszerkesztője.

Zelenák István 1941-ben született Tokajban. Ny. történelem-földrajz szakos tanár.